

Вера Милосављевић

САВА ТЕКЕЛИЈА
И СРПСКА МИСАО

ПРВИ ДЕО

Београд 1998.

Књигу ову посвећујем сенима
Николе и Душанке Милановић
из Баноштра, благодарна им за родитељску љубав
и наук трудољубивог и богобојажљивог
истинотражења.

Вера

УВОД

Сава Текелија (1761-1842), једно од најславнијих имена српске прошлости, памти се више као добротвор и мецена, а много мање као писац и просветитељ. У нашем времену представљан је првенствено као аутор мемоарске прозе, а његови други радови, штампани углавном за живота писца, нису, такорећи, проучавани. Главни предмет ове књиге су објављени списи Саве Текелије, њихове идеје, значења и одјеци.

Осим мемоарске и биографске прозе, дневничких белешки и епитоларних текстова, Текелија је писао расправе, студије и песме – политичке, правне, историјске, просветнопедагошке, културнојезичке и друге садржине. Био је пре свега политички мислилац. Главна преокупација у његовим списима јесте српска национална идеја. Истина о српском народу и опстанак српства су циљ којем је предано служио и у шта је уложио огромну енергију. Укупно његово животно дело има просветитељски карактер и представља велики допринос српској мисли. Појам српска мисао овде се узима у значењу: мисао о српском народу.

Дуго се није знало ни шта је све Текелија написао и штампано за живота ни каква је била судбина књижевне заоставштине овог писца. Процес откривања Текелијиних списа је спор и траје већ два столећа. Осим тога, он није једносмеран: упоредо са откривањем одвија се и процес скривања његових радова, почев од времена објављивања првих књига, крајем 18. века, па до данас.

У другој половини 20. века таласом осветљавања и оживљавања потиснуте књижевне баштине захваћено је делимично и књижевно дело Саве Текелије. За успостављање континуитета у осмовековном животу српске књижевности значајни су били прекретнички антологијски подухвати као што су: *Анџолоџија српског јесништва (XIII-XX век)* Миодрага Павловића (1964), *Србљак* (1971) – зборник песничких текстова (службе, канони, акатисти) на око хиљаду и по страна, издање које је пружио импозантну слику о богатству и високим дOMETИМА српске црквене поезије, затим библиотека у 24 књиге *Штара српска књижевност* и други. Била су драгоцене открића и појединих писаца: Симеона Пишчевића, Гаврила Стефановића Венцловића, Константина из Островице и других. Штампана су и нека значајна дела већ познатих књижевних имена као што је Орфелиново *Жиџије Пејтра Великог* (1970) први пут на савременом српском језику, или *Трагедија Господара и вoжда српског Карађорђа* (1990) Симе Милутиновића Сарајлије. Једним одломком из

своје Аутобиографије¹ Текелија је ушао у књигу мемоарске прозе 18. и 19. века у чувеној едицији *Српска књижевност у сто књига* (1964). Године 1966, први пут после пишчеве смрти, изашла је књига под његовим именом и то када је београдска Просвета објавила Текелијину Аутобиографију под насловом *Описаније живоша*. Ово дело је прештампано и у Нолитовој библиотеци *Српска књижевност. Мемоари, дневници, аутобиографије* (1989). Друга књига под Текелијиним именом појавила се 1992. године када је, са пронађеног рукописа, штампан *Дневник Саве Текелије* у издању Матице српске. Па ипак, откривање Саве Текелије као писца у нашем времену није се десило као велики догађај и чак је прошло доста незапажено. Објављивање Аутобиографије и Дневника није побудило интересовање за његове раније објављене књиге, данас већ веома ретке и слабо приступачне.

Моје интересовање за књиге и списе овог писца јавило се упоредо са радом на рестаурацији библиотеке Саве Текелије и Текелијанума у Библиотеци Матице српске. У истраживању и интерпретацији Текелијиних радова пратила сам релевантне текстуалне и контекстуалне чињенице у распону већем од два века (уколико се узму у обзир и реминисценције на идеје, догађаје и дела који су претходили Текелијином стваралаштву). Живот и судбина Текелијиних списа после њиховог настанка битно су утицали на моје разумевање њиховог актуелног значења. Интересовала су ме пре свега значења која се односе на питање историјске судбине српског народа и она су овде изложена у неколико тематских целина као: Текелијини погледи на очување етничке и националне целовитости српског народа, његов програм за политичко ослобођење тога народа и стварање српске државе, идеје о социјалној и културној еманципацији народа, просветни програм и стварање првих националних научних институција, успостављање и одбрана историјског континуитета у језику и књижевности, морална и духовна обнова старог и славног, а потом унесрећеног и осакаћеног српства.

Мој примарни задатак био је да се осветле штампана дела Саве Текелије којима је он снажио српску националну мисао и утемељивао своју просветитељску мисију. Текелијина белетристичка дела, која имају првенствено биографски или аутобиографски карактер (Аутобиографија, Биографија Петра Аврамовича Тјукјулије, Женидба Ранка Тукелије), овде нису исцрпније анализирана. Биографију Саве Текелије, са амбицијом да се открије богатство спољних релација и досегне дубина унутрашњег живота ове личности, треба посебно писати. Такође, овде није интерпретирана значајна Текелијина студија о Власима јер би се тиме отворио један нови тематски круг, који захтева посебну пажњу: питање словенства.

1 За разлику од оригиналних наслова Текелијиних дела, који се пишу курзивом, њихови скраћени називи као: Аутобиографија, Расправа о Србима, Темишварска беседа и други, који се употребљавају у овој књизи ради лакшег означавања појединих дела, пишу се само великим почетним словом у првој речи назива.

БИОГРАФСКА СКИЦА

Научно заснована монографија о Сави Поповић Текелији или савремено биографско дело о њему, није написано. Да је то велика штета нагласио је још Милош Црњански пре седамдесет година истакавши да је живот Саве Текелије „читав роман и историја”.¹ Свако ко је прочитао књигу *Светли Сава* од Милоша Црњанског схватиће колико је велика штета што управо овај писац, аутор *Сеоба*, *Дневника о Чарнојевићу*, *Лирике Ишаке* није описао живот и дело Саве Текелије.

Међутим, о Текелијином животу и раду доста се зна захваљујући сачуваним изворима. Најважнији извор јесу Текелијина аутобиографска, биографска и друга дела, преписка и остали документи сачувани у његовој заоставштини. Углавном на основу ових извора настала је биографска књига Јована Суботића *Живот Саве Текелије* (1862) која је, што се информативности тиче, убрзо превазиђена штампањем Текелијине Аутобиографије у Летопису Матице српске (1876. и 1879).

О породици Текелија има доста архивске и друге грађе која потиче и од других субјеката. Њу је, по нарудбини Матице српске, сакупио историчар Алекса Ивић. Али, обимна књига ове грађе, са ауторовим предговором, никада није објављена. Историчар Александар Форишковић објавио је године 1985. књигу *Текелије* (докторска дисертација) у којој је описана историја ове војничко-племићке, односно српске грађанске породице и живот свих њених припадника осим живота Саве Текелије. Аутор је користио дела Саве Текелије само као извор података о животу других чланова породице. Он је користио и грађу коју је сакупио Ивић и која је после смрти овог научника била растурена, па се тако чува на два места: у архивима САНУ и Филозофског факултета у Београду.² И други важан извор за проучавање живота и рада Саве Текелије – његова библиотека са више хиљада књига била је дуго неприступачна. Она је после Другог светског рата примљена у Библиотеци Матице српске где је растурена и још није приказана јавности као целина.³

1 Милош Црњански, *Есеји. Сабрана дела Милоша Црњанског*, Београд 1966, 293.

2 Александар Форишковић, *Текелије*, Нови Сад, 1985. 35.

3 Вера Милосављевић, *Текелијина библиотека*, Нови Сад, 1990, 7-86. и *Рушење уместо обнове*, Политика, 17. јануар 1998, 26.

За упознавање живота и рада Саве Текелије могу бити корисни многобројни текстови различитих аутора који су у овој књизи цитирани и наведени у списку литературе. Најсвежији и доста потпун сумаран приказ Текелијиног живота дао је Стеван Бугарски као *Лейојисну белешку о Сави Текелији* у књизи *Дневник Саве Текелије*.⁴

Ова *Биографска скица* је нека врста подсетника на битне моменте из живота Саве Текелије. У њој нема подсећања на објављене радове Саве Текелије с обзиром да после ове *Скице* следи *Библиографски преглед са коментарима*. Оба одељка чине биографско-библиографску целину.

Порекло

На почетку родословног стабла племићко-војничке и грађанске породице Поповић-Текелија (даље само Текелија) стоји Савин прадед Јован, капетан, а касније и пуковник српске милиције у Араду. Био је истакнути учесник аустријско-турског рата 1683-1699, после којег је успостављена нова граница са Турцима на Моришу, Тиси и Дунаву. Капетан Јован је 1699. постављен за заповедника Поморишке крајине и као такав учествовао је у сламању Ракоцијевог устанка против Хабзбурга (1703-11). Принц и војсковођа Еуген Савојски, пред којим се капетан Јован истакао у бици код Сенте (1697), именован га је 1698. године за заповедника Арада. Текелија је добио задатак да у граду на Моришу изгради војну тврђаву. Осим тврђаве, Јован Текелија, велики борац против унијаћења Срба,⁵ подигао је у Араду и православни храм св. апостола Петра и Павла (1705), касније популарно називан Текелијина црква. Иако је породица Текелија (Јован са још два брата) већ 1706. добила племићки лист и грб, Јован ће постати власник имања Иратош и пустара Визеш и Кевермеш и спахилука св. Павле тек 1721, једну годину пред смрт.

Сви Савини дедови (рођени дед Ранко и његова три брата Јанко, Михаило и Сава) били су такође официри, као и Савин отац Јован и стричеви Петар, Павле и Лазар. Само је стриц Димитрије био монах под именом Исаија. Стричеви Петар и Лазар после развојачења Поморишке границе одселили су се са осталим српским војничким породицама (1753) у Русију и заузели високе положаје у руској војсци, Петар као генерал ан

4 *Дневник Саве Текелије, бесмртног благодетеља народа српског вођен у Бечу 1795-1797. Приредио и сјомену његовом 21. септембра 1992. године приликом светиковине сјо педеситогодишњице његовог ујокојења посветио Стеван Бугарски, Нови Сад 1992, 27-36.*

5 *Јован Радовић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1959, 483-488.*

шеф, а Лазар као пуковник. Породица Текелија поделила се овим на двоје. Руска грана се угасила већ 1813. а арадска је трајала до 1844. године када је умро Савин синовац Петар.

Сава је имао старијег брата Петра (1755-1820) који је био срески начелник (солгабиров). Петар је објавио једну књижицу на латинском језику.⁶ Имао је и сестру Алку удату у Панчеву за генерала Аврама Путника, која је остала удовица без деце. Брат Петар је имао два сина: Петра, који је био поджупан, Георгија, који је млад умро и кћерку Јозефину. Синовац Георгије имао је кћер Марију. Из родословне таблице се види да је у породици било преко десет професионалних војника-официра, а најславнији међу њима били су прадед Јован (по својим заслугама у биткама Еугена Савојског против Турака и по утемељењу породичног племства) и стриц Петар, један од најбољих војсковођа руске царице Катарине, по рангу одмах иза Потемкина.

По женској линији Сава је био у сродству са племићким породицама Рашковић и Ненадовић. Његова бака Алка Рашковић била је кћи Мојсија Рашковића, оберкапетана Подунавске милиције, „инога в Србији бана от Новопазара”, како пише Текелија. Ова породица доселила се из Србије где је имала статус бератских кнезова у Старом Влаху. Дошавши у Подунавље са Чарнојевићем, Рашковићи су и у новој средини стекли велики углед међу сународницима. Мајка Савина, Марта, била је синовица карловачког митрополита Павла Ненадовића, познатог по својим просветним пословима и подухватима.

Име

Презиме Текелија писано је и изговарано на различите начине као Tököly, Тјокюли, Тјокелиј или Текелија, да би се код Срба у 19. веку и касније усталио облик Текелија. Сава доводи у везу облик породичног имена са топонимом Текије сматрајући да се породица доселила из овог места на Дунаву у источној Србији „давно пре патријарха Чарнојевича”.⁷ Александар Форишковић, међутим, наводи да је Алекса Ивић у поменутој књизи грађе оспоравао ову могућност и доказивао да су Текелије старином са Чепелског острва недалеко од Будима, из села Тукуље које се мађарски пише Tököl и да је по овом топониму направљено презиме Tököly, Тјокюли односно Текелија. Свој закључак Ивић је из-

6 *Tentamen publicum metaphysicum ex praelectionibus R.P. Georgii Gerentsér... quod... praefecto P. Joseph. Pintér... subivit Budae, mense augusto 1772, Nobilis, ac Perdoctus Dominus Petrus Tököly, Hungarus e Comitatu Aradiensis, Philosophiae in primum Anum et Mathes. Auditor.* Budae, Typis Catharinae Landererin Viduae 1772., стр. 8.

7 Сава Текелија, *Биографија Петра Аврамовича Текелије*, Србски летопис, 36, Будим, 1833, 1.

водио из тога што су српске породице, које су добијале племство у Угарској, обично узимале име свог спахилука или родног места за племићки предикат, па су тако настале српске породице: Темешвари, Фејирвари, Фелдвари, Саплонцаји и сл. Под оваквим именима губио се траг о најугледнијим српским породицама. И заиста, претходно породично име Поповић код наших Текелија сасвим је потиснуто. Форишковић, међутим, каже да ни ово друго, Ивићево објашњење порекла имена Текелија, као ни прво, Савино, нема „упор у фактографском материјалу” и да питање порекла имена Текелија остаје отворено.⁸

Пада у очи да се презиме српске породице Текелија у латиничној верзији Tököly подудара са презименом угарског племића и побуњеника против Хабзбурговаца Емерика или Имреа Текели који је живео у 18. веку и чија лоза се угасила крајем тога века. У аустро-турском рату 1783-1799. Имре Текели, као кнез Горње Угарске, ратовао је на турској страни и управо је он потерао грофа Ђорђа Бранковића из Оршаве, натерао Павла Несторовића Деака на предају и освајао Тител којим је командовао Стефан Продан Штета. Мноштво Срба је изгубило животе у борби са његовим војницима – куруцима. Дипломатско-политичка иницијатива Ђорђа Бранковића, који је у ослобађању Паноније и Балкана видео шансу за обнову српске државе, истопила се између две ватре: Имре Текелија на турској и генерала Хајзлера, надвојводе Баденског и царских саветника, на аустројској страни.

У чувеном немачком, Вурцбаховом Биографском лексикону Аустројског Царства под једном одредницом Tököly дате су: на првом месту биографија Савина као магната, мецене и изданка „угарско-српске племићке породице”. Сави је посвећен велики простор, али о његовим прецима, па ни о прадеди Јовану, нема ни речи. Са неупадљивом назнаком да је реч „вероватно” о другој фамилији, приказана је породична лоза Емерика Текелија (Emmerick Tököly) и опширно изложена његова биографија. Иако се у овом Лексикону нашао испред гласовитог Емерика, Сава је приказан у кривом светлу, јер је издвојен од својих предака и помешан са онима против којих су ти преци ратовали.⁹

Фамилију Емерика Текелија Сава не помиње у својим штампаним радовима. Да ли се приликом избора племићког предиката за прадеду Јована испољила тежња да се живот једног мађарског племићког имена продужи преко једне српске породице? Или је довођење у везу преко имена те две породице намера каснијег датума? И какав би био њен смисао? У једном скорашњем раду о књигама из Текелијине библиотеке пише, без указивање на изворе, како је „титулу за заслуге у аустро-тур-

8 Нав. дело, 111-114.

9 Dr. C. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Teil 45. Wien 1882, 229-233.

ском рату 1683-1699. и феудалним сукобима 1803-1811, добио од Јосифа I предак Савин Јован Поповић 1705. године од изумрле лозе Текелија”.¹⁰ Ова тврдња могла је бити заснована на претпоставци историчара Јосипа Матасовића, која такође ничим није била документована.¹¹ Међутим, Савин предеда носио је презиме Текелија и пре добијања племства. У Извештају Еугена Савојског од 15. септембра 1697. са описом битке код Сенте помиње се „капетан из Сенте, по имену Текелија”.¹² Да је објављен зборник архивске грађе о породици Текелија, који је био припремио Алекса Ивић, било би мање места за спекулације и око породичног имена. Савином заслугом, пре свега, име Текелија је постало позната српска реч. Песник Иван Растегорац је написао да та реч у српском значи живу воду, (ваљда према стиху народне песме: Текла вода текелија) и да она опомиње на „живи, амбициозни српски текелијански дух.”¹³

Школовање

Сава Текелија се родио у Араду 17. августа 1761. године. Већ 1767. пошао је у српску школу где је учио да чита црквене књиге, наравно, на црквенословенском језику. Од како је 1670. године прешао у латинску школу, његово даље школовање одвијало се на латинском језику који је он добро научио. Учио је гимназију (1775-1780) у Будиму, у Араду, па опет у Будиму (поезија, реторика и филозофија, геометрија и цртање). Супротставивши се покушају своје мајке да га као двадесетогодишњака ожени и задржи у Араду, он по својој вољи, жељан даљег учења, одлази у Беч 1780. Пошто није био примљен у Војну академију (због поодмаклих година), он на Бечком универзитету (1680-1682) слуша предавања из кривичног, канонског, природног и општег права, затим, физику, анатомију, хемију и ботанику. У Бечу он учи још цртање, француски, италијански и шпански језик и свирање на флаути. Латински и немачки већ је знао. Текелија је добро знао и енглески, румунски, руски и мађарски језик. Спремајући се за прелазак у Србију, пре избијања Првог српског устанка, он је деведесетих година 18. века у Бечу од Доситеја Обрадовића учио грчки, а код једног другог учитеља и турски. У јесен 1782. прешао је у Будим, где је завршио студије на Правном факултету 1785, да би већ следеће године, 26. маја, докторирао на истом Факултету. Био је први доктор права у Угарској од оних који нису били професори универзитета

10 Александар Петровић, *Философске, научне и окултне књиге на латинском и грчком језику у библиотеци Саве Текелије и Текелијанума*, Зборник Матице српске за књижевност и језик 2/1988, 284.

11 Josip Matasović, *Putovanja Save Tekelije*, *Starine* 45, Zagreb 1955, 15.

12 Александар Форишковић, нав. дело, 127.

13 Иван Растегорац, *Ватра и вода прејатајсџија Сави Текелији у књизи: Сава Текелија, Описаније живојша моџа*, Београд, 1989. 254.

и први доктор права међу Србима. Из ђачких и студентских година је његово познанство са будућим митрополитом Стефаном Стратимировићем и са грофом Јанком Драшковићем. Као ђак и студент Сава је увек био први или међу првима, стицању знања одао се као позвању или вери. Борба против незнања, а за истину и правду, постала је његова трајна преокупација и он је читавог живота помагао својим сународницима да иду у том правцу.

Путовање у Русију

Млади доктор права је одбио понуду да ступи у државну службу као секретар при Државном савету у Будиму, јер га је срце вукло на другу страну. Сава је решио да путује у Русију у госте стрицу Петру, генералу царице Катарине. Надао се да ће га стриц тамо и задржати као свог наследника. Када се то није десило, он се са великим бременом нових сазнања и искустава вратио кући где је током 1789. безуспешно покушавао да добије државну службу. Као онај који је једном одбио понуђено, сада се морао задовољити и најмањим, па је тако 1790. године овај доктор права постао обичан подбележник Чанадске вармеђе.

Али, ово путовање у Русију, као и друга два 1811. и 1816. године, на које је ишао ради преузимања наследства од покојног стрица Петра и стрица Лазара, чине значајна поглавља Текелијине биографије и извор за спознају људских судбина српског света. Сан о Русији, који је у 18. веку носио у себи скоро сваки Србин, Текелија је заменио сликом стварности те земље у којој за њега није било места. Историја утицајног Србина на руском двору, из доба Петра Великог, Херцеговца Саве Владиславића, није се више могла поновити у случају Саве Текелије.

Политички рад

Темишварски српски црквено народни сабор (1790) пружио је Сави Текелији ретку прилику да изнесе своје виђење политичког положаја и интереса српског народа у Хабзбуршкој Монархији. Он је на Сабору учествовао као делегат провинцијала (грађана) док је брат Петар био у делегацији племића, први пут заступљених на једном српском црквено-народном сабору. Савин говор и држање на Темишварском сабору донели су му велику популарност у српском народу. После овог догађаја њега су са почастима и помпом дочекивали у српским местима као што је сам описао да је било у Осеку. Сава је 1792. учествовао и на заседању Угарског сабора (Дијета) и својим говором на овом највишем телу угарских сталежа и редова такође је скренуо пажњу на своје политичке способности.

Међутим, политичка каријера Саве Текелије као народног трибуна овим је и завршена. Његовим постављањем на чиновничко место секретара Угарске дворске канцеларије у Бечу, на којем је остао шест година (1792-1798), као да су му скресана крила. Нашавши се у положају да се не може јавно експонирати као заступник српских националних интереса, јер је то право припадало по рангу старијем чиновнику, референдару за српске послове, епископу Петру Петровићу, и схвативши да га ни власти у Бечу ни митрополит у Сремским Карловцима не желе као актера са српске стране у политичким и државним пословима, Сава је поднео оставку цару лично (суочивши се са царевим хладним нераздевањем тога поступка). Вратио се у Арад, на утеху својој мајци, како сам рече. Мајка му је убрзо умрла 1800. године. После демисионарања добио је титулу царског и краљевског саветника која је одредила његов будући статус угледног грађанина Аустријског царства.

Када је крајем 1800. године дошло до аустријско-француског сукоба и опште мобилизације, грађанин Арада Сава Текелија обукао је униформу потпуковника и преузео заповедништво над батаљоном. Почео је одмах да реформише и модернизује војску преко јединице којом је командовао. Тиме је само изазвао суревњивост међу командантима мађарске националности. Када су због ранга јединице којом је командовао хтели да му смање чин од потпуковника на мајора, он није пристао да буде деградиран и скинуо је униформу. Последњи пут учествовао је на заседању Државног сабора у Пожуну 1802. године као посланик чанадске вармеђе.

Живећи на крајњем североистоку великог пространства на којем је био распршен српски народ, Сава је током преостале четири деценије живота будно пратио све што се збива на европској политичкој и културној сцени и посебно све што се догађа у животу његовог народа и настојао да не остане сасвим по страни. Из Арада он је слао писма и Наполеону и аустријском цару Францу I са предлозима за формирање српске државе. Из Арада је поздравио и Први српски устанак и појаву Вука Караџића. Одатле је слао критичке посланице у стиховима Лукијану Мушицком и Људевиту Гају, овде је писао своје књиге и списе. Али, још од Темишварског сабора и његовог супротстављања саборском комесару генералу Шмитфелду, а убрзо после сабора и митрополиту Стратимировићу, он је био под контролом, па је и његов живот у Араду имао карактер својеврсне изолације. Његово интересовање за догађаје у Србији и покушаји да помогне Карађорђевим устаницима довели су га и под полицијску присмотру. На Саву и старијег брата Петра мотрило се, као и на све виђеније Србе, још од Кочине крајине.

Не само да у последње четири деценије живота Текелију више нико није звао на угарску Дијету него није био изабран ни за посланика у српски црквено-народни Сабор 1837. после смрти митрополита Стратимировића. Овај црквени поглавар Срба владао је као прави политички

самодржац пуних 46 година, а да ниједном није ни покушао да сазове сабор ради решавања народних питања. За политички рад на оствари- вању права српског народа у Аустријској царевини Сава Текелија није имао никаквих могућности. Када је то схватио, он је поново пожелео да напусти царство, или бар Арад, али задржала га је брига за имање које би му у том случају пропало. То имање он је тешком муком успео да сачува и да га стави у функцију културне еманципације свога народа.

Грађанин Арада

Живећи са својим сународницима у средини која је све више губила доминантно српско обележје, какво је још имала у 18. веку док су Арад бранили и учвршћивали српски граничари, Сава Текелија је велики труд уложио да унапреди живот српског народа и српске цркве у овој средини. Вешт економисању и одбрани својих имовинских права, он се истрајно борио не само да сачува и увећа имање него и да својим новцем помогне и оснажи културни напредак свога народа. За сваки подухват у том правцу требало је имати одобрења са највишег места у држави која се нису лако добијала. Тако је Текелија са још десеторицом арадских Срба, тек 1810. године, после више од једне деценије настојања на томе, основао фонд за стипендирање младих Арађана који се школују. Следеће године основао је при цркви св. апостола Петра и Павла Проповедничку фун- дацију за награђивање свештеника који држе проповеди у Текелијиној цркви. Године 1822-3, уз трошак од 22.000 форинти, дао је да се повиси и покрије бакром и делимично позлати торањ на овој цркви, да се салију нова звона и постави нова гвоздена капија. Две године касније о свом трошку дао је да се кроз шуму просече и изгради пут у Бањи Херкулес куда је долазила и књегиња Љубица Обреновић са децом и где се сусре- тала са Текелијом.

Сава је учествовао и у другим пословима као што је било отварање препарандије у Араду са румунским наставним језиком. У Араду су, Текелијином заслугом, започеле светосавске црквене светковине још 1806. године, а можда и раније. Сава Текелија је из Арада помогао и Вуку Караџићу када је овоме понестало пара за штапмање *Српског рјечника*. Када је Арад 1834. године проглашен за краљевску слободну варош, Сава Текелија је изабран у градску управу. Текелија је био са Арађанима и у добру и у злу: није га заобишла ни колера која је 1831. харала у овом граду. Текелија је Арад напуштао кад је одлазио на лечење, у бању, или послом до Будима, ређе до Беча, а само једном до Минхена.

Женидба

Најдужа путовања, изузев оних у Русију, Сава Текелија је предузимао од 1813. до 1815. године када је ишао да тражи девојку ради женидбе. Да се жени одлучио је зато што је пожелео да има наследника. Сам је описао те догађаје као фаталне. Та његова путовања, најпре по српским крајевима, по Срему, па прелазак у Београд, завршила су се без успеха. Текелија, изгледа, није одбијао девојке, него му их у српској средини нису много ни нудили. Оженио се тек када га је велики жупан Балог упутио у Словачку у место Рибар да тамо нађе девојку Амалију Безег, лутеранку из помађарене словачке породице. Брак је био више него несрећан. Жена му није родила наследника, али му је донела полну болест, тако да ју је после две недеље брака „отпустио”, како би рекао Вук Караџић. Права несрећа је била у томе што није могао од ње да се разведе. Године 1821. Текелија је поднео захтев за развод брака, али, и поред доказа о жениној превари (скривање болести), неверству и поткрадању; није успео да добије развод.

Своју несрећну женидбу Текелија је објашњавао прстом судбине. Много је, међутим, вероватније да су по среди били економски интереси различитих актера у овом догађају. Пуно је оних који су имали интереса да Текелија не добије наследника. По праву кадуцитета, које је још патријарх Чарнојевић добио као привилегију, свако српско имање без наследника, имало би припасти епископу или митрополиту. Млађи рођаци Текелијини, а нарочито синовац Петар, био је склон да и пре судњег часа свога стрица, бесправно и преварно посеже за његовим добрима. Мађарска средина није могла равнодушно да гледа на просперитет и све већи утицај једног српског родољуба који је, осим тога, имао и династичких помисли и жеља, што није могло остати непознато онима на највишем месту. Што се Текелија одлучио да моли митрополита за подршку свом захтеву за развод брака, вероватно значи да је рачунао да црква не може бити заинтересована за то да његово имање припадне једној неверној и нечасној жени. Митрополит, као ни цар, кога је Сава молио за исту ствар, нису могли или нису хтели да му помогну против мађарских судских власти које развод нису дозволиле ни под којим условима.

На истим судовима Текелија је губио и имовинске парнице и то, по његовом мишљењу, само зато што је био Србин. Једино безгранична упорност и вера у смисао борбе за своја права одржала га је у тој борби. А осим тога, већ сасвим у својој позној доби, Текелија је на српској страни пронашао људе који су прихватили да у тој борби са њим учествују. Они су после његове смрти успели да се нагоде са удовицом и да највећи део Текелијиног имања спасу и употребе за просветне циљеве српског народа. О овој својој несрећи Текелија је исцрпно писао у Аутобиографији, а сачувана писма митрополиту, која увиђено говоре о овом

проблему, објављена су у првој књизи Вукове преписке (1907). У словачкој народној традицији створена је сасвим друкчија, романтичарска легенда о овом браку, о чему је писао Ристо Ковијанић¹⁴.

Јован Суботић је у својој *Автобиографији* написао о Сави Текелији и ово: „Текелија је имао једног наравног сина, кога је у Бечу учио и одгајао, рана смрт овога младога човека позове народ српски за наследника оца му.”¹⁵ Нигде се више у литератури не помиње ово Суботићево тврђење да је Текелија имао ванбрачног сина. Ни код Текелије о томе нема речи.

Творац српских просветних институција

Године 1833. Сава Текелија, са једном групом угледних и богатих Срба, уписао се међу осниваче Матице српске уз одговарајући материјални прилог овом младом књижевном и културном друштву. Већ идуће године, међутим, рад Матице српске је забрањен. А када је поново дозвољена њена активност 1837. године, Матица је била у тешком материјалном стању. Као својевремено Вуку, сада је Текелија притекао у помоћ Матици. Он је у Пешти купио кућу у коју је 1838. године сместио новоосновани Завод са српске студенте, који су се спремали за цивилна занимања. Ово Заведеније Саве Текелије, прозвано Текелијанум, било је први српски интернат високог ранга са богатом библиотеком, строгим и јасно прописаним устројством и истакнутим јавним радницима као надзиратељима, односно управницима. Све је то смислио, утемељио и створио сам Текелија. У исту зграду по Савиној вољи уселила се и Матица српска којој је он поверио старање о Текелијануму и другим задужбинама. Текелија је био обезбедио и средства за куповину штампарије и наменио просторију за њен смештај у Текелијануму, али одобрење државних власти за куповину штампарије Текелијанум и Матица српска никада нису добили.

Све своје имање у вредности од преко 400.000 форинти сребра, осим мањег дела за чланове породице, Текелија је завештао у добротворне сврхе, а највише за потребе Текелијанума и другог стипендијског фонда за школовање младих Срба на војној инжињеријској академији. Како за живота није могао да добије царско одобрење и за свештеничку фондацију, он је својим тестаментом створио могућност да се из његове фондације за питомце војне академије издвајају средства којима би се после више деценија основала семинарија у Араду за васпитање српског

14 Ристо Ковијанић, *Трагом Саве Текелије у Словачкој*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 31, Нови Сад 1983/1.

15 *Живот Дра Јована Суботића (Автобиографија)*. Други део: *Пролеће*. Нови Сад 1902, 77.

свештеничког подмлатка и из којих би се давала помоћ арадском епископу, уколико би он био Србин. Сила државне политике била се испречила овим Текелијиним намерама да при крају живота и на овај начин подупре и оснажи опстанак Срба на прадедовским огњиштима у Араду и околини, овом, пре укидања Војне границе у Поморишју, типично српскоме крају.

Исте године када је основан Текелијанум 1838. године Текелија је изабран за доживотног предсеника Матице српске. Иако је вољом више силе остао на том месту само четири године, тај период, који је започет његовом активношћу и трајао све до 1848. године, назван је од историчара цветним добом Матице српске.¹⁶ Текелија је желео да од Матице направи прву српску научну установу, по угледу на научна друштва и академије које су тада и у 18. веку ницале у других европских народа. Смрт га је пресекала у његовим намерама. У августу 1842. године осамдесетогодињи Текелија још је учествовао на седницама Матице српске у Пешти. А већ 21. септембра у Араду, у тишини и осамљености угасио се живот великог српског добротинеља и просветитеља Саве Текелије. Судећи по црквеном протоколу, стигао је да се дан уочи смрти, 20. августа, исповеди јереју Текелијине цркве Никифору Атанацковићу. Сахрањен је у породичној цркви, у храму св. апостола Петра и Павла, а да нико није оставио опширнији запис о овом погребу. Из Матице нико није био присутан, а за смрт свог председника сазнали су у Пешти кроз шест дана.

Матица је приредила Текелији парасѓс у Пешти. Летопис Матице српске није забележио смрт Саве Текелије. Матица му није обележила гроб. Тек 1959. године, настојањем и трошком Православне српске црквене општине у Араду, и трудом проте Драгутина Остојића, у патосу Текелијине цркве над породичном гробницом Текелија уписано је: „Овде почива Сава Текелија (1761-1842) и његови претци. Слава им!“¹⁷

16 Живан Милисавац, *Историја Матице српске, I део, 1826-1864*. Нови Сад, 1986, 307-635.

17 *Дневник Саве Текелије...*, 36.

БИБЛИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД И КОМЕНТАРИ

Сава Текелија је писао током читавог живота и писање је било саставни део и начин његова живљења. Писао је и објављивао са различитим циљевима, а најчешће да би савременицима изложио своје политичке, државно-правне, просветно-културне, историјско-језичке и друге погледе и пројекте или да би (путем дневника и мемоара) забележио своја искуства и уверења и пренео их будућим нараштајима. Радови овог писца су веома различити по форми и садржају: од историјско-политичких, правних и педагошких студија или расправа, белешки и коментара, политичких беседа, текстова прагматског и пропагандног карактера у стиховима и у прози, до тестаментарних писама, посланица, биографске и мемоарске прозе и дневничких записа. Текелија је писао и објављивао на више језика: на српском, црквенословенском, латинском, немачком, француском и румунском језику. Још на више језика је читао и говорио, а у његовој библиотеци било је књига на 17 језика, штампаних од 15. до 19. века. Он је и преводио: са српског на латински и са латинског на немачки, као и са енглеског на српски. Сви његови радови, без обзира на разноврсност жанра и садржаја, имају јаку личну боју и изражавају дубоки ангажман аутора, што им даје посебну књижевну вредност.

С обзиром на разноврсност својих књига и списа Сава Текелија заслужио би пажњу не само књижевних критичара и историчара него и истраживача политичке и културне историје, теорије и историје политике, права, педагогије, етике, историје идеја. Ни у једној од ових области српске науке, колико знам, Текелија није довољно обрађиван, а понегде није ни помињан. Да ли је то последица само непознавања његових књига и списа који су, у својим првим издањима, слабо приступачни, тек треба да се види.

Историје књижевности, књижевни и биографски лексикони, енциклопедије и други приручници били су веома шкрти према Текелији као писцу. У једној од првих српских књига типа: ко је ко, у *Поменуку* Милана Ђ. Милићевића (1888) један од најлепше написаних текстова је онај о Сави Текелији, али у њему нема ни помена да је Текелија нешто и написао или да је објавио и понеку књигу. Одмах после Текелије, у истом *Поменуку* представљен је његов савременик Димитрије Тирол и то као

писац са двадесетак библиографских јединица.¹ Случај се поновио и после сто година: у *Књижевни лексикон* Матице српске (1972) Текелија није ушао као писац. Текелија никако није забележен у *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој* (1929), а као писац није приказан ни у *Енциклопедији Југославије* (1955. и 1980).

Међутим, сви значајнији писци историја српске књижевности од Павела Јозефа Шафарика (1865) и Стојана Новаковића (1867) преко Јована Скерлића (1909), до Миодрага Поповића (1968), Милорада Павића (1970, 1979, 1983) и Јована Деретића (1983) поменули су Текелију и понеку његову књигу. Нису га поменули Јован Грчић (1903), Павле Поповић (1918), Тихомир Остојић (1923), Андра Гавриловић (1927) и Јован Деретић – Марија Митровић (1984). Сви књижевни историчари који су га поменули, са извесним изузетком Милорада Павића, дали су о Текелији као писцу врло оскудне информације. Павић је у *Историји српске књижевности класицизма и предромантизма* (1979) забележио највише Текелијиних радова и изнео информације и оцене од којих су понеке први пут изречене.

Посебних књижевнокритичких, стручних и научних радова о Текелијиним књигама и списима готово да и није било. У радовима из опште, политичке и културне историје Срба, његово име је једно од најчешће помињаних, али некако узгред и више као чињеница амбијенталног оквира за приказ других дела или догађаја. Највише пажње су му посветили они који су се бавили утврђивањем ауторства или који су први пут штампали или прештампавали Текелијине текстове. У 19. веку то су били Димитрије Давидовић, Георгије Магарашевић, Вук Караџић, Теодор Павловић, Павле Стаматовић, Јован Суботић, Вјекослав Бабукић, Јован Ђорђевић, Александар Стојачковић, Ђорђе Поповић Даничар, Ђура Вукићевић, Антоније Хаџић, Ђорђе Рајковић, Георгије Мушицки и Манојло Грбић. У двадесетом веку Текелији као писцу посветили су пажњу углавном историчари: Јован Радонић, Васа Стајић, Душан Ј. Поповић, Мита Костић, Никола Радојчић, Александар Форишковић и Живан Милисавац. Они су се бавили или истраживањем шта је Текелија написао, или питањем ауторства појединих његових списа или интерпретацијом политичких, културних и језичких питања у његовом делу.

Највећи подстицај за истраживање и објављивање књижевних списа Саве Текелије у другој половини 20. века дао је Никола Радојчић (1882-1964). Он је пред крај живота објавио два рада о Сави Текелији. Први рад саопштен је на свечаној седници Матице српске у Новом Саду на дан Св. Саве, 27. јануара 1961. године, а објављен је две године касније.² Други

1 О Тиролу види: Љубивоје Церовић, *Ходољубља Димитрија Тирола*, Нови Сад 1995.

2 Никола Радојчић, *Сава Текелија. Поводом 200. годишњице рођења*, Историјски часопис, XII-XIII, 1961-1962. Београд, 1963, 1-13.

чланак је уследио одмах за првим и већ насловом, који је гласио *Шћамјани радови Саве Текелије*, јасно је истакао свој циљ.³ Овај други Радојчићев чланак носи и датум кад је написан: „У Београду, 17 (30) августа 1964.”. Новембра 12. исте године Никола Радојчић је умро. У својим последњим данима био је у мислима са Савом Текелијом.

Прошло је три деценије од смрти овог великог и плодног историјског писца, а још се није догодило да радови Николе Радојчића, расути по часописима, буду сабрани и објављени у књигама. Отуда ни Радојчићеви чланци о Текелији као о писцу нису имали ширег одјека. Али нема сумње да су они допринели интересовању издавача за овог писца, јер је убрзо штампана Текелијина Аутобиографија.

Радојчићеви чланци имају тестаментарни карактер и њихова порука је јасна: Сава Текелија је значајан, а неистражен, српски писац чијим делима треба посветити пажњу. У првом чланку Радојчић је написао:

„Име Саве Текелије постало је код Срба символ великог, великодушног и мудрог народног добротвора. Ово је тачно, и у тај заслужени култ нисам рад ни такнути, него ћу га покушати појачати и проширити на досад, мислим, недовољно истицану грану Текелијина деловања. Већ сама мудрост намене његових задужбина сведочи о високој образованости њихова оснивача, али он је оставио и друкчијих сведочења о ширини и висини свога знања и о способности његова књижевног и научног уобличавања.”(1963:6)

Радојчић је под другим сведочанствима мислио на Текелијине научне и књижевне списе што је одмах затим и рекао и највећи део овог свог рада њима је посветио. У свом другом чланку он се позива на Илариона Руварца (1832-1905) и тај тестаментарни карактер бављења Текелијиним списима нарочито подвлачи. Радојчић је цитирао белешку Илариона Руварца, коју је овај оставио на табаку хартије на којем су биле и друге његове белешке прављене пред крај живота. Руварчева белешка је почињала речима: „Шта је све писао Сава Текелија”, а затим су у девет тачака наведени Текелијини радови. Указујући на интимност Руварчеве белешке, на недефинисаност њене сврхе и на то да списак Текелијиних радова овде није био потпун, Радојчић је ову белешку протумачио као својеврсно знамење из којег је извукао следеће закључке:

„Данас, шездесет година после белешке И. Руварца о списку радова Саве Текелије, мора се поставити питање – да ли се сада што више, и поузданије, зна о њима и, поред овога питања, једно још оштрије, да ли данас постоји веће занимање за списак радова Саве Текелије и за места где су они штампани? Одговор је јасан и – тужан. Зато ћу ја покушати да изазовем што свестраније и

3 Никола Радојчић, *Шћамјани радови Саве Текелије*, Зборник Матице српске за књижевност и језик XII/2, Нови Сад, 1964. 189-196.

страсније трагање за Текелијиним радовима, унапред изјављујући да списак, што ћу га дати, није потпун и то заиста не мојом кривицом. А да ли је нужна доказивати српску обавезу према Текелији, да му се утврди списак свега што је написао и што је од њега штампом објављено? Прав, и правичан, одговор на ово питање дао је пред своју смрт И. Руварац са саопштеним записом, који је испао као аманет каснијим покољењима.”(1064:191)

Радојчић је у овом другом чланку дао преглед 17 Текелијиних штампаних радова за које је знао и завршио је чланак овим речима:

„Ја сам с листовима, које сте прочитали, желео постићи две сврхе – био сам, прво, дужан се одужити успомени мени драгога Саве Текелије на тај начин што сам учинио покушај да се сабере све што је он написао и што је штампом објављено, изостављајући писма, краће белешке на књигама и званичне списе, и друго, жудео сам подсетити своје читаоце, како је Иларион Руварац, до под крај свога живота, с дирљивом и разборитом захвалношћу мислио на Текелију и, верујем, оставио као аманет трудбеницима после себе да заслужено одавање захвалности Сави Текелији наставе.”(1964:196)

Сама чињеница да су два врсна историчара, Руварац и Радојчић, сматрали да радове Саве Текелије у двадесетом веку тек треба откривати и доказивати њихово ауторство била би разумљива да је реч о неком мање познатом Србину него што је био Сава Текелија или, бар, да је реч о писцу који је тако много писао да све што је објавио историчари и библиографи нису стигли да утврде. Међутим, у овом случају није било ни једно ни друго. Како се десило да Текелија као писац буде толико запостављен?

Овај проблем требало је да буде расветљен у првој Текелијиној књизи штампаној у 20. веку, у Просветином издању Текелијине Аутобиографије. Међутим, приређивач овог издања и писац предговора Александар Форишковић, историчар по струци, више је посветио пажње историјском контексту Текелијиног живота него његовим списима, а библиографија Текелијиних радова, коју је он донео (16 библиографских јединица) није била резултат посебних библиографских истраживања. Уз незнатне варијације Форишковић је навео исте радове које је већ био написао Никола Радојчић.

Како је било могуће да до Руварчеве смрти, а ни касније – све до Радојчићевих чланака, не буде објављен попис Текелијиних радова? Може ли се то објаснити само лошим стањем библиографије у Срба? У Библиографији Лукијана Мушицког, која никада није објављена, Текелија је заступљен са највише својих радова (четири књиге). Њих је преузео Шафарик и унео у своју Историју српске књижевности која је објављена веома касно (1865) и није никад преведена са немачког. Стојан Новаковић у своју *Српску библиографију* забележио је само две Текелијине књиге пошто није уносио српске књиге на страним језицима. Геор-

гије Михаиловић је у своју *Српску библиографију XVIII века* (1964) уврстио само оне Текелијине књиге које су изашле у том веку чиме је Текелијина библиографија пресечена на пола. Велики добитак за информисање о Текелијиним радовима објављеним у новинама и часописима било је штампање *Садржаја Лейбиуса Мајнице српске* од Марка Малетина (1968) и штампање других библиографских пописа садржаја периодике 19. века које је објавила Матица српска (Јавор и Даница). Текелијини радови бележени су и у страним, пре свега мађарским и немачким библиографијама и биографским приручницима.

Ни овај *Библиографски преглед са коментарима*, иако садржи досада највећи број забележених Текелијиних радова (38), не претендује на потпуност. Такву потпуност могу да пруже само они који се систематски баве библиографским истраживањима. Овде се коментаришу околности објављивања и одјек на који су поједини радови наилазили. Расправља се и о утврђивању ауторства појединих списа. Текелија је за живота сам издавао и финансирао штампање својих књига. Пошто је био имућан, није морао да користи тада уобичајен систем претплате или пренумерације на своја дела ради прикупљања новца за штампање. Али то га је лишавало контакта са читаоцима и сарадње са другима који би се касније појавили у улози сведока о штампању ових дела. Штампане књиге Текелија је, по сопственом сведочењу, углавном поклањао.

После смрти писца његови радови су објављивани споро, у великим временским размацама и увек су ти догађаји имали одређен историјски и политички контекст. Чињенице те врсте формирају читаве мале приче о објављивању и пријему Текелијиних дела. Виде се и мотиви за објављивање и тешкоће које су то пратиле, као и сметње које су чињене рецепцији ових текстова. Чини се да су и тешкоће и сметње биле мање случајне, а више систематског карактера. Као да је упоредо са откривањем радова Саве Текелије текао и процес њиховог скривања и маргинализације. Ради што свестранијег разумевања и интерпретације његових списа важно је да се уоче и чињенице ове врсте. Због тога се овај библиографски преглед и нашао на почетку књиге, јер даје многе елементе за анализу значења тих дела.

Оно што је објављено од Саве Текелије током протекла два века приказано је овде хронолошки, према години првог издања. За сваку библиографску јединицу наведена су и доцнија издања. Такође је наведено за сваку јединицу у којој библиографији је забележана. У том смислу цитиране су рукописна *Библиографија* Лукијана Мушицког (према књизи Душана Панковића *Српске библиографије 1766-1850*, Београд-Нови Сад 1982), Новаковићева *Српска библиографија за новију књижевност 1741-1867* (Београд 1869), *Каталог Библиотеке Мајнице српске* Димитрија Кириловића (Нови Сад 1950), *Српска библиографија XVIII века* Георгија Михаиловића (Београд 1964). Од страних библиографија и лексикона цитирани су: Paul Jos. Šafarik's, *Geschichte des serbischen*

Schrifthums (Праг 1865, са страна 323, 421 и 440); *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich... von Dr. Constant vom Wurzbach, Teil 45*, (Беч 1882, са страна 229-30) и Petrik Geza: *Magyarország bibliographiája 1712-1860* (Будимпешта 1888, и то: вол. I/2 са стр. 797 и вол. III/2, са стр. 668). У овом Библиографском прегледу поменути су Радојчићеви и Форишковићеви пописи само у оним случајевима када неки од Текелијиних радова у њима није наведен.

Библиографске јединице су нумерисане редним бројевима. После редног броја дат је скраћени колоквијални назив дела. Иза тога је година првог издања, а године доцнијих издања дате су у загради. На тај начин стиче се прегледна слика о фреквенцији и историјском контексту објављивања Текелијиних списа. Наслови дела дати су у оригиналу (и у преводу када је то било потребно). Свако ново издање једног дела посебно је нумерисано.

1.

Докторска дисертација 1786.

1.1. *Dissertatio iuridica de causa et fine civitatis, una cum positionibus ex universa iurisprudentia, quas exantlatis ex omni iure rigorosis examinibus annuente incl. Facultate iuridica pro cosequenda doctorali lavrea in celeberrima Universitate pestiensi publicae diquisitioni submittit Sabba Tököly. Disputabitur in palatio universitatis die XXVI, mensis maii MDCCLXXXVI.* Пешта, 1786.

Наслов у преводу (према Стевану Бугарском, 1992:28) гласи: *Правна дисертација о узроку и циљу постојања државе, са савановијшима из чинјаве правне науке, коју након дејалног испијивања целокујног права, са одобрењем чувеног Правног факултетеа подноси на јавно расправљање Сава Текелија ради добијања докторске титиуле на славном Пешијанском универзитетеу. Одбрана ће бијти у дворцу Универзитетеа дана 26. месеца маја 1786. године.*

Докторска дисертација под овим дугим насловом, објављена у посебној монографској публикацији на латинском језику, први пут је библиографски забележена код Лукијана Мушицког, затим код Шафарика, па у Вурцбаховом Лексикону. Код Стојана Новаковића нема ове књиге из наведених разлога. Код Георгија Михаиловића донесен је под бројем 191. опис књиге и репродукција насловне стране. Према његовом тачном опису књига има (10) + 40 страна. Посвећена је руском генералу, Савином стрицу Петру Аврамовичу Текелији. Осим текста посвете у књизи је објављена и гравира са ликом Петра Текелије чију репродукцију доноси и Михаиловић. Овај библиограф је још забележио да књигу имају Библиотека Матице српске (даље БМС) и Библиотека Георгија Михаиловића (даље БГМ).

О овој дисертацији у литератури, осим оног што је забележио Никола Радојчић да је то „типичан правнички рад, наравно почетнички, у коме се не може тражити потоњи Сава Текелија са својим политичким и културним схватањима...” (1964:191),⁴ говоре правни писци Радомир Д. Лукић и Гордана Вукадиновић наводећи како је Текелија у својој Докторској дисертацији писао о Русоу и његовом схватању слободе и једнакости.⁵ Дисертација је знаменита по томе што је њеном одбраном први пут један Србин у Угарској постао доктор права и то први „не само от Србаља, но и от Мацара који нису били професори” (универзитета – В. М.), како вели Текелија у Аутобиографији (1966:73). На истом месту он прича како је, упркос сметњама које су му чињене, успео да Дисертацију штампа пре одбране. Тако штампану тезу однео је на Факултет. Штампане тезе ометано је „потому што је била противо Authora који се предавао”, каже Текелија.

Ове чињенице: да је Дисертација посвећена једном руском генералу, Петру Текелији, да је штампана пре одбране и да је у њој заступано мишљење супротно тадашњим научним ауторитетима указују на смелост или „дрзновеност” младог докторског кандидата и на висок степен самосвести код Саве Текелије. Нису ли те чињенице такође утицале и на ометање штампања? Зато је штета што Дисертација није преведена на српски језик (сем ако превод није остао скривен у раду неког аутора из области права). И превод овог текста би свакако требало да буде штампан у издању Текелијиних сабраних дела када до тога дође.

2.

Расправа о Србима 1790. (1791, 1832, 1843, 1860)

2.1. *Dissertatio brevis ac sinsera hungari auctoris de GENTE SERBICA perperam RASCIANA dicta ejusque meritis ac fatis in Hungaria 1790. Cum Appendice Privilegiorum eidem Genti elegritorum.* Беч, 1790.

Наслов књижице у преводу на српски могао би да гласи: *Крајика и ошворена расправа угарској њисца о српском народу, њојгешно названом расцијански, и о његовим заслугама и судбини у Угарској 1790. Са додајком привилегија дајих српском народу.*

4 Наводи из два поменута рада Николе Радојчића у овом одељку биће означавани само годином издања, 1963. или 1964. и бројем стране. На исти начин биће означавани краћи наводи из Текелијине књиге *Описаније живојиа мога*, Београд 1966.

5 Гордана Вукадиновић, *Жан Жак Русо и природно право*, Нови Сад, 1993, 3. и 126.

Ова анонимна књижица на латинском језику, као што наслов каже, садржи расправу о заслугама и судбини српског народа у Угарској. Осим текста расправе у њој су објављени текстови привилегија које су Срби добили од аустријских царева после сеобе 1690. године.

Око ауторства ове расправе било је полемике у стручној литератури. Да је њен аутор Сава Текелија, то је тврдио 1953. године историчар Јован Радонић у раду *Две анонимне књижице*.⁶ Ова расправа, припремљена с одређеним политичким циљем уочи одржавања Угарског земаљског сабора (Дијете) и Српског народно-црквеног сабора у Темишвару 1790. године, побуђивала је пажњу и касније, те је превођена и прештампована. Како је констатовао Радонић, већ идуће године објавио ју је, у преводу на немачки језик, новосадски штампар Емануел Јанковић под следећим насловом:

2.2. Kurzgefasste Abhandlung über die Verdienste und Schicksale der serbischen oder Razischen Nation in dem K. Hungarrn. Von einem hungarischen Patriot. Mit einem Anhang der densenben verliehenen Privilegien. Neusatz und Belgrad bay Em. Jankovics. 1791.

Радонић сматра да је Сава Текелија сам превео расправу на немачки. Одређивање локације овог издања као: Нови Сад и Београд говори не само о познатој Јанковићевој намери да отвори књижару и у Београду (која није остварена) него и о тадашњим културним и политичким приликама. Тај гест сведочи и о свесрпском опредељењу аутора и издавача који су тако испољили свој интерес за јединство српског културног и етничког простора са обе стране великих река. Границе на Сави и Дунаву тада још нису биле онако тврде као што ће то бити током 19. века, па све до после Првог светског рата.

Радонић потом наводи да је ова Расправа преведена на српски и објављена прво у Српској пчели 1832. године (уредник Павле Стаматовић) али без текста привилегија. Наслов овог превода гласи:

2.3. Крајко и искрено разглагољство Мађара сјисаишеля о народу Сербскомъ и о нѣдовымъ заслугама и судбама у Мађарској. (На странама 67-82).

Радонић није приметио ни забележио издање ове Расправе у Србском народном листу Теодора Павловића 1843. године и то у два наставка (број 2. од 12. јануара и број 3. од 21. јануара). Текст у Листу објавио је Александар Стојачковић под насловом:

2.4. Крајко и искрено разглагољство о Сербљима, зло Рацъима нареченимъ, и о њинимъ заслугама и судбини у Унгарии оиѣ едногъ Мађара сјисаишеля.

⁶ Јован Радонић, *Две анонимне књижице*, Глас САН, ССХП, Одељење друштвених наука, књига 2, Београд, 1953, 1-22.

Расправа овде није објављена у целини, него само њен први део. Изостављена су места на којима се говори о тешком положају Срба и о њиховим политичким захтевима. Текст се завршава пасусом који почиње речима: „Из свега овога јасно се доказује...” Текст је донесен и овде без ознаке аутора. Само дописану напомену испод текста Расправе Стојачковић је означио својим иницијалима А. С. Нема сумње да су уредник и приређивач знали ко је аутор објављеног текста, јер је он штампан у време интензивног одавања поште у Србском народном листу преминулом Сави Текелији. У броју Листа од 21. јануара, где је објављен други наставак Расправе, штампана је на уводном месту песма Косте Пеичића под насловом: *На Свештогъ Савву Вечная ѧамяиѣ Савви Текелиѣ*. Истовремено објављивање ове песме и Расправе на почетку 1843. године уприличено је тако да се поклопи са светковином Савиндана. У Листу је током 1842-43. године објављено десетак песама у славу Саве Текелије.

Историчар Александар Стојачковић је још једанпут 1860. године штампао Расправу о Србима у својој такође анонимној књизи на немачком језику чији наслов гласи:

Ursprung den gegenwärtigen ungarischen Krone. Bruchstücke aus ungedrückten Memorien eines Serben. Mit einem Anhangе. У Сремским Карловцима у митрополитско-гимназијској штампарији 1860. године. (Могући превод наслова: О пореклу угарске круне. Одломци из штампаних успомена једнога Србина. Са једним додатком.)

Наслов Текелијине Расправе у српском преводу у Стојачковићевој књизи гласи:

2.5. *Разлогъ крайкиѣ и истинниѣѣ Сѣисаѣѣѣѣ Маѣара о народу Србскомъ ѧогрѣишо расѣанскомъ названомъ и о ѧѣовимъ заслугама и ѧриключенѣјама у Маѣарскоѣ 1790. Преѣечайѣан и на сербскиѣ езѣикъ ѧреведентъ у Карловци. Туѣоѣраѣѣѣ Миѣѣроѣолиѣѣско – Гумназиѣлна. 1860.*

Паралелно са овим преводом Стојачковић је у својој књизи штампао и латински оригинал ове Расправе под њеним оригиналним насловом:

2.6. *Dissertatio brevis ac sinsera hungari auctoris de gente serbica...*

Библиотека Матице српске има сва издања ове Расправе. На једном примерку Расправе на немачком језику неко је на насловној страни графитном оловком забележио да је, према Јовану Радонићу, аутор ове књиге Сава Текелија.

И по броју издања и по неким референцама у литератури да се закључити да је овом тексту придаван изузетан значај.

Јован Радонић је мислио да је аутор две књижице са текстовима на латинском и на немачком језику, Сава Текелија, остао анониман по својој вољи и да је за то имао посебне разлоге. Аутор је, наиме, учинио правни преступ објављивањем српских привилегија чије је прештампавање

забринula законом још царица Марија Терезија (да се Срби не би сувише њима титрала). Као млад жупанијски чиновник Текелија је искористио околност да су му текстови привилегија били приступачни у жупанијском архиву и дао их је прештампати. Поборник законитости, Текелија је о овом свом преступу упорно ћутао.

Није искључено да је Текелија имао и неких других разлога за анонимност у овом послу. Расправа је требало да послужи решавању српског питања на Угарском сабору 1790. године и овим текстом је требало оставити утисак да иза угарског патриоте стоји можда стварно неки Мађар или да стоји нека група или једноставно – сваки угарски патриота. Да се аутор сам открио, судећи по одјеку на који је Расправа наишла, он би лично постао предмет напада и оспоравања, а покренута питања могла би пасти у засенак напада на његову личност.

Анонимни аутор је у наслову Расправе назвао себе „*sinsere hungari auctoris*” или „*ein hungarischen Patriot*” (искрен угарски аутор или један угарски патриота). Међутим, савременици се нису дали заварати у погледу националне припадности аутора Расправе. Историчар Јохан Христијан Енгел је, како наводи Радонић, тврдио да реч угарски у наслову треба схватити као ознаку државне припадности, а не националности аутора.⁷ Енгел није знао име аутора, али је претпостављао да би то могао бити Стефан Новаковић, власник српске штампарије у Бечу и дворски агент за српска питања. Шафарик, који је забележио обе анонимне књижице (1865, III:323) вероватно се повео за Енгелом и приписао их је Новаковићу ничим не образлажају своју тврдњу. На исти начин поступило се касније и у Вурцбаховом Лексикону (под одредницом Новаковић Стефан).⁸

Међутим, Јован Чапловић у својој књизи *Slavonien und zum Teil Croatien ... Von Johann Csaplovics* штампаној у Пешти 1819. увео је два нова имена као ауторе две анонимне књижице не уочивши да се ради о истом тексту на два различита језика. По Чапловићу аутор немачке књиге је Сава Текелија, а латинске – Јосип Керестури. Керестурија као аутора латинске књиге помиње у предговору првом тому своје књиге на страни XXVII, а у другом тому на страни 13. помиње Текелију као аутора немачке књиге. Међутим, он Текелију помиње на оба места: на првом каже да је у његовој немачкој књизи нашао текстове српских привилегија, а на другом износи да је запазио како је у тој Текелијиној књизи дат велики значај питању националног имена Срба. Судећи по овоме, Чапловић је читао немачку књигу, а латинску није.

7 Johann Christian Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer II*, Hale, 1798, 197-199.

8 Wurczbach, *Biographisches lexikon...*, Teil 20, 1869, 411.

Историчар Александар Стојачковић је прво био прихватио Чапловићев став у погледу ауторства латинске књижице што се види у његовој књизи *Черте живоїа народа србског у угарским обласцима* (Беч, 1849, страна 2), али је и он мислио за немачку књигу да је Текелијина. Ни Стојачковић, вероватно, није упоређивао текст обе верзије. Истовремено, то упућује и на претпоставку да је немачка верзија Расправе о Србима у Јанковићевом издању била више распрострањена и да је мишљење о Текелијином ауторству било раширено.

Касније српске библиографије не само да не везују ове књиге за име Саве Текелије него их никако и не бележе. Само је Георгије Михаиловић на посредан начин скренуо на њих пажњу. У својој *Српској библиографији XVIII века* (1964) у наведену литратуру уз 244. библиографску јединицу, у којој је дат опис Текелијине латинске књиге са говором на Темишварском сабору, он је уврстио и чланак Јована Радонића *Две анонимне књижице*. Не улазећи у проблем што га покреће чланак, он је читаоце само упутио на њега, а можда је хтео тиме и да каже да се он са Радонићем слаже. Зашто је овај пасионирани библиограф тако поступио, зашто није уврстио две анонимне књижице у *Библиографију* и разрешио питање ауторства или га оставио отвореним, на то није лако одговорити. Милорад Павић у *Историји српске књижевности класицизма и ѓредроманијизма* (1979, 539), вероватно на основу Михаиловићеве *Библиографије* уврстио је Радонићев чланак *Две анонимне књижице* у списак литературе о Текелији. Да ли је он знао шта тај чланак садржи?

Ни Никола Радојчић ни Александар Форишковић у своје пописе Текелијиних штампаних радова нису уврстили ове две књижице. Мало је вероватно да они за Радонићев чланак нису знали, али су обојица преко овог питања прешли ћутке. Међутим, Александар Форишковић је у својој књизи *Текелије* (1985:38) навео један други рад од другог аутора о овом питању. Реч је о чланку историчара Мите Костића *Ко је ѓисац књиге Dissertatio... de gente serbica 1790?* у којем се износи мишљење противно Радонићевом и говори о њиховом спору око овог питања.

Наиме, Јован Радонић и Мита Костић издали су 1954. године у серији Посебна издања Српске академије наука књигу *Српске ѓривилеђије од 1790 до 1792*. У Уводу ове књиге која се појавила само годину дана после Радонићевог чланка, они су расправљали и о ауторству књиге *Dissertatio ... de gente serbica* уз опширно навођење „читаве мале литературе опречних мишљења о три аутора” (Новаковићу, Керестурију и Текелији) да би на крају то питање оставили нерешено. Они су се ипак сложили да аутор није Новаковић, како је у доташњој библиографској литератури навођено.

После Радонићеве смрти, други аутор поменутог Увода у књизи *Српске ѓривилеђије*, Мита Костић, написао је свој поменути чланак и овако приказао цео случај:

„Када смо академик Радонић и ја заједнички спремали за штампу књигу 'Српске привилегије од 1790-1792' (Изд. САН 1954) нисмо се у предговору те књиге могли сложити о аутору латинске књижнице 'Dissertatio brevis ac sincera de gente serbica'. Радонић је остајао при својој хипотези о ауторству Текелије, док сам ја веровао Стратимировићевој тврдњи да је писац Керестури. Стога смо питање ауторства споразумно и даље оставили отвореним, нерешеним.

Но приликом свога каснијег личног рада у карловачком архиву нашао сам о том питању у Регистру за г. 1790 ове три забелешке: на страни 46 под бројем 149: 'Kurze Geschichte von dem Ursprung und Schicksalen der Illyrischen Nation in Koenigreiche Hungarn, dann ihrer Verwandschaft mit Hungarn vom Agenten Keröszturny verfasst'.

На стр. 36: 'Geschichte der illirischen Nation von ihrem Ursprung und Verfassung in Koenigreiche Hungarn, dann ihrer Verwandschaft mit dem hungarn, vom Hofagenten Keröszturny verfasst'.

И на страни 49: 'Keröszturny Joseph überschickt dem Öfner Bischofe Stratimirovics Kurze Deduction von dem Ursprung und Schicksalen auch Verdinsten der Illirischen Nation in Koenigreich Hungarn'.

Из овога се види да је у Радонићевом препису забелешке у Регистру карловачког архива на страни 46, бр. 149, нечијом омашком изостављена реч 'verfasst', која несумњиво доказује, да је књигу 'Dissertatio brevis ac sincera de gente serbica...' саставио и написао (verfasst) Керестури, а не по Радонићевој хипотези Текелија.⁹

На крају образложења Костић је закључио да је и у овом случају поново утврђена поузданост Стратимировића при идентификовању писца анонимних књига. Митрополит Стратимировић је овде поменут зато што се претпостављало да је Чапловић увео Керестуријево име као аутора латинске књижнице на основу његовог мишљења. Чапловић је 1816. године писао митрополиту и молио га да му помогне да дође до оригиналних текстова српских привилегија да би их штампао у својој књизи и саопштио му да он располаже само текстовима привилегија које је објавио Сава Текелија у својој немачкој књижници. Међутим, Стратимировићево писмо, одговор Чапловићу, није пронађено, па се само претпоставља да је Стратимировић упутио Чапловића на Керестурија као аутора латинске књижнице.

Уз пуно уважавање Костићевог поверења у Стратимировића као идентификатора анонимних списа, јер је обавештеност и о тим стварима свакако проистицала из митрополитског положаја, и без потребе да се

9 Мята Костић, *Ко је писац књиге Dissertatio... de gente serbica 1790?*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, VI-VII, Нови Сад 1959, 263-264.

проверава реч „verfasst” на одговарајућем месту, а то су Костићеви главни аргументи, његови докази да Текелија није, а Керестури јесте аутор Расправе, веома су спорни. Све што је овде од њега цитирано не иде у прилог Костићевој тврдњи. Прво, у цитираном Регистру не помиње се латински назив књиге *Dissertatio brevis...de gente serbica...* нити има поузданих индиција да је акт о којем је реч у протоколу, а који у архиву није сачуван, баш ова спорна књига. На исту тему, по сведочењу Радонића и Костића, уочи Угарског сабора писано је више текстова. Са друге стране, уколико је у пошиљци и била латинска књижица, неко је, значи, морао да промени и језик и текст наслова тога списка за који се не каже ни да ли је стигао у облику рукописа или штампане књиге. Промена наслова могла је бити извршена у пропратном писму уз спис који се шаље, али ни такво писмо није сачувано и не зна се ни да ли је постојало (иначе би нас врсни истраживачи Радонић и Костић о томе обавестили). Да промени језик и текст наслова Расправе могао је или пошљилац брошуре у пропратном писму или архивар и то по свом нахођењу или по нечијем наговору.

Зашто су све ове евентуалије битне? Зато што разлика између наслова Расправе и текста записа у карловачком архиву није мала и свако је може уочити. Најбитнија разлика, која није чисто језичке или формалне природе, јесте у употреби речи српски и расцијански у наслову Расправе и, уместо њих, речи илирски у тексту записаном у Регистру архива. Свако ко је прочитао Расправу о којој је реч схватиће да такву замену имена није могао направити аутор, јер једно од битних питања Расправе јесте српско име, уз одлучну одбрану тога имена и непристајање да се оно замени илирским. Ако је Керестури био и аутор и пошљилац, он није могао имати о томе један став у књизи, а други у пропратном акту. Није вероватно ни да би архивар својевољно мењао наслов примљеног списка. Енгелово мишљење да је аутор морао бити Србин добија на уверљивости и данас кад се књижица чита. А ако је аутор био Србин, онда то није могао бити Керестури. Није, међутим, искључено да је Керестури могао бити пошљилац Расправе и да је он или неко други, али никако аутор расправе, променио њен назив у пропратном писму. Да је аутор био Стефан Новаковић, агент за српске ствари на бечком двору као и Керестури, вероватно је да би он слао своју књигу у Карловце, а не Керестури и као аутор он не би, из наведених разлога, мењао наслов Расправе. На основу свега изгледају могуће две ствари: или се ради о неком другом документу забележеном у регистру митрополије у Карловцима, а не о Текелијиној Расправи, или је њу послао неко ко није био њен аутор и којој је, успут, нимало склон њеном основном значењу, променио наслов.

О томе ко је био Керестури у поменутом Уводу књизи *Српске ѝривилеџије* (на основу Вурцбаховог Лексикона и једног чланка Фр. Фанцева у *Наставном вјеснику* из 1931) стоји ово:

„Први је Керестурија као писца књиге *Dissertatio brevis* поменуо Чапловић, и то вероватно по информацији од митрополита Стратимировића. Зна се да се Јосиф пл. Керестури de Szigmarzeg родио 1739. у Штригову у Међумурју, ступио рано у језуитски ред, 1764. већ иступио из њега, свршио права у Грацу и постао адвокат. Затим је прешао у Хрватску и у Вараждину постао бележник. Потом је прешао у Беч, где је живео као дворски агент 'agens aulicus' за српске ствари код врховних државних власти.” (1954:12).

Овоме се, на основу Вурцбаха, може додати да је Керестури поседовао велико имање у околини Суботице и да је умро 1794. године. Писао је на латинском језику, али у Вурцбаховом попису његових радова нема ниједног наслова који би на било који начин упућивао на њега као на могућег аутора књиге *Dissertatio brevis*...¹⁰

Да аутор *Dissertatio brevis*... није Мађар, већ да је Србин, није први уочио историчар Јохан Кристијан Енгел, како наводи Јован Радонић, него аутор једне друге, такође анонимне расправе, која је написана као полемички одговор на ову Текелијину књигу и објављена већ 1791. године. Њен наслов гласи:

Eines freymüthigen und unpartheyischen Ungarns Erörterung der Fragen: – Welche Rücksicht verdienen die Griechen in Ungarn unter andern hier wohnenden Nationen, und in welcher Verbindung sie da mit der raizischen, oder sogenannten illyrischen Nation stehen? – Zur gründlichen Wiederlegung der unlängst unter den Titel: Dissertatio de Gente Serbica perperam Rasciana erschienenen Brochüre, in soweit darinn die griechische Nation angegriffen ist.

Наслов би се могао овако превести: *Један нејирисџрасни и ванџарџијни Уџарин ојџвара џиџињање о џоме: – Какве обзире заслужују Грџи у Уџарској насџрам друџих народа који овде живе и у каквом су односу они са расџијанским или џџв. илирским народом? – Ка разложном одџвору на недавно објављену брошџуру џод насловом Dissertatio de Gente Serbica perperam Rasciana у којој се најџада џрчки народ.*

С обзиром на брзину реакције на Текелијину Расправу о Србима и на детаљно рашчлањавање свих елемената његовог текста, даје се закључити да је ову књижницу написао неко ко је био веома добро упућен у српске ствари, али ко Србима није био пријатељ. Нисам досада запазила да се ова књижница негде у литератури помиње. Књига је дужа од Текелијине, има 45 страна и од прве до последње стране полемичке са Текелијиним текстом.

Ову полемичку књигу има Библиотека Матице српске и она је, као адлигат, повезана са још пет књига које се тичу Темишварског сабора. На првом месту у овом зборнику је (1) Текелијина Расправа о Србима у

¹⁰ Wurczbach, *Biographisches lexikon*..., Teil 11, 1864, 178-179.

немачкој верзији (са текстом привилегија) на 96 страна у издању Емануела Јанковића, затим следи (2) латинска верзија истог текста из 1790. године на 80 страна (заједно са текстом привилегија), потом (3) на 16 страна анониман текст говора на немачком језику припремљеног за отварање Темишварског сабора 1790. године под насловом *Rede vor Eröffnung der illyrischen Nationalversammlung gehalten zu Temeswar in einen Zirkel der Eingeweihten...* па, (4) на 14 страна уводна реч генерала Шмитфелда на истом Сабору *Anrede des königlichen Kommissairs, und General Feldmarschallintendant Freiherrn v. Schmidfeld, bei Eröffnung des illyrischen Nationalkongresses, zu Temeswar am iten September 1790*. На петом месту је (5) књижица на латинском језику са говором Саве Текелије на Темишварском сабору чији наслов гласи *Sermo quem Sabbas Tököly deputatis ad nationalem Illyricum Congressum...* Последњи адлигат је (6) полемичка расправа непознатог аутора о којој је овде реч и чији наслов је напред цитиран.

У ауторском каталогу БМС књига се води на име Саве Текелије. Мало је вероватно, али није немогуће да истраживачи српске књиге 18. века нису запазили постојање ове књиге у Библиотеци Матице српске, односно последњи адлигат у њој. Њено откриће, међутим, баца ново светло на значај Текелијине Расправе о Србима и, на извештан начин, она може да помогне у утврђивању ауторства.

Од шест књига које су повезане у овом зборнику и тичу се српског питања, код Георгија Михаиловића у *Српској библиографији XVIII века* цитиране су само две: анонимна књижица која се налази на трећем месту за коју Михаиловић каже да садржи говор одржан пре Темишварског сабора у августу 1790. који је, судећи по садржају, саставио Србин и књижица која се налази на петом месту и представља говор Саве Текелије на истом Сабору. Од две поменуте, Михаиловић је прву књижицу имао у својој библиотеци, а другу је видео у БМС. Да ли за остала четири издања он није знао, или није сматрао да она спадају у српску књигу 18. века, или је по среди било нешто треће, о томе је тешко просуђивати.

Полемичка књижица о којој је овде реч не само да није ушла ни у једну српску библиографију него она није била забележена ни у мађарској националној библиографији у 19. веку. Тек у петој књизи допуна те Библиографије штампаној 1971. године, на страни 134. донесен је наслов полемичке књижице на немачком језику, али као анонимне, без разрешеног ауторства. Књига је испливала на површину после скоро два века, или тачније 180 година по објављивању. Мало је вероватно да ће неко, ако то већ нису урадили Срби којих се књига тиче јер о њима говори, утврдити ко је књигу написао. Иако се у наслову те књиге истиче грчко питање, оно је само формално послужило да се расправља о српском питању.

Најмање што се на основу садржаја полемичке књиге може закључити јесте да њен аутор није био Србин. Док је Текелијина књига, писана са изразито српског становишта, говорила о ономе што је Србима било важно да знају сами о себи и да другима саопште, друга књига показује како су други упорно настојали да Србима оспоре или обезвреде то што је за њих било важно. Ова два текста представљају модел по којем су вођене и доцније расправе за и против Срба. А Текелијин текст је сигурно један од најбољих међу онима који говоре о историјској судбини народа и о српском имену.

Најтеже је разумети Радојчићево ћутање о ауторству књиге *Dissertatio brevis...* Пошто је Костић своју последњу реч о овом питању објавио после Радонићеве смрти, Радојчић је можда могао да се јави својим мишљењем. За њега то би сигурно значило и обавезу даљих архивских истраживања (јер је у том правцу Костић усмерио расправу) за шта Радојчић већ више скоро да није имао времена. Он је ћутке прешао преко Костићевог става, није уврстио *Dissertatio brevis...* међу Текелијине штампане радове, али је његово велико предсмртно ангажовање око Текелије могло бити бар делимично изазвано и овом Костићевом полемиком са покојним Радонићем. На такву претпоставку наводи и један окаснели приговор Радојчићу за тобожњу пристрасност у писању о Текелији.

Тај приговор Радојчићу изнео је Александар Форишковић. Мада је 1966. године као приређивач Текелијине књиге *Описаније живошта Форишковић* издвојио Вељка Петровића и Николу Радојчића као позитивне примере садржајног писања о Текелији, он је тај свој став у односу на Радојчића касније променио. У књизи *Текелије* (1985:22-23) он је признао „трансформацију сопственог утиска” о тексту Николе Радојчића *Сава Текелија. Поводом 200. годишњице рођења* и врло оштро је осудио Радојчића рекавши да он у свом писању о Текелији „није био увек коректан”. Тој, ничим аргументованој, оцени он је још додао:

„Одлучивши се да напише биографију Саве Текелије Никола Радојчић је изгледа сматрао да треба Текелију од некога да брани и одбрани, да оправда његове поступке (све у име његових завештања), а не да схвати и разуме онога о коме пише. Зато се о тексту Николе Радојчића може говорити готово као о класичном остварењу (на неки начин и моделу) онога што се зове писање с тезом.”¹¹

Ко је стварно био некоректан и према коме, лако се може закључити ако се прочитају сви наведени текстови око питања ауторства Текелијине расправе и овде цитирани Радојчићеви и Форишковићеви радови. Никола Радојчић није оправдавао никакве поступке Саве Текелије, јер поступака који би то изискивали није ни било, него је говорио о његовим

11 Александар Форишковић, *Текелије*, Нови Сад 1985, 23.

запостављеним књижевним радовима и истицао њихову вредност и значај, не доводећи у питање значај његових завештања и његове улоге у Матици српској. Форишкових је имао част да приреди за штампу прву Текелијину књигу у 20. веку и да докторира на материји за коју је користио Текелијине изворе. Он се није потрудио да оде даље од Радојчића у истраживању Текелијиних радова, а Текелијин допринос српској просвети и култури обезвредио је, између осталог, и тиме што нигде није написао да је Сава Текелија имао било какве везе са Матицом српском. Форишкових је у својим књигама наводио и друге Костићеве радове у којима се Текелији идеолошки пресуђује,¹² али је потпуно прећутао Радонићев чланак *Две анонимне књижице* па и покретање спорног питања ауторства у Уводу књиге *Српске привилегије*.

Што се Форишковићевог утиска тиче да је Радојчић „сматрао да треба од неког Текелију да брани”, он и није сасвим неоснован. Никола Радојчић можда и јесте својим чланцима бранио Текелију, а ако јесте, требало је рећи од кога га је бранио и зашто. Костићево писање о Текелији, као и другог аутора из истог времена и из истог часописа Јована Савковића,¹³ било је негативно и идеолошки обојено. Са њима се није могло полемисати, а да се не ступи на поље идеологије и политике, што Радојчићу можда и није било могуће, а код Форишковића је, нарочито у другом његовом покушају бављења Текелијом (*Текелије*, 1985), то било и могуће и пожељно.

Ако и није могао да пресече чвор Радонић-Костићеве полемике о ауторству *Расправе о Србима*, Радојчић је пажњу будућих истраживача усмерио ка Србском народном листу и напоменуо да би још неоткривене Текелијине радове тамо требало тражити. Прегледањем *Листа* ја сам утврдила да је и у њему 1843. године штампана Текелијина *Расправа* о Србима непосредно после његове смрти и да та чињеница има своју тежину у разрешавању проблема ауторства овог рада. Штапањем *Расправе о Србима* у том тренутку одавана је почаст преминулом Текелији.

Штета је што се главни опоненти око ауторства *Расправе* нису упуштали у анализу њеног садржаја. *Расправљајући* о спорном питању и Радонић и Костић су потценили критеријум текстуалне анализе и упорно су инсистирали на вантекстовним чињеницама. Ево шта су они написали као заједнички, компромисни став о спорном ауторству:

12 Мјта Костић, *Неколико одраза француске револуције у нашем друштву крајем 18. и почетком 19. века* Зборник Матице српске, серија друштвених наука, бр. 3, Нови Сад 1952, 5-19.

Исти, *Волиер код Срба* Глас САН, Одељење за књижевност и језик ССХЛ, 1960.

13 Јован Савковић, *Борба Срба Војвођана за своју територијалну и политичку самосталност*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука бр. 3, Нови Сад 1952, 21-50.

Исти, *Борбе Срба Војвођана за своју народно-црквену аутономију*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука бр. 4, Нови Сад 1952, 5-23.

„Тако исто због недостатка стварних података остаје отворена и Енгел-Шафарикова тврдња о Новаковићевом ауторству те књиге, заснована само на Енгеловом утиску да је, судећи по садржају те књиге, њен аутор „ein ungarischen Patriot”, пре неки Србин него Мађар; као и на чињеници да је Стефан Новаковић био дворски агент код Угарске дворске канцеларије. Овде би, по том мерилу, вероватније било мишљење да је аутор те књиге Сава Текелија: због његовог познатог хунгарофилског става на темишварском сабору 1790/1, његовог чланства у Угарској дворској канцеларији, као и његова заступања потребе слоге и дојалне сарадње Срба и Мађара, што и *Dissertatio brevis* заступа.”¹⁴

Осим тачне процене да је вероватније да је Сава Текелија аутор него Стефан Новаковић, у овом наводу има доста нетачног и идеолошки тенденциозног. Рећи да је Текелија био хунгарофил у најмању руку је претерано и води ка томе да се докаже да је био мађарон, што није тачно. Такво погрешно гледање установио је још царски комесар на Темишварском сабору генерал Шмитфелд, па ако он и није значајније успео код савременика, рецидивни његових настојања појавили су се касније код неких српских аутора крајем 19. (код Радонића!) и у 20. веку (код Савковића). Текелија је знао и рекао да положај Срба у Угарској зависи и од Мађара и од бечког двора и он се није опредељивао ни као хунгарофил ни као аустрофил.

Трећи разлог такође не стоји: Текелијино потоње чланство у Угарској канцеларији није могло утицати на његов став у Расправи о Србима коју је написао две године раније. Ови докази Радонића и Костића у прилог тези о Текелијином ауторству имали су снагу бумеранга, јер су били тенденциозно усмерени на обезвређивање Текелијине независне политичке позиције, какву је он имао и на Темишварском сабору и као аутор Расправе о Србима.

Мита Костић је својим чланком из 1959. године гурнуо Расправу о Србима назад у анонимност. Јер, о неком Керестурију и његовом делу нико није имао интереса да расправља. И, бар за једно три деценије, један од најлепших и најранијих нововековних текстова о српском националном бићу потонуо је у мраку антисрпске политике. Али, ови реверзибилни процеси откривања-скривања и објављивања-прећуткивања, кад су књиге у питању, најчешће немају краја. Тако је и *Dissertatio brevis...* испливала на површину у једном делу новије српске историографије. У првом тому књиге *Сиварање Јужославије 1790-1918* Милорад Екмечић је написао:

„Стефан Новаковић је покушао да у посебној књизи опише положај и политичка права српског народа у Угарском Краљевству. Вели да 'се нација Раца (die razische Nation)' у Угарској

14 *Српске привилегије*, 1954, 13.

сматрала непријатељском. Та 'расцијанска нација' је званично називана илирском, али би то требало избегавати, јер их је тако прозвала аустријска влада само због 'високо значајних политичких разлога'. Они су народ који сам себе назива српским, говори српским језиком који назива сербским и словенским именом. Подељени су на православне и католике, а идентични су у Босни и Србији."¹⁵

Одмах после овог сажетог и кратког приказа основних идеја Расправе о Србима Екмечић износи ставове историчара Енгела о Србима, па је сасвим могуће да је од Енгела или, пак, Шафарика, преузео и податак о Новаковићевом ауторству. У фусноти он наводи наслов Текелијине Расправе на немачком језику у издању Јанковићевом из 1791. године и нигде не каже да је књига изашла без имена аутора. Да ли је Екмечић знао за спор око ауторства?

Велики дужник у овој ствари остао је сам Текелија. Чудно је што он о овој књизи није оставио поуздану информацију. Или можда такав податак још није откривен у његовој заоставштини. Има у Аутобиографији један опис догађаја који се збио непосредно после Темишварског сабора а који говори о Текелијиној склоности ка објављивању књига, што другима није било по вољи. Реч је о његовом разговору са митрополитом Стратимировићем који је описан овако:

„После тога ми друга дела совершивали. Резолуција кад је дошла, то се митрополит иншталирао и месеца декемврија се распусти сабор. Ја сам хтео овај сабор описати подробно и сваки дан што се радило, но мени су рекли да ће се дневник дати штампати, дакле ће се знати све, тим ја преварен сушти (исти – В. М.) нисам могао описати. Искао сам ја тај дневник кога је Павао регистратор као актуар водио от митрополита, но он ми га није хтео дати говорјашти: 'Да! да га даш штампати.'

Ја рекао: 'Баш зато', је ли добити га не мого.'” (1966:157).

Описани догађај десио се још у Темишвару, по завршетку Сабора. Поменут је месец децембар. Текелија у то време још није био штампао свој говор са Сабора. Учинио је то тек идуће године када се могао уверити да записник са Сабора неће бити објављен. Ако се митрополитов одговор: „Да! да га даш штампати.” може схватити као приговор Текелији склоном да објављује и штампа, онда се то пребацивање могло односити пре на штампање анонимне књижице *Dissertatio brevis...* него на штампање, рецимо, Докторске дисертације. Познато је да су други текстови, припремани уочи Угарске дијете и Темишварског сабора, они које је саставио Јован Мушкатировић, на пример, остали у рукопису. Па ипак, из Стратимировићевог одговора Текелији не може се поуздано тврдити да је он баш мислио на латинску Расправу о Србима. Текелија нам није

15 Милорад Екмечић, *Стиварање Јужославије 1790-1918*. Београд 1989, 48.

помогао да схватимо на шта је митрополит циљао и да ли је то на шта је циљао била нека тајна или општепозната ствар у то време. Пре ће бити ово друго. Па ипак, како да Текелија не забележи да је он дао да се штампају српске привилегије? Додуше, он није забележио ни да је са рукописа из његове библиотеке у *Историји* Јована Рајића први пут штампан Законик цара Душана, него се то сазнало, између осталог, из Вукове преписке.

Има још једно место у списима Саве Текелије на којем се говори о митрополитовом неодобравању његових издавачких подухвата. У *Одломку рукописа Саве Текелије о Канцеларији српској у Бечу ишд.* Сава се жали на нетрпељивост митрополитову речима: „...све најмање што сам чинио није добро било, даже и у кола нисам већ знао се пењати као он што је хтео”. Па одмах затим додаје како му је митрополит рекао: „Да сам ја знао, не би ти ни ону књижицу о Темишварском сабору издао”.¹⁶ Ни овде се не наводи о којој књижици је реч. Више је вероватно да је овде била у питању књига са Текелијиним говором на Сабору.

Док се не дође до нових још уверљивијих доказа, осим ових индикација које су овде дате, најисправније би било држати се става Јована Радонића из 1953. године и ову Расправу сматрати Текелијином. Она се уклапа и у тематску целину његовог дела и у стилском погледу је сагласна са другим његовим текстовима што ће се у анализи касније показати.

Али, ако би ствари ишле као до сада, ако би Текелија и даље остао писац кога не читамо, ако се нико не би позабавио и нападима на његове списе који су били брзи, оштри и опширни, не само кад је ова књижица у питању, онда није невероватна, иако изгледа монструозна, претпоставка да би неко после наредних двеста година још могао доказивати да Сава Текелија није написао Расправу о Србима, него онај отровни напад на њу из 1791. године. За такво доказивање он би се могао позвати и на Миту Костића и на друге ауторе који су инсистирали на тобожњем Текелијином хунгарофилству и, рецимо, на његовом илирству према ономе како је оно у нашој, српској и хрватској науци описано. Могло би још да испадне да је Текелијину књигу, као што тврди Костић, написао Керестури, а да је полемичку расправу на ту своју књигу, проглашену Керестуријевом, написао – Текелија. Ту ни Стратимировић не би могао бити више од помоћи иако је он сигурно знао, али као ни други није то (вероватно) написао, ко су били аутори ових књижица. О Стратимировићевом мишљењу су могли сви досада, па и Мита Костић, износити само претпоставке.

Зашто би Стратимировић, ако је он то учинио, доводио у везу једног бившег језуита, па макар и агента за српске ствари на двору, и књигу коју је, на шта је одмах било указано, написао један Србин. Нема сумње да је

¹⁶ *Дневник Саве Текелије*, Нови Сад 1992, 129.

Стратимировић могао поуздано знати ко је аутор латинске и немачке Расправе о Србима. Али, он је могао знати и нешто више од тога: могао је знати и ко је аутор полемичке реплике на анонимну Текелијину расправу, односно ко се крије иза оног „непристрасног и ванпартијног Угарина”. Можда је баш то био Керестури? Даљи истраживачки напори у овом правцу сада изгледају мало могући. Зато се уместо тражења одговора на питање о аутору и прве, просрпске Текелијине књиге, и друге анонимне антисрпске књиге која полемеше са његовом, треба обратити текстовима ових расправа који својим значајем, као зачетници парадигме, превазилазе значај питања о ауторству.

Али једно је сигурно: будуће издање сабраних списа Саве Текелије не би требало да остане без Расправе о Србима и то у новом српском преводу који што пре треба сачинити.

3.

Темишварска беседа 1791. (1863, 1893)

3.1. *Sermo quem Sabbas Tököly deputatis ad nationalem Illyricum Congressum in sessione, Temesvarini Die 9-na Septembris Anno 1790 celebrata, idiomate nationali fecit, in Linguam Latinam traductus*, Пешта 1791.

Наслов ове књиге на српском, цитирано према Стевану Бугарском, (1992:29) гласи: *Говор који је Сава Текелија као посланик на Илирском народном сабору одржао на заседању у Темишвару дана 9. септембра 1790. године, састављен на националном дијалекту и преведен на латински језик*.

Ова, трећа по реду, књига Саве Текелије садржи, како сам наслов каже, текст његове беседе, односно говора на Темишварском црквено-народном сабору 1790. године у преводу на латински језик. Књига је први пут забележена код Мушицког, затим код Шафарика и Вурцбаха, у мађарској националној библиографији Гезе Петрика и, најзад, код Георгија Михаиловића. Књига има 57 страна. Од библиотека које је поседују Михаиловић наводи само БМС.

Темишварска беседа је објављена на српском језику тек после седам деценија. У преводу на српски језик Беседу је објавио Ђура Вукићевић у Летопису Матице српске заједно са званичним записником са Темишварског сабора у оквиру прилога под насловом:

3.2. *Народни конгреси овосираних Срба*, (Летопис, књига 105, Будим 1863, 94-129).

Овај превод није поменуто код Михаиловића који је забележио латински оригинал, тако да се библиографски податак о овом преводу Темишварске беседе засад налази само у *Садржају Лейхойса Мајице*

српске (1968:298). Али, у литератури о Темишварском сабору и о Текелијиним радовима тај податак је чешће саопштаван. Превод Темишварске беседе није уврштен ни у списак радова Саве Текелије у Просветином издању његове Аутобиографије, али је поменут у једној напомени у истој књизи (1966:362).

Темишварска беседа објављена је још једанпут у 19. веку. Манојло Грбић је преузео превод Беседе из Летописа и објавио га је у својој књизи:

3.3. Карловачко владичанство, III, 1893, 121-154.

У овој значајној књизи о српској црквеној и политичкој прошлости Текелија је често цитиран и коришћен као извор. То, на жалост, није јаче утицало на интересовање за Текелију као писца у 20. веку, јер су књиге као Грбићева, у овом времену биле мало цитиране. Према мом сазнању, то је било последње издање овог антологијског списка.

Према Николи Радојчићу Темишварска беседа је „језгра политичког програма Саве Текелије” и „прави научни рад несумњиве вредности, и онда и данас” (1964:192). Беседа је побудила пажњу историчара чим је први пут штампана. Тако је Шафарик забележио (III, 1965:323) да је видео опширну оцену овог дела код Енгела.¹⁷ У новије време Темишварској беседи посветио је пажњу Милорад Павић који је дао књижевнотеоријску интерпретацију овог текста видећи у њему „репрезентативно дело српског класицистичког беседништва” и „школски пример успешне примене античке говорничке вештине у политичкој пракси” (1979:458-464).

С обзиром на овако високе оцене о Темишварској беседи није лако схватити зашто она није прештампована у 20. веку. У књизи *Беседе. Избор из свейског беседништва* (Београд 1966) међу 128 беседника нашло се и 16 српских. Али Темишварска беседа у тој књизи не само да није објављена, него није ни поменута. Овај текст није изостајао само из репрезентативних избора и популарних издања, него је искључиван и из историјске грађе и тако уклањан од погледа самих историчара и научника.

Над Темишварском беседом надвила се сенка сумње. Овога пута се није сумњало у Текелијино ауторство него у то да ли је говор одржан на Сабору. У зборнику историјске грађе *Темишварски сабор 1790*, којег су приредили историчари Славко Гавриловић и Никола Петровић (Нови Сад-Сремски Карловци 1972) објављена је сва расположива грађа о овом историјском догађају (295 докумената у књизи на преко 700 страна). Докуменат који у књизи недостаје јесте Текелијина Темишварска беседа. Она се тамо помиње у једној фусноти на страни 552. у којој се каже: „У целој грађи о Сабору ово је једино место које открива Текелијин став

17 J. C. Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, II, 1798, 169.

према инартикулацији и упућује на његов наводни говор одржан у Сабору, објављен у целини у Летопису МС 105, стр. 91-124.” Место које се овде помиње налази се у тексту *Анонимни дневник – Diarium* – о раду Сабора који је такође објављен у овој књизи (1972:511-552).

Није сасвим јасно шта се овом напоменом хтело рећи. Изразом „наводни говор” сугерисано је читаоцима да Текелијиног говора на Сабору није ни било. Званични записничар није забележио да је Текелија говорио на Сабору, као што није забележио ни говоре неких других учесника, али незванични записник, односно *Diarium* је нагласио ту чињеницу. Друга тврдња да „у целој грађи о Сабору 1790. ово је једино место које открива Текелијин став према инартикулацији” напросто није тачна. У истој књизи на страни 267. у документу „Комесар Шмитфелд – канцелару Кауницу. Имена чланова Саборског одбора и кратка карактеристика о свакоме” међу осталим налази се и име Саве Текелије и поред њега стоји: „Vernünftig, geschickt, doch sehr für die Inartikulation geneigt.” У преводу то би могло да гласи: „Паметан (разборит), способан (вешт), па ипак веома склон инартикулацији”. Документ је датиран 9. септембра када је Текелија држао и говор, а не после њега. Ако се напоменом хтело сугерисати да је Текелија свој став заузео тек после Сабора када је и говор написао, морамо се питати шта би могао да буде циљ такве сугестије?

Објављена грађа у књизи *Темишварски сабор 1790.* даје убедљиву слику о политичком расположењу Срба пре Сабора који су у огромној већини били за инартикулацију, односно за кодификовање српских привилегијалних права угарским законима. Тај захтев је био стар читав један век и потекао је још од патријарха Арсенија Чарнојевића и митрополита Исаије Ђаковића. Са таквим захтевом кренуо је у Беч и митрополит Мојсије Путник да тражи за Србе учешће на угарској Дијети, а добио је одобрење за сазивање Темишварског сабора. Према томе, Текелија није био изузетак међу савременицима, мада је још генерал Шмитфелд покушао тенденциозно да га тако прикаже и да Текелију дезавуише као мађарона. Ту Шмитфелдову опцију прихватила је немачка историографија, а од ње делимично и српска. Да ли је сада, овим довођењем у сумњу и Текелијиног говора и, евентуално, његовог става према инартикулацији, Текелију требало приказати мањим противником генерала Шмитфелда него што сведочи сам Текелија написавши да је он на Сабору генералу „у свему противан био”? Да ли је можда требало ублажити већ изречену осуду да је био велики мађарофил и поборник угарског племства?

Сумња у то да је говор одржан није могла да збуну оне који су Текелију осуђивали због његових политичких ставова на Темишварском сабору, јер су они резоновали овако: „свеједно да ли га је уопште одржао или није”. Коаутор истог зборника, историчар Никола Петровић, у уводу под насловом „О Темишварском сабору и његовом историјском значају” написао је:

„У вези с тим нарочиту пажњу заслужује констатација коме-сара Шмитфелда у његовом првом извештају да су се на Сабору образовала два опречна табора. Један чине висока црквена хијер-архија, калуђери и племићи, други – грађани, мирско свештенство и официри. Под тим углом треба оценити говор Саве Текелије (свеједно да ли га је уопште одржао или није) у прилог сарадње „с Мађарима”, што је, у том конкретном историјском тренутку конкретно значило са мађарском аристократијом и политиком коју је она заступала. По свом садржају, говор С. Текелије полази од дубоке привржености феудалном поретку као „природном”, једино могућем и друштвено оправданом, – чињеница на коју је већ указао српски историчар старије генерације Мита Костић.” (1972:IX).

Без обзира на то шта је Петровић овим желео да каже, он је указао на чињеницу да став о подели Срба на два табора на Темишварском сабору потиче од генерала Шмитфелда. Да је овде објављен Текелијин говор, из њега би се видело да је он на Сабору говорио против те поделе као вештачке. То што је српска историјска наука уважила став генерала Шмитфелда, а није уважила став Саве Текелије о овом питању, јесте у најмању руку за дискусију. Такође би био за дискусију и Петровићев став да „треба правити разлику између Текелијиног става према српско-мађарској сарадњи 1790. и Милетићевог почетком шездесетих година XIX века”. Не брани ли аутор Милетића од Текелијиног тобожњег конзерватизма и мађаронства? Да је овакав став према Текелији у то време био веома на снази види се и по томе што су и у посебној фусноти на страни 522. читаоци упућени на рад Мите Костића *Неколико идејних одрза француске револуције у нашем друштву крајем 18. века и почетком 19. века* у којем је Текелија приказан као реакционар и бранитељ феудалног поретка.

Да је Беседа Саве Текелије објављена у зборнику грађе о Темишварском сабору, она би овде имала стожерни положај међу осталим документима као супериорно политичко штиво. Читаоцима би била пружена могућност да се суоче са Текелијиним текстом, а Текелији да се сам брани од неправедних оптужби и неразумевања. Захваљујући оваквим поступцима у текућем рату за историјску истину Сава Текелија губи битку против генерала Шмитфелда. Али, захваљујући томе што је он свој говор хитро превео на латински и објавио пре него што је могао бити спречен, као и томе што је на Сабору било и других Срба (аутор *Diariuma*) који су бележили и записивали догађаје осим званичног записничара, он ће и из те битке на крају изаћи као победник, као што је, уосталом, победио и на Сабору, због чега су га савременици ценили и славили.

У зборник грађе *Темишварски сабор 1790.* није уврштен још један текст штампан на немачком језику од непознатог аутора који припада овом тематском кругу. То је овде већ поменути књижица *Rede vor Eröffnung*

der illyrischen Nationalsammlung gehalten zu Temeswar... Примерак ове књиге који се чува у Библиотеци Матице српске штампан је готицом док за књигу истога наслова коју је описао Г. Михаиловић у *Српској библиографији 18. века* он каже да је штампана латиницом. Разлика се појављује и у броју страна: 11 код Михаиловића, а 16 у Матицином примерку. Ово наводи на претпоставку о два издања исте књиге у истој години. Књижица заслужује пажњу због тога што јој је у Швикеровом опису Темишварског сабора дат велики значај. Цитате из ове књижице Швикер није наводио према оригиналу него према Хорвату (Vgl. Horváth, с. VI, р. 50-51) и у њему има одступања од оригиналног текста са циљем да се пренагласи непријатељско расположење Срба према Мађарима.¹⁸ Библиограф Михаиловић је у опису књижице забележио: „Није се могао установити аутор овога говора који је одржан пре отварања Темишварског сабора у августу 1790. године. Судићи по садржају саставио га је Србин.” А Швикер претпоставља да би аутор говора могао бити неки граничарски официр.

4.

Једнога Арађанина начертаније 1798.

4.1. *С. Т. Еднога Арађанина начертаніе основанія за обученіе сербске дѣце у Араду уредишии имѣюща Арадскомѣ общесіиву йоднешенно. Вѣ Будимѣ, Печатіано йри кралевском Універсіиетѣ. 1798.*

Ово је прва Текелијина књига на српском језику. Писана је грађанском ћирилицом. Има 84 стране. Забележена је код Мушицког, затим у 18 књизи Летописа МС, код Шафарика, Стојана Новаковића и Димитрија Кириловића. Најпотпунији библиографски опис књиге дао је Георгије Михаиловић који је донео и попис садржаја и репродукцију насловне стране. Према овом библиографу књигу имају Народна библиотека у Београду, Универзитетска библиотека у Београду, Библиотека Матице српске, Народна библиотека Србије, Српска књижевна задруга, Библиотека Георгија Михаиловића и Библиотека српске црквене општине у Трсту.

Овде се отвара питање да ли постоји и да ли је икада постојала верзија исте књиге и на латинском језику. Латински назив књиге помиње се код Вурцбаха и Петрика, али се код њих не помиње иста књига на српском језику, па се може препоставити да су они дали наслов ове српске књиге у преводу на латински. Георгије Михаиловић даје латински назив ове књиге као посебну библиографску јединицу (365) одмах после описа српске верзије. Уз латински наслов он даје само напомену: „Дато по

18 J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben im Ungarn*. Budapest 1880, 370-1.

Шафарику. Лит: Шаф. 783". Михаиловић, дакле, није видео латинску верзију књиге нити наводи у којој библиотеци се она може наћи. А Шафарик после навођења српског наслова додаје: „Dasselbe auch lateinisch” те наводи наслов на латинском. По њему, дакле, књиге на латинском је било.

Наша истраживања су показала да ову књигу на латинском језику немају ни Библиотека Матице српске, ни Државна библиотека „Сечењи” ни Државна библиотека у Бечу. Књига је 1989-90. тражена у још пет или шест немачких библиотека, али ниједна од њих је нема у своме фонду. И Радојчић и Форишковић су прихватили и цитирају овај латински наслов иако књигу ни они, по свој прилици, нису видели. Латински наслов под којим се можда ипак крило посебно издање гласи:

Positiones intuiti instituti pro eruditione Serbica iuventutis Aradini erigendi, communitati Aradinensi dedicate. Budae typ. reg. Univ., 1798.

И код српске и код латинске верзије библиографи дају исту ознаку за број страна: 84. Исти су место и година издања, иста је и штампарија. Све то наводи на помисао да се можда ради само о преводу наслова, а не о посебном латинском издању. На примерку српске књиге која се чува у Библиотеци „Сечењи” на полеђини насловне стране црним мастилом је исписан непрецизан латински превод наслова: „Tököly Sabba Aradino Hungari, Positiones Instituti pro Eruditio Serbica Iuventutis exigendi Aradini. Buda 1798. in 8”. Ово су исписали вероватно библиотекарски ради лакшег руковања српском књигом.

Пошто нема доказа да је латинску књигу ико видео, осим можда Шафарика, може се само претпоставити да је постојала и нагађати о разлозима за њено штампање. У време штампања званични језик у царевини је још био латински. Централним бечким властима стигла је денунцијација против ове Текелијине књиге на српском језику од стране будимског владике и бившег београдског митрополита Дионисија Поповића о чему пишу Текелија (1966:164) и Ј. Радонић (1953:12) па је могло бити разлога да се ова књига, намењена пре свега Србима, објави и на латинском да би се уклонило подозрење у то шта Срби раде на просветном пољу. Ипак, сматрам да ову библиографску јединицу не би требало уносити у библиографске пописе Текелијиних радова све док књига не буде пронађена и описана *de visu*.

Као што наслов каже, ово је план (начертаније) једног Арађанина, Саве Текелије, за оснивање фонда (основанија) за школовање српске деце у Араду. У литератури је запажено „да је овде почетак Текелијиних задужбина за цели српски народ” и да књига садржи Текелијине „мисли о важности културног развитка и о средствима како се он може постићи, с особитим нагласком рада за општу корист” (Радојчић, 1964:192). Милорад Павић, за разлику од Темишварске беседе, овој књизи није посветио пажњу и само је записао да се њоме Текелија „прикључује

просветитељском покрету” (1979:184). Штета је што кратке Радојчићеве напомене о овој књизи нису подстакле на даља истраживања и интерпретације.

Најопширнију интерпретацију овог Текелијиног дела дала је Емилија С. Проданов у својој књизи *Рад и задужбине Саве Текелије* штампаној 1938. године у штампарији браће Грујић у Новом Саду. Из њене интерпретације текста (која се свела на препричавање садржаја) ипак произилази да је овде реч о изузетно вредном културно-политичком и педагошком спису чији ставови одишу моралистичким духом века просвећености, али имају и чврсту економску и правну основу. Књига Емилије С. Проданов, без неопходних библиографских података о Текелијиним списима и било какве научне апаратуре, остала је ван главних истраживачких токова, на периферији стручне литературе.

Текст књиге *Једнога Арађанина начерџаније* јесте најнадахнутије писан просветни и културни пројекат на српском језику. Ова књига подсећа на неке касније, као што је *Српска књиџа* (1900) Стојана Новаковића. После ове Текелијине књиге настао је Текелијанум и други стипендијски фондови Саве Текелије, а после Новаковићеве књиге – Српска књижевна задруга. Овај Текелијин спис заслужује свестрану анализу исто као и Темишварска беседа. Доба просвећености у Срба не може бити добро представљено ако се овај Текелијин спис оставља по страни. Заиста је чудо што ова књига никад није прештампана и што је у стручној и научној литератури оскудно помињана.

У књизи *Дневник Саве Текелије* (1992:121-126) штампао је Стеван Бугарски кратке одломке из *Једног Арађанина начерџаније*, који кореспондирају са дневничким записима.

5.

Римљани у Шпанији 1805. (1966)

5.1. *Римљани у Шпанији, по списанију Ватсона Англичанина преведено на српскиј језик од Савву Тукели, с примљчанијама и крайким додајком Правила, и Уиравненія военнаго, Уиравленія Сраженія и Укрейленія Мѣстах. Въ Будимѣ Градѣ, Печайано иисменѣ Славено-Сербскія Печайни Кралевскаго Всеучилища Пешѣанскаго, 1805.*

Ову књигу некога Енглеза Ватсона („ваџда Роберта” каже Радојчић) Текелија вели да је превео на српски. Он је уочио сличности између борбе Шпанаца за своју слободу у време Римљана и Првог српског устанка и приредио је ову књигу да би била „на ползу” Карађурђевих устаника, „браће наше за своју слободу борјашчисја”, о чему говори у

Предсловију. У коментарима или мислима (примечанија) које је написао уз основни текст књиге, Текелија је устаницима упутио одређене поруке о стратегији и тактици ослободилачког рата.

Од библиографа књигу помињу: Мушицки, Шафарик, Новаковић, Кириловић, Михаиловић. Немачки и мађарски библиографи је не бележе. Једино Вурцбах каже да је Текелија објавио 1803. године неку књигу на српском језику са политичком тематиком, али да јој он није могао сазнати наслов. Та његова напомена могла би да се односи на ово дело. Код Петрика нема ни наговештаја да је Текелија писао и објављивао било шта на српском језику.

Римљани у Шћанији нису прештамповани као књига у целини. Али у Просветином издању Текелијине књиге *Описаније живојиа* (1966) осим текста Аутобиографије објављени су и делови из ове књиге и то *Предсловије*, *Чийаишељу љубезни!* и *Примечанија*, односно напомене, овде све под насловом:

5.2. Мисли уз књигу *Римљани у Шћанији*.

Иако фрагментарно, овим је књига у доброј мери представљена читаоцима друге половине 20. века тако да се може сматрати као да је доживела ново издање. Књига је у литератури често помињана по томе што је донела једну новину у правопису: изостављање дебелог јера. До руку Вука Караџића она је дошла док је он, током устанка, био на служби у источној Србији и он ју је послао секретару Совјета на читање.

У новије време појавиле су се неке смеле тврдње у погледу ауторства ове књиге. Милорад Павић мисли да је превод фикција и да је књигу у целини, а не само *Примечанија*, написао Сава Текелија. Он наводи енглеског аутора Данкана Вилсона (Duncan Wilson) који у књизи о Вуку Караџићу (1970) напомиње да Текелијин Ватсон није идентификован у Енглеској и да је он „по свој прилици измишљен како би могао дати ауторитет Текелијином сопственом делу” (Павић, 1979:541). Павић овоме додаје и своја запажања која иду у прилог тврдњи да је Текелија аутор. Сматрајући књигу у целини Текелијиним делом Павић у њој види редак примерак историјских списа код српских класициста са тематиком изван српске историје (1979:508). По њему овде се „додире српски класицизам са романтизмом” и то тамо где је Текелија „одлучио да у своју римску историју долије мало савремених збивања из Наполеонових ратова и из српске револуције”. Он је указао на разлику између сувог стила основног текста књиге и живог стила примечанија писаних чистим народним језиком. Иако је Павић написао да је то дело „пуно напредних мисли и оштроумних запажања о герилском ратовању” специфична вредност ове књиге још није прецизније одвагана. Својим садржајем и порукама књига *Римљани у Шћанији* превазилази до сада дате квалификације о њој.

6.

Мапа српских земаља 1805.

6.1. *Земальоображеніе Сербске, Босне, Далмаціе, Дубровне, Црнегоре, и оґраничнихъ Предѣл собранное ѿрудми Савве ойѣ Тюкюли. Ц. К. Совѣтника, Злашнія Найшйейціи Кавалера, иѣр. иѣр. в лѣтѣ 1805.*

Географску карту српских земаља Текелија је сам израдио и дао да се штампа у 2.000 примерака за потребе Карађорђевих устаника. Карта није забележена у библиографијама, али је помињана у литератури (Душан Ј. Поповић 1925. и 1954, Андра Гавриловић 1926, Никола Радојчић 1927). У Шафариковом прегледу српске књижевности наведено је пет географских карата. Једна од њих је чувена Орфелинова мапа сверуске империје. Шафарик вероватно није знао за ову Текелијину мапу. Њу помиње Вук Караџић у једном писму Копитару из Крагујевца (28. X 1820) у којем пише: „Молим Вас покорно да ми пошаљете (...) 3. Једну мапу од Србије, а макар и ону Текелијину Српску.” (*Преписка I*, 1907:182).

Текелијина мапа приказала је све српске земље и крајеве у окружењу у којима су Срби живели. Књигом *Римљани у Шпанији* и Мапом српских земаља Текелија се придружио покрету подршке Срба у Аустрији Првом српском устанку и Карађорђу. Он је успео да у Србију, према своме сведочењу, пошаље око 300 примерака ове мапе.

Никола Радојчић сматра да је Текелија урадио мапу према географској карти Немца Карла Шица (Carl Schütz) из 1788. године (1927:32). Текелијина мапа писана је ћирилицом. Андра Гавриловић преноси „стручни суд једнога од младих географа наших” Радоја Дединца (за кога каже да је јуначки погинуо у Балканском рату) и наводи ово његово мишљење о Текелијиној Мапи: „биће да је карта рађена на основу старих путописа” (А. Гавриловић, 1926:761). Радојчићев став је много убедљивији с обзиром на велики обим територије и велики број географских имена које карта садржи. Било би веома тешко такву карту израђивати према путописима.

У време мојих истраживања (1988-9) у Библиотеци Матице српске био је само један примерак Текелијине географске карте, па и он још неидентификован и необрађен. То је онај примерак који је Матици поконио прота Светозар Влашкалић из Мошорина 1940. године. Име овог дародавца налази се на спомен обележју крај Дунава у Новом Саду међу именима других жртава рације мађарских фашиста 1942. године. Други примерак Текелијине мапе, онај који је репродукован уз чланак Душана Ј. Поповића (1954) пронађен је касније. Тако да Библиотека Матице српске засада има два примерка. Још у време секретарства Јована

Ђорђевића у Матици српској (1859) по његовом сведочењу у Текелијиној библиотеци налазило се око хиљаду примерака ове мапе и бакарна плоча са које је мапа отиснута.¹⁹

7.

Чланак о Власима 1819.

7.1. *Нџколико рџчиј о Власима. (Учредничестџву џосланы стџ немачкоџџ џреведени, и кџ џомџ оџределџни, да докажу, да су Власи Славени, а не Римляни.* Новине србске, број 58, Беч, 1819, стр. 437-440.

Чланак под овим описним насловом у Новинама србским потписан је иницијалом Т. Уредништво је испред ауторовог текста донело и ову напомену: „Неколико влашки п о в е с т о п и с а ц а писали су да су Власи римског порекла, зато се Румуни називају. Нама је пак ово неколико речиј о том дошло, да иј у листове наше ставимо, које и стављамо, речи самог послача, Г. Т... наводећи.” Цео Текелијин чланак, укључујући и иницијално слово Т. на крају донесен је између наводника.

На овај напис уследила је полемичка реакција у истим Новинама србским, исте године, у чланку потписаном иницијалом Б. и објављеном у два наставка (75. и 76. број листа, стр. 562-4. и 569-571). Како је протумачио Стеван Бугарски (1992:31), аутор чланка је румунски писац Дамаскин Божинка. Пре Божинкиног чланка, у 66. броју Новина србских огласио се уредник Димитрије Давидовић текстом *Објавление Власима* у којем каже да је поводом чланка „о пореклу Влаа” примио неколико анонимних писама, „једна укоравајућа, друга претећа” и која су сва писана „тако пристрасно и ненаучено”. Он обећава да ће објавити текст који би био „кратко, но основано” оповргавање тврдњи „Г. Т.” (Текелије).

Овај Текелијин чланак представља почетак његовог бављења питањем порекла Румуна. Његове касније две књиге о овом питању такође су изазвале полемику.

8.

Прва књига о Власима 1823.

8.1. *Erweiss Dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind, und dies nicht aus ihrer Italienisch-Slavischen Sprache folgt Vom k. Raht v. Halle 1823.*

19 *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*, I, Нови Сад 1965, 114.

Стеван Бугарски превео је наслов (1992:32) овако: *Доказивање да Власи нису римског порекла, и оно не проистиче из њиховог италијанско-словенског језика, од [арског] савешника о[и]* ***.

Ова студија Саве Текелије о пореклу Влаха (Румуна) као и ранија дела, штампана је о трошку самог аутора, али је око њеног штампања посредовао Вук Караџић. Текелија је Вуку послао свој рад с молбом да га објави у неким немачким новинама или као посебну брошуру. Било је то пет година после оне помоћи од 500 форинти коју је Текелија дао Вуку за штампање *Српског рјечника*. Вук је Текелијин рад штампао као посебну брошуру. Трошкови штампања износили су 30 форинти. Текелија је трошак обилато надокнадио, али је од Вука тражио да пре увезивања и слања књиге штампа исправку многобројних штампарских грешака.

На књизи није одштампано име аутора него само титула са три звездице. На једном примерку овог издања, који се чува у Библиотеци Матице српске, после три звездице написано је црним мастилом Tököly.

О реакцијама на појаву ове књиге Никола Радојчић је забележио: „Прву неукусну и увредљиву оцену написао је у Летопису Јован Хаџић-Светић када је критиковао Текелијину књигу *Erweiss dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind* (1823) с напете висине (16, 1829, 159-63). Магарашевић се бесумње с тим није слагао (раније је сам повољно писао о књизи), али његови односи према уображеном младићу били су такви да је морао трпети неукусни нападај на Текелију.”²⁰ Магарашевић је превео и у првом броју Летописа објавио одломак из ове Текелијине књиге (1,170-172).

9.

Друга књига о Власима 1827.

9.1. *Erweiss dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind, und dies nicht aus ihrer italienisch-slavischen Sprache folgt. Mit mehreren Gründen vermehrt, und in die walachische Sprache übersezt durch S. T. Ofen. Gedrückt mit k. ung. Univesitäts Schriften. 1827. Zu finden bey I. Eggenberger Buchhandler in Pesth.*

Ова Друга књига о Власима представља знатно проширену и допуњену верзију Прве књиге о Власима. Књига је двојезична и садржи исти текст на немачком и на румунском језику. Румунски текст је писан румунском ћирилицом. Наслов тог текста гласи: *Ирѣтарѣ Къ Влаѣхи съѡ рѡмѡнѣи нѡс де вицѣ Романѣи, ши къ рѣдѣчинѣ ачѣж дин лимвѣ лѡр славенѣскѣ местекатѣ кѡ талианѣскѣ нѡ се ѡрмѡжа. Дин лимвѣ нѣмцаскѣ пре чѣ рѡмѡнѣжс-къ ↑ тоарсѣ, ши кѡ маи мѡлатѣ мѡртѡрѣи ↑ мѡлцитѣ прин С. Т.*

²⁰ Н. Радојчић, *Стогодшњи рад Матице српске око историје у Споменици Матица српска 1826-1926*, Нови Сад 1927, 236.

У преводу на српски (Бугарски, 1992:32) наслов књиге гласи: *Доказивање да Власи нису римског порекла и оно не произилази из њиховог италијанско-словенског језика. Са више доказа обогаћено и на влашки језик преведено од С. Т.*

Летопис МС у броју од 1825. забележио је појаву првог издања ове књиге и донео из ње кратак завршни одломак текста у преводу на српски језик. Немачки наслов ове књиге цитиран је код Вурцбаха и Петрика. Књига није забележена ни у једној од помињаних српских библиографија. Чим се појавила, изазвала је оштру полемику румунских писаца који су на књигу одговорили књигама (Дамаскин Божинка и Ефтимје Мургу) о чему пише опширније С. Бугарски (1992:32-33).

Од српских аутора поводом другог издања ове књиге са Текелијом је полемисао Јован Хаџић, председник Матице српске и уредник Летописа. (Летопис МС 16, Будим, 1829: 159-163). О овој Текелијиној књизи веома неповољно писао је Јован Радонић у раду *Писмо А. И. Турђењева Стивану Ситрајимировићу и одговор митрополићев с прилозом његове расправе о Власима* (Летопис МС, 228/VI, Нови Сад 1904). Никола Радојчић је указао на то да је Текелија мислио много о Румунима, да је румунски био други језик, после српског, који је он знао још у раном детињству и да је у студије о пореклу Румуна „ушао снабдевен најбољом тадашњом научном опремом” (1963:10). Лазар Чурчић у свом приказу књиге Мирка Живковића о српско-румунском књижевним везама, сасвим узгред спомињући Текелију, написао је: „С. Текелија је писао и на румунском и о Румунима. Румунски историчари не прихватају његове ставове, а ипак би вредело проучити његов однос према Румунима, јер није могућно да је тај однос био негативан”. (Зборник МС за књижевност и језик XXV/2, Нови Сад 1977, 413-4).

Ову Текелијину књигу о пореклу Румуна, према другом издању, са румунског оригинала и уз консултацију немачке верзије истог текста, превео је на српски језик Стеван Бугарски, књижевник из Темишвара 1992. године. Овај превод он је опремио великим бројем својих напомена и коментара. Превод још није штампан.

10.

Биографија Петра Текелије 1833.

10.1. *Биографија Петра Аврамовича Текели, Росијског Генерала, Србскиј летописъ*, 33, Будим, 1833, 1-19.

Друга свеска 33. књиге Летописа, у којој је објављена Биографија Петра Текелије, посвећена је „високоплеменитородном господину Сави Текелији”. Текст посвете написао је уредник Летописа Теодор Павловић. Објављивањем Биографије Петра Текелије учињен је још један гест

пијетета према овој породици и њеним потомцима који су се те године (Сава и синовац му Петар) уписали међу чланове осниваче Матице српске. Ако се изузме кратка белешка у првом броју Летописа, ово је први рад Саве Текелије објављен у овом часопису. За Текелијина живота Летопис му је објавио само још једну песму. Више Текелијиних радова објавио је овај часопис после Текелијине смрти.

Овом кратком биографском тексту од 19 страна у литератури није посвећена већа пажња. Радојчић је истакао да је лик стрица Петра у Текелијиној Аутобиографији насликан интимније и неповољније него у овој Биографији (1964:193). Александар Форишковић је дао следећу оцену: „У своме жанру *Биографија* представља остварење вредно пажње. Штиво читљиво и данашњем читаоцу” (1985:281). Исти овај аутор, међутим, није унео овај спис у своју *Библиографију Саве Текелије* (1966:403-404) не образлажући зашто је тако поступио. Двадесет година касније у својој књизи *Текелије* он је покушао да оспори Текелијино ауторство тврдећи да је аутор списа Теодор Павловић. Пре овога није било дилеме око ауторства и владало је мишљење да је аутор Сава Текелија. То су тврдили у својим библиографским пописима садржаја Летописа Милан Савић (1896) и Марко Малетин (1968). Тога се држи и Милорад Павић у своје две историје српске књижевности (1979. и 1983). Нико од аутора који су помињали тај рад (Никола Радојчић, Душан Ј. Поповић, Алекса Ивић) није то доводио у питање.

Свој став Форишковић је образложио изводом из једног писма које је Текелија упутио Теодору Павловићу после објављивања Биографије из кога, каже Форишковић „јасно произилази да је аутор био уредник Летописа, али уз знатну Текелијину помоћ” (1985:280). У писму је Текелија Павловићу упутио извесне примедбе. Али, из навода се види да то нису биле примедбе на спис него: (1) две примедбе на гравире Петровог портрета и потпис испод те слике и (2) једну правописну примедбу – против употребе слова ђ. Примедбе се, дакле, тичу Павловића као уредника часописа, а не аутора списа. Павловић се потписао као аутор испод текста посвете Сави Текелији. Зар се он не би потписао и испод Биографије да је био њен аутор? Зашто би Текелија, изузетно писмен човек, помагао Павловићу у описивању стричевог живота о којем је он много више знао од Павловића? Он је чак својом руком био нацртао велики орден Владимира који је требало додати Петровом портрету, па пошто то није урађено, он негодује. Раније општеприхваћено становиште да је Биографију написао Сава Текелија треба задржати.

Уз посету Докторске дисертације истом стрицу Петру Текелији и делове текста у књизи Једнога Арађанина начертаније у којима се говори о Текелијиној сестри, овим радом започиње представљање породице и предака које ће бити настављено у Аутобиографији. Сава се потрудио

да сачува успомену на претке. Мало је вероватно да би се неко други, поред њега жива, у тадашњој српској средини усудио да пише биографију његовог стрица с којим је он био у директној вези.

11.

Посланица Лукијану Мушицком 1834. (1878, 1966)

11.1. *Писмо едномъ ученомъ Сербљину*, Сербский Лѣтописъ, 36, Будим, 1834, 39-43.

Песма са овим насловом објављена је под псеудонимом „С. Добролюбъ”. Испод песме стоји још написано „У Араду”. Овај псеудоним разрешио је Димитрије Бешлић у Сербском народном листу (1848. стр. 70) написавши да је то песма „великога Србина Савве Текелиј”. Никаких спорова око ауторства ове песме касније није било.

Песма је позната и доста цитирана, јер се у њој расправља језичка и правописна проблематика и износи ставови против Вукове реформе. Она је написана 15. јануара 1821. године и упућена је Лукијану Мушицком, тада архимандриту манастира Шишатовач и то као реакција на његову оду *Глас арфе шишајтовачке* која је објављена у Новинама српским у Бечу. Текелијина песма је објављена тек после 13 година, па ни тада не у целини. Уредник је, вероватно уз ауторову сагласност, изоставио из ове песме не само многе речи, него и стихове и целе строфе и та места обележио је цртицама. Разлоге за ову „цензуру” треба тражити у жељи уредника Теодора Павловића да не изазове сувише велику буру у српском језичком рату који он није подржавао тежећи мирним и разложним односима.

Други пут, после 44 године, песма је штампана у целини и то у Јавору. Ђорђе Мушицки, који се старао о заоставштини стрица Лукијана и који је приредио другу књигу овог песника *Лукијана Мушицког с његових творенија* издату у Матици српској 1840. трошком Саве Текелије, сада је објавио прилог под овим насловом:

11.2. *Писмо Саве Текелије архимандрити Лукијану Мушицком од 15. Јануара 1821. као податак за његову писменост и књижевност српског језика* у оквиру којег је донео потпун текст Текелијине посланице Мушицком. (Јавор, 12, Нови Сад, 12. III 1878, 335-336).

Песма је пропраћена тенденциозним коментаром Ђорђа Мушицког који је на Текелију свађивао кривицу што Лукијан Мушицки није у свему следио Вука Караџића. Објављујући ову песму после озваничења Вуковог правописа, Мушицки је написао да због оваквих притисака на Лукијана он није „ни могао ни смео нов начин писања продужити”.

13.2. Песма без наслова у књизи *Описаније живоша*, Београд 1966, 296-7.

Александар Форишковић уврстио је Посланицу Србима у издање Текелијине Аутобиографије пошто је текст песме преузео из преписа који је направио Исидор Николић а који се чува у Рукописном одељењу Матице српске. Форишковић је песму донео без наслова. Између песме у Србској пчели и ове у Форишковићевом избору има мањих варијантских разлика до којих је дошло делимично и због грешака у преписивању. Иако ју је штампао у књизи, Форишковић ову песму није унео у своју *Библиографију Саве Текелије*, јер је сматрао да песма раније није била објављивана. Значи ли то да он није знао ни за Радојчићев чланак *Штампани радови Саве Текелије* из 1964. у којем су дати подаци о овој песми?

Посланица Србима је написана поводом народно-црквеног Сабора 1837. године. То је био први Сабор после Темишварског, а сазван је само ради избора новог митрополита после смрти Стефана Стратимировића. Текелија није учествовао на Сабору, јер није био изабран за посланика. Песма је пуна горчине и нерасположења према тадашњим политичким приликама: у старом Текелији још је горела стара политичка ватра и он је имао снаге да је преточи у стихове – најбоље које је написао. Радојчић је за ову песму рекао да је „храбра духа и дубоких мисли” а у стиховима, које је из ње цитирао, он је назрео претечу будућег начина певања Лазе Костића (1964:194).

14.

Посланица Гају 1840. (1841, 1907, 1966)

14.1. *Rodoljubivi pozdrav od Save Tökölye Keвермеškoga, svih pravah Doktora, Nj. c. kr. vel. savetnika, zlatne ostruge viteza, više slavnih varm. prisednika i društva Matice Serbske u Pešti predsednika itd. Dru. Ljudevitu Gaju God 1836*). Danica Pirska 40, 3. X 1840, 1.

Објављивањем 22 Текелијина стиха под овим дугачким насловом у Даници илирској публикована је само половина његове Посланице Гају. Чак 20 стихова је изостављено. Објављени су стихови у којима се изражава подршка Гају, а изостављени су они у којима се изриче резерва према Гајевом програму и отворена критика. Један од најчувенијих Срба тога времена и председник Матице српске тенденциозно је приказан као безрезервни следбеник Гајев. У том смислу написан је и уреднички коментар испод песме из пера Вјекослава Бабукића. Текелија је био незадовољан „мајсторијом” у Даници, па је на његову молбу Теодор Павловић објавио Посланицу у целини у Србском народном листу.

Актери, и они у Даници илирској и они у Србском народном листу, сами су објаснили шта је ко радио у овој ствари. Заменик уредника Данице Вјекослав Бабукић у Гајевом одсуству нашао је у његовој архиви

Текелијину песму коју „г. учредник (Гај – В. М.) из превелике своје чедности у Даницу ставити није хтео” и мислећи „од колике је важности за боље утврђење обћените наше *слоџе илирске*”, он, Бабукић, је одлучио да је штампа. Али, „будући да је тај драгоцјени поздрав јурве остарио” и не знајући да ли би то Текелији по вољи било, он је писмено тражио дозволу за објављивање и добио је. Бабукић на том месту каже: „гледај сербске, илирске и славјанске сталности уједно”. Бабукић затим цитира текст Текелијиног писма у којем, после уводног поздрава, стоји ово: „Ви желите имати дозвољење под мојим именом метнути речи моје: 'Протри стазе, биће следовниках.' Тому ја нисам противан; јербо нисам писао да се држи тајно.” Бабукић је, међутим, песму пресекао напола тако да је цитирани стих из средине песме дошао последњи и још га је штампао курзивом да би га истакао. Стихови са полемичким тоном и примедбама на Гајев рачун (прва три и последњих седамнаест стихова) изостављени су. Много година касније Илија Мамузић у студији *Илиризам и Срби* (1933:33-34) скренуо је пажњу на то да је Бабукић преполовио не само песму, него и Текелијино писмо из 1840. које је цитирао тако што је из њега избацио реченицу у којој Текелија препоручује илирцима употребу ћирилице.

Осамдесетогодишњи Текелија, чим је Даницу примио и прочитао, послао је Теодору Павловићу потпуни текст Посланице и писмо у којем каже: „У Даници илирској изишло је писмо моје, које сам ја Госп. Гају писао пре четири године, обаче видим, да је мала мајсторија, чисто није сасвим издао, као што је писано. Зато ја Вам шаљем, да га у Народниј Лист ставите овим начином.” Речи „писмо моје” односи се на стиховану Посланицу. Теодор Павловић је објавио Посланицу Гају у целини у оквиру чланка под насловом:

14.2. *Ойеи нешио о илирсиу*, Сербски народни лист, 12, 20. III 1841, стр. 90. и даље.

Павловић је у томе чланку написао између осталог да „Илирци мисли Г. Советника испорчавају и одобравање илиризма њему подмећу”. Он им је још замерао што „у своји и у страни листови Србско име, србско књижевство и српскиј народ за Илире издају и проповедају газећи љубов нашу к њима а често и добру совест своју”, што у прилозима које им Срби шаљу „језик измењују и под имена им Илир без њиног знања и соизволенија потписију, као што смо ми то видели да су са Г.Г. Стеићем, Боројевићем, Суботићем и д. чинили; а да би подмукло и неправедно своје по видоmom оправдали и Србље сасвим обманули, и најмилије србско име Г. Совет. Саве Текелиј употребити нису се посумњали...”

По трећи пут Посланица Гају штампана је у целини (са почетним речима „Љубезни Господине!”) као:

14.3. *Pesma bez naslova u knjizi Pisma pisana dr Ljudevitu Gaju... sabrao i uvodom propratio dr Velimir Deželić*, Zagreb 1909, 224-225.

У овој књизи Посланица је потписана следећим речима: „U Aradu 23 Januara 1836. Tvoji ročitatelj S. T. (Sava Tekelija).” Прва три стиха песме штампана су латиницом, а остали стихови ћирилицом како је, вероватно, било и у рукопису.

Када је Јован Скерлић, пишући о овој Дежелићевој књизи 1909. године (*Лисци и књиже II*, 1964, 28-31) цитирао Текелијину Посланицу, он је из ње навео 12 стихова, а није рекао да се ради о одломку. Скерлић је изоставио стих о „следовницима”, а одабрао је оне који говоре о једном народу три верозакона у чијим жилама тече једна крв. Скерлић или није знао за историју ове песме или у начину њеног објављивања није нашао ништа вредно пажње. Он је из песме узео оно што је одговарало његовим идејама о народном јединству. Он није обратио пажњу на питања која Текелија истиче и која су стајала између њега и Гаја као спорна.

Једностраних и тенденциозних интерпретација Текелија није био поштеђен ни у другим случајевима када су га помињали узгредно или само као илустрацију неке појаве, а тако је помињан најчешће, поготово када је реч о његовом односу према илиризму. Према интегралном тексту Посланице у Србском народном листу штампана је ова песма и четврти пут под насловом:

14.4. *Дру Људевийју Гају год. 1836.* у књизи Саве Текелије *Описаније живојиа*, Београд 1966, 244-245.

Приређивач овог издања Александар Форишковећ је скренуо пажњу на две верзије ове песме, краћу у Даници и дужу у Србском народном листу.

Никола Радојчић у своме попису радова Саве Текелије уопште није забележио ову песму. Немогуће да за њу није знао. Да је то питање отворио, стари историчар би морао написати књигу. Уместо књиге он је понудио – ћутање.

15.

Азбучна распра 1841.

15.1. *Распра измежду ђ, ђ, ј и њ.* Србски народни лист, 13, 27. III 1841, 104.

Песма под овим насловом у Србском народном листу потписана је иницијалима „С. Т.” и објављена је после Посланице Гају већ у следећем броју. Песму су помињали у вези са правописном реформом Александар Стојачковић и Д. Бешлић (у Србском народном листу 1846, 59-62 и 66-8, 70-2), Павле Ивић (Јужнословенски филолог. XXX, 1953-1954: 377-8) и Никола Радојчић (1964:194-5).

Песма представља интересантну ругалицу на тему азбучног рата, какве су писане у оно време и касније. Није прештампавана.

16.

Сваком своје 1842

16.1. *Свакомь свое.* Сербски народни лист, 25, 1842, 196-7.

Овим чланком, који је потписан иницијалима С.Т., Текелија је реаговао на писање Павла Арс. Поповића у Сербском народном листу о томе ко је први дао идеју Вуку Караџићу за скупљање српских народних песама. Текелија је указао да је књига руских народних песама, коју је он донео из Русије дала повод за скупљање српских народних песама. Поповић је потом добијао Текелијине ставове, а Вук је у Пештанско-будимском скоротечи објавио чланак *Прави узрок и иочешак скуљњања нашијех народнијех ијесама* истичући Копитареве заслуге.

Овај Текелијин текст запажен је у литератури о Вуку, а у новије време на њега су подсетили Теодора Петровић (1974:156-7) и Радован Мићић (1995:68-9).

17.

Писмо Платону Атанацковићу 1842. (1845, 1894, 1938)

17.1 *Писмо Саве Текелије Платону Атанацковићу*, Сербски народни лист, 31, 13. VIII 1942, 246-248.

Ово Текелијино писмо написано је фебруара 1842. године као одговор на позив Матице српске да изнесе своје мишљење о правопису. На исти такав позив Платону Атанацковићу одговорио је и Вук Караџић. Платон је подстакао Теодора Павловића да ова писма објави. Текелијино писмо писано је црквенословенским језиком и црквеном ћирилицом и оно садржи резиме његових ставова о српском језику и правопису. Писмо је по други пут штампано у књизи Вука Караџића под насловом:

17.2. *Вука Сѣеф. Караџића и Саве Текелије Писма Високо-ѿреосвешћеноме госѿодину Платону Аѿтанацковићу, ѿ православнемо владѿци Будимскоме, о срѿском ѿравопису са особѿиѿијем додаѿцима о срѿском језику.* Беч 1845, 9-13.

Вук је у књизи, осим писама владѿци Платону, објавио и неке друге своје текстове. Текелијино писмо донео је у оном језичком и ортографском облику како је било написано. Ово је један од последњих, ако није и последњи, текст написан у одбрану славенског језика код Срба. Вук га је објавио са пијететом: „да се види како два родољубива Србина различито мисле”. По томе како је ово учинио, Вук би могао да буде

пример многима, а нарочито оним научницима који скривају или не желе да објаве оно са чиме се не слажу. Ово писмо је по трећи пут објављено као:

17.3. *Писмо Вуково и Текелијино Плајџону у књизи Грамајички и ђолемички сјиси Вука Стеф. Караџића III*, Београд 1896, 148-152.

Последњи пут овај Текелијин текст је прештампан у оквиру одељка:

17.4. *Илирске идеје у књизи Емилије С. Проданов Рад и задужбине Саве Текелије*, Нови Сад 1938, 9-12.

Ауторица је штампала Текелијино писмо савременим српским правописом иако га није превела на савремени српски језик. Овим текстом она је желела да докаже да је Текелија био присталица „илирског покрета у Хрватској” (?!). Ова тенденциозна и неоснована интерпретација требало је да послужи као подршка идеологији југословенства коју је и ова књига из 1938. желела да истакне.

18.

Песма о женидби 1844. (1991)

18.1. *Женидба Ранка Текелије*, Србски Лѣтописъ, 65, Будим 1844, 129-136.

Испод песме објављене под овим насловом стоје иницијали „С. Т.” Иако она има облик српске народне песме, са стиховима у десетерцу, и није немогуће да је спевана у народу, преовладало је мишљење „да је она несумњиво више Текелијина неголи народна” (Радојчић, 1964:195). Песма је надахнута истим осећањем поноса и љубави према прецима као и Биографија Петра Текелије. Песма је по други пут штампана после једног и по века под насловом:

18.2. *Женидба Ранка Текелије у књизи Стевана Бугарског и Љубомира Степанова Кад Мориш ђошече кроз ђеро*, Букурешт 1991, 266-271.

19.

Основно писмо и Тестамент 1858. (1938)

19.1. А) *Основашелно ђисмо Саве Текелије*. и Б) *Тесџаменџ Саве Текелије. Последња желџа!*, Србски Лѣтописъ, 97, Будим, 1958, 189-200.

Јован Ђорђевић, као новоизабрани секретар Матице српске и уредник Летописа, у првом броју који је он уредио, штампao је Основно писмо и Тестамент Саве Текелије. Он је тиме ова значајна документа придодao

оном фонду који се обично зове: *monumenta serbica* или српски споменици. Основним писмом уређено је оснивање Текелијанума, а Тестаментом су ова установа и Матица српска одређене као главни наследници заоставштине Саве Текелије.

Основно писмо и Тестамент нису библиографски бележени, сем у *Садржају Лейпцигске Матице српске*. У своме попису Текелијиних радова није их наводио ни Радојчић, пошто није уносио званична документа, писма и белешке на књигама. Ни Форишковић их није унео у своју *Библиографију Саве Текелије*. Међутим, велики културно-историјски значај ових текстова налаже да се они нађу међу сабраним списима Саве Текелије.

Основно писмо написано је црквеном ћирилицом и неком мешавином црквенословенског и народног језика и објављено је у истом облику. Тестамент је објављен у српском преведу са латинског оригинала. Тестамент није објављен у целини, јер је из њега изостављено „све што се приватни одношенија основатељеви тиче”. Не би требало да буде сумње да се овде ради о списима чији је аутор Текелија. У њима је дошла до изражаја „мудрост намене његових задужбина”, како би рекао Радојчић, али су они значајни и за сагледавање Текелијиних ставова о језику и правопису, и културној и просветној политици у Срба.

Свеска Летописа у којој су објављени ови документи значајна је по уводном тексту новог уредника и секретара Матице српске Јована Ђорђевића који се у њему одређује према Текелијином завештању у погледу језика и правописа.

С обзиром на стогодишњу историју Текелијанума и дуги век Матице српске, могуће је да су ови текстови прештампавани и касније. Једно такво скривено издање десило се поводом стогодишњице Текелијанума. Оба текста су преузета из Летописа и објављена под насловом:

19.2. *Последња жеља и Основашелно писмо* у књизи Емилије С. Проданов *Рад и задужбине Саве Текелије*, Нови Сад 1938, 36-41.

20.

Одломак о Канцеларији српској 1861. (1862, 1992)

20.1. *Одломак рукописа Саве Текелије о Канцеларији српској у Бечу и ш. д.*, Даница, II, 23, Нови Сад, 20. VIII 1861, 363-366.

Одломак представља део из Текелијиних, тада још необјављених, мемоарских и дневничких списа. Уз овде штампани текст објављена је напомена да је рукопис пронашао Јован Ђорђевић приликом уређења

Текелијине библиотеке. Број у којем је објављен Одломак био је посвећен скоро у целини Сави Текелији, односно његовом јубилеју, стогодишњици рођења. Већ следеће године исти текст је прештампан у Летопису:

20.2. *Одломак рукописа Саве Текелије о Канцеларији србској у Бечу*, Србски Летопис, 103, Будим 1862, 144-150.

И последње издање:

20.3. *Одломак рукописа Саве Текелије о Канцеларији србској у Бечу ишд.*, у књизи *Дневник Саве Текелије*, Нови Сад 1992, 127-135.

21.

Писма грофу Драшковићу 1861. (1864/5)

21.1. *Одговор Саве Текелије на писмо грофа Јанка Драшковића. У Араду 10. Ајр. 1841.* Даница II, 24, Нови Сад, 30. VIII 1861, 382.

Даница је одмах после штампања Одломка о Канцеларији српској, у првом наредном броју, дакле, после десет дана, штампала једно писмо Саве Текелије написано као одговор грофу Јанку Драшковићу. То је прво од два Текелијина писма Драшковићу у којем се он радује што му се јавио пријатељ из младости.

Летопис је, опет реагујући на овај гест Данице, пружио читаоцима потпуну информацију о преписци Текелија – Драшковић тиме што је објавио сва писма размењена између Текелије и Драшковића, укупно четири, која су чувана у Матичиној архиви. Летопис је то учинио после три, односно четири године. У *Садржају Летописа МС* стоји да је писма за штампу припремио Антоније Хаџић.

21.2. *Писма знаменијих за србство људий. 1. Писмо грофа Јанка Драшковића Сави Текелији. 2. Одговоръ Саве Текелије на писмо грофа Јанка Драшковића.* Србски Летопис, 107. Будим 1864. 158-160.

22.3. *Писма знаменијих за србство људи. 1. Гроф Јанко Драшковић Сави Текелији. 2. Сава Текелија грофу Јанку Драшковићу,* Србски Летопис, 109, Нови Сад, 1865, 166-170.

Прва два писма објављена су пре пресељења Матице српске у Нови Сад и то у 107 књизи Летописа, претпоследњој која је изашла у Будиму, а друга два после пресељења у 109 књизи часописа, првој која је изашла у Новом Саду. Писма су штампана ортографијом са рукописа. Наслов рубрике, у првом наставку, штампан је старом, а у другом – новом, Вуковом ортографијом и правописом.

Радојчић и Форишковић нису уврстили Текелијина писма Драшковићу у своје пописе радова Саве Текелије. Ни у литератури ова преписка није много коментарисана. Илија Мамузић јој није посветио

одговарајућу пажњу у својој књизи *Илиризам и Срби*. Милорад Живанчевић у *Повјесити хрватске књижевности* у одељку о илиризму (1975:152) коментарисао је само Драшковићева, а не и Текелијина писма. Писма су значајна за сагледавање Текелијиних ставова о односима Срба и Јужних Словена.

22.

Писмо митрополиту Стратимировићу 1862. (1863)

22.1. *Писмо Текелије Сѣрайѣмировићу од 10. дек. 1827. и Одговор Сѣраѣмировића*, Даница III, 33, Нови Сад, 30. XI 1862, 537-8.

22.2. *Текелија и Сѣрайѣмировићъ. I. Писмо Текелије Сѣрайѣмировићу. Одговоръ Сѣрайѣмировића*. Србский Лѣтописъ, 106, Будим, 1863. 157-159.

Оба часописа, Даница и Летопис, објавила су два истоветна текста једног Текелијиног и једног Стратимировићевог писма које су ови међусобно разменили. Писма су библиографски забележена у објављеним пописима садржаја Данице (1984) и Летописа (1868) а у посебним пописима Текелијиних радова их нема.

И у објављивању преписке Текелија-Стратимировић из 1827. године предњачила је Даница. Летопис је, међутим, реаговао много брже него у објављивању преписке Текелија-Драшковић. Да су писма преузета из Данице, у Летопису је дато до знања тиме што је на крају рубрике под наводницима одштампано име овог листа. Писмо Саве Текелије Стратимировићу садржи предлог за оснивање семинарије за свештенички подмладак у манастиру Раковац или у Сремским Карловцима. На ту садржину писма односи се напомена коју је уредништво Летописа штампало на почетку рубрике:

„Добили смо два писма, да их обнародујемо: једно је од Саве Текелије митрополиту Стефану Стратимировићу ради оснивања србске семинарије; друго је одговор митрополитов. Ми нећемо никакве примедбе на њих правити, премда би се имало шта примећивати; само упућујемо читаоца, да би целу ствар боље разумео, на закључења народнога конгреса од 1790. године и на одломак рукописа Саве Текелије у 1. свески Срб. Летописа за г. 1861. Ту је један великиј и важан део наше политичке и просветне повестнице!”

Тема оснивања семинарије за српско свештенство често је обрађивана у историографији (Иларион Руварац, Радослав Грујић, Димитрије Руварац, Манојло Грбић, Никола Гавриловић, Славко Гавриловић и други).

23.

Оснивачко писмо арадског свештеничког фонда 1863.

23.1. *Савва Текелиа, злайне надийицие Кавалеръ, Ньовоѡ Ц. Кр. Совѣйникъ, различныхъ Жуѣаня Табле Судейске Приседникъ, и своѣо ѣрава Докѣоръ – (...) Из сѣднице Одбора Заведенѣя, и Свешѣенническо-Текелиноѡѡ Основайел: Дома ѣако наречен: кодъ „Злайне звезде”, 6-ѡ ѣюна 1863-е ѡод. у Араду држане. У Араду, 1863. печатао Леополдъ Рети.*

Овако гласи почетак и крај текста који је објављен на једном пре-савијеном табаку (четири стране) великог формата и то у две колоне и две упоредне верзије. На левој половини стране је штампан текст на српском језику, али старом ортографијом (грађанском ћирилицом) чији почетак и крај је овде цитиран. А на десној страни је текст оригинала на црквенословенском језику грађанском ћирилицом, који почиње речима:

САВВА ТЮКЮЛИ, злайнѣя Надийициѣи Кавалѣрѣ еѡо Ц. Кр. Совѣйникъ, разнѣѡ Комѣшайовѡ Табулѣи Судейскѣи Засѣдашѣелѣ и всѣхѣ ѣравѣ Докѣоръ –

Текст представља оснивачко писмо Саве Текелије којим он дарује 20.000 форинти и друга добра у фонд за издржавање свештеника у Араду, односно оснива фонд „при цркви мог племена, Храма С. С. А. А. Петра и Павла”. У писму је све прецизно одређено и предвиђено о формирању и функционисању ове задужбине. Испод текста су потписи (с. р.) прво Саве Текелије а затим чланова Одбора овог Заведенија који су ту функцију вршили 1863. године када су и одлучили да штампају ово писмо.

Један примерак овог Оснивачког писма чува се у библиотеци Матице српске и оно досад није забележено ни у библиографијама ни у стручној литератури. Библиотека је до њега дошла антикварном куповином крајем осамдесетих година 20. века. Значајно је као примерак тестаментарног штива са одређеним књижевним карактеристикама и одликује се прецизним правним и економским одредбама као и Основно писмо и Тестамент истог аутора.

24.

Превод песме о Вуку 1865.

24.1. *Једна ѣесма коју је Сава Текелија ѣревео са енѡлескоѡ, Србски Летопис, 109, Нови Сад, 1865. 307-310.*

Уредник Летописа Антоније Хаѣић објавио је под овим насловом Текелијин превод песме Џона Бауринга о Вуку Стефановићу Караѣићу доносећи и енглески оригинал и свој коментар. Хаѣић је забележио да је превод песме нашао записан Текелијином руком у Бауринговој књизи

Serbian popular poetry, translated by John Bowring (Лондон 1827.) у којој је и штампана песма о Вуку. У уводној напомени уредник, између осталог, каже:

„И најмање ситнице из живота и делања знаменитих људи од велике су важности. Изображени народи уважавају најмањи папирић, две три речи, које су им њихови велики људи, ма којом приликом, написали. У толико више морамо ми ценити ову песму, коју је Сава Текелија са енглеског превео. Из ових неколико врста видимо како се наш Сава Текелија за народне песме и уопште за поезију заузимао, видимо како је непристрасно труд и успех Вука Караџића ценио, видимо како је Текелија и енглески језик знао, премда се никад знањем својим разметао није.”

Овог примерка Баурингове књиге, на жалост, више нема у Текелијиној библиотеци, односно у Библиотеци Матице српске где се Текелијина библиотека чува. Ње нема ни у *Сјиску књижа Текелијине књижнице која је у Нови Сад пренесена била* а који је 1875. сачинио исти Антоније Хаџић. Професор Боривоје Маринковић описао је један примерак Баурингове књиге која се чува у Црној Гори (1985:197-204). Али, о овом Текелијиним код њега нема помена.

Овај Текелијин превод забележен је у *Садржају Лейбиуса МС*.

25.

Аутобиографија 1876/9. (1955, 1964, 1966, 1989)

25.1. *Аутобиографија Саве Текелије (Градња или мајериал за описанје живојна мога)*, Летопис Матице српске, 119. и 120, Нови Сад, 1876, 3-81. и 1989, 1-96.

Тек овим двама књигама Летописа у којима је објављена Аутобиографија, Сава Текелија је практично уведен у српску књижевност.

То што је Текелијина Аутобиографија објављена у часопису, а не у монографској публикацији, учинило је да је она имала шири круг читалаца у тренутку појављивања, али је за будуће нараштаје остала прилично скривена. Стару периодику по правилу прегледају и читају само научници и истраживачи специјалисти. Ово дело није дуго могло бити забележено ни у библиографијама књига ни у штампаним каталозима великих библиотека путем којих би читаоци о њему могли да се обавесте.

Иако у *Садржају Лейбиуса МС* стоји да је Аутобиографију „саопштио Антоније Хаџић”, историчари (Васа Стајић, Никола Радојчић, Александар Форишковић) наводе да је рукопис за штампу приредио Ђорђе Рајковић и да је он написао и кратку уводну белешку о Текелији.

Пре штампања Текелијине Аутобиографије Матица је издала књигу Јована Суботића (који у то време још није био председник Матице српске) под насловом: *Живот Саве Текелије, безмерног благодетеља народа србског. Описао и спомену његовом 17. августа 1861. године посвећено Др. Јован Суботић. Издава Матица Србска у Будиму уједињеном кр. свеучилишту уједињеном 1861.* На корицама је отштампана као година издања 1862. Књига се појавила после прославе Текелијине стогодишњице обележене 1861. Аутор, Јован Суботић, у Предговору је објаснио да је књига настала пошто се на Матичин конкурс за Текелијину биографију поводом стогодишњице нико није јавио. Тад је он схватио да „сама дужност и спрема покојника и спрема народа иште” да он то дело напише. Суботић је, такође, изнео да су други тешко могли написати такво дело јер се „извора за овај посао скоро никаквих не налази”, а он је „до једног извора дошао био” који му је омогућио да напише књигу. Тај извор, видело се касније, био је рукопис Текелијине Аутобиографије.

Неизвесно је под каквим је режимом чуван рукопис Текелијине Аутобиографије у Матици српској и ко је све могао да га види. Али, кад је Јован Ђорђевић дао да се објави *Одломак рукописа о Канцеларији србској у Бечу* (1861), он је навео да је у Текелијиној библиотеци нашао само други табак овог рукописа. Притом он није поменуо неки већи рукопис какав је била Аутобиографија. Васа Стајић, секретар Матице српске после Првог светског рата, категорички је тврдио за рукопис Аутобиографије: „Данас га у Матици нема.” (Споменица *Матица српска 1826-1926*, Нови Сад, 1927, 107).

Како је дошло до првог објављивања Аутобиографије може се понешто сазнати из Матичиних записника и извештаја о раду објављених у Летопису. На седници Књижевног одбора МС 24. марта 1869. године нашло се на дневном реду питање штампања Текелијине Аутобиографије. О томе је у записнику забележено:

„На предлог председников (Јован Суботић – В. М.) да би већ време било да се штампа животопис неумрлог основатеља 'Матице српске' Саве Текелије онако као што је он сам исти животопис саставио и својом руком га написао – би одлучено: да се пре свега зготови прорачун штампарског и другог трошка око издавања тога дела, и да се упита Управни одбор да ли би се могло на ту цел за ову годину употребити 1.200 форинти а. вр. Књига да се штампа на финој хартији и да у њој буде и лик Текелијин. Редакцијом да управља председник, а коректуру да узму на себе чланови Ђорђе Рајковић и Светозар Савковић уз награду.” (Летопис, 113, Нови Сад 1872, 354 и 366).

Главна скупштина Матице српске у септембру исте године (1869) обавештена је да је Књижевно одељење решило „да се изда 'Живот Саве Текелије' који је он сам написао...” На истој седници Скупштине решено је такође да се пренесе Текелијина библиотека из Пеште у Нови Сад. А

Одбор за подизање споменика Текелији, који су у Новом Саду формирали Текелијини питомци, односно стипендисти Текелијиних фондова, обратио се молбом „да и Матица што на тај споменик одреди, једно с тога да свет наш види да је Матица ту намеру прихватила, а друго ради угледа и оног одношаја који је између Матице и Саве Текелије. Скупштина са великом готовошћу и искреном радошћу прихвата ту племениту намеру Текелијиних питомаца и одређује да се у име тога из фонда Матичина изда 200 форинти а. вр. када се та намера остварила буде.” (Летопис, 113, Нови Сад, 1872, 377). На Матичиној скупштини одржаној после пет година, 1874. Јован Бошковић је поднео извештај о књижевном раду у Матици у којем пише да је она издала прву књигу Сабраних дела Јакова Игњатовића и додаје се:

„По могућству штампаће даље: Летопис, Кухињску хемију за више девојачке школе, О неговању болесника, Басне, Науку о биљу А. Покорнога у преводу Вл. Арсенијевића, Аутобиографију Саве Текелије, Државно право и Хронику деспота Ђурђа III (Бранковића VIII).”

Споменик Текелији у Новом Саду у овом извештају се више не помиње. (Летопис, 117, Нови Сад 1875, 180).

Међутим, између те 1874. и 1879. године Матица није издала ни једну књигу. Тих година Матица је трпела велики притисак власти и одузета јој је управа над Текелијанумом. Текелијина Аутобиографија није се појавила као посебна књига „на финој хартији”, него је штампана у Летопису у два наставка у размаку од три године. А „Хроника деспота Ђурђа III” није штампана ни тада ни икад касније, ни у Матици српској ни другде. Није подигнут ни планирани споменик Текелији у Новом Саду. Биста са Текелијиним ликом постављена је испред зграде Матице српске сто година касније (1976). Текелијина библиотека, пренесена је 1869. године у Нови Сад у Матицу српску, али је већ 1875. по налогу власти морала бити враћена у Будимпешту. Тек 1945. године поново је пренесена у Нови Сад у Библиотеку Матице српске.

Да Текелијину Аутобиографију треба поново објавити и то у посебној књизи, мислило се почетком 20. века у Српској књижевној задрузи чији је председник тада био Стојан Новаковић. У издавачком плану за 1902. годину нашла се била и Текелијина Аутобиографија. План је састављен са смислом за приказивање континуитета у развоју српске књижевности. У њему су били аутори и дела од Светога Саве, па преко Држића и Гундулића, Текелије и Герасима Зелића до најновијих писаца: Матавуља, Веселиновића, Сремца, Нушића. У том списку поред имена Текелијине Аутобиографије било је забележено: „Превести на садашњи књижевни језик и са што више пијетета према стилу и језику његову (провинцијализме и остале ондашње *српске* појаве у језику све

задржати)". Да је на овај начин тада издат, Текелија би био топло примљен код читалаца и његова књижевна слава била би равна вредности његова дела. Али, није се тако десило.

Овај Задругин издавачки план за 1902. годину, „на срећу”, како је записао Јован Скерлић, није остварен и то, изгледа, највише његовом заслугом. Скерлић је тај план био оштро критиковао у чланку *Литерарни програм Српске књижевне задруге*.²¹ Он је напао план у целини, а посебно намеру да се штампа Текелијина Аутобиографија и о томе је написао:

„Свакако, аутобиографија Саве Текелије биће од вредности за историје нашег народног живота при крају XVIII и у првој половини XIX века, ту ће се наћи занимљивих ствари о српским саборима и мађарским диетима, о животу српских исељеника у Русији, о меморандуму Текелијином Наполеону I за оснивање 'Илирске краљевине', – обећава нам се да ћемо све то имати приређено 'са што више пијетета према стилу и језику његову', – али да ли то спада у књижевност, да ли има што више од голог историјског интереса, да ли нема пречих ствари за издавање? Шта ћемо добити прештампавањем тепавог, претенциозног 'класика' нашег Симе Милутиновића?...”

Скерлић није сумњао да дела са Задругиног списка имају вредности за стручњаке, али је мислио да та дела не треба да издаје Задруга, „која је у првом реду *књижевна*, и која библиографију, филологију, историју и географију треба да остави другима”. Снагом свог талента и искреношћу својих убеђења о томе шта је књижевност млади Скерлић однео је победу над старијим и мудријим Новаковићем и то не само у том тренутку него и за низ потоњих деценија. Скерлићеви следбеници показали су се још ригорознији у схватању шта је то „права књижевност” и сасвим су пренебрегли Текелију као писца, а помињали су га првенствено по његовом „кнежевском гесту”, односно по његовим задужбинама, по његовим неоствареним политичким амбицијама и називали га, не сасвим без ироније, „несуђени кнез Србије”.²²

Следећи неуспели покушај да се објави Текелијина Аутобиографија збио се тридесетих година 20. века. Иницијатор је била Српска краљевска академија. Њен тадашњи секретар Александар Белић писао је Матици српској 1936. године да Академија жели да „изда као своје издање Аутобиографију Саве Текелије” и тражио је од Матице оригинал, односно рукопис – ради коректуре.²³ Међутим, Академија није издала ову књигу коју је узалуд на Радио-Београду најављивао Вељко Петровић овим речима: „Ту ће Аутобиографију, у интегралном тексту, вероватно идуће

21 Јован Скерлић, *Писци и књиџе*, IV, Београд 1964, 263-270.

22 Андра Гавриловић, *Несуђени кнез Србије*, Полиција, стручно-популарни лист, бр. 15. и 16. Београд, август 1926, 759-763.

23 *Грађа за историју Библиотеке Матице српске IV/2*, Нови Сад 1969, 806.

године, издати једна од водећих наших књижевних установа, те ће наш свет наћи у њој једну од најсветлијих и најсимпатичнијих личности нашег препорода.”²⁴

Матица српска се тридесетих година овог века веома ангажовала око повратка Текелијанума под своју управу и око преноса ове задужбине из Будимпеште у Нови Сад. Али, у Матици у то време, као ни дуго после тога, није било иницијатива за штампање било којих Текелијиних текстова, па ни његове Аутобиографије. Матица није испунила ни обавезу коју је себи поставила приликом прославе своје стогодишњице: да штампа историјску грађу о породици Поповић-Текелија коју је по њеној наруџбини сакупио и приредио за штампу историчар Алекса Ивић. Код Николе Радојчића се могло прочитати да је штампање те књиге омео рат (1963: 2). Међутим, у архиви Матице српске има докумената који говоре да је књига грађе после рата нуђена Матици и да је том приликом грубо одбијена (као и захтев аутора за надокнаду трошкова путовања која је имао док је радио на сакупљању грађе). О овоме се расправљало на више седница да би Извршни одбор Матице српске 18. јула 1946. године донео следеће решење: „Изриче се да Матица српска по упитном тражењу не стоји ни у каквој обавези према др Алекси Ивићу услед чега се његово предметно тражење за накнаду издатака око путовања у целини одбија. Рукопис др Алексе Ивића који се налази у Секретаријату Матице српске стоји му на расположењу и пошто Матица неће бити у могућности за дуже време да овај рукопис штампа, може га др Ивић, када то буде зажелео, уз потврду преузети.” (Цитирано према записнику који се чува у Рукописном одељењу Матице српске.) Тако је и ова драгоценна грађа остала неприступачна јавности.

Александар Форишковић, који је користио Ивићеву грађу, написао је да се она под именом *Породица Поповић-Текелија од 1686. до 1844. године. Архивски прилог за проучавање формирања војвођанске грађанске класе* са ауторовим предговором на 38 страна, чува „прилично оштећена” у два архива: Историјског института у Београду и Српске академије наука и уметности у Београду.²⁵ Иако цитира Ивића, па и полемиче с њим, Форишковић није предложио да се ова грађа штампа, што би у сваком случају било добро, пре свега ради заштите тих докумената, који би, засада „прилично оштећени”, могли постати још оштећенији.

Већи одломак из Текелијине Аутобиографије први пут је прештампан из Летописа десет година после Другог светског рата. Овај одломак се, како тако, може узети као ново, мада „скривено” издање, јер је

24 Вељко Петровић, *Време и догађаји, Сабрана дела II*, Нови Сад 1954, 205.

25 Александар Форишковић, *Текелије*, Нови Сад 1985, 23-26.

објављен у склопу текста хрватског историчара Јосипа Матасовића у гласилу Југославенске академије наука и умјетности под следећим насловом:

25.2. *Putovanja Save Tekelije*, *Starine*, 45, Загреб 1955, 7-90.

Други, знатно краћи, одломак из Аутобиографије штампан је после девет година у 29. књизи едиције *Српска књижевност у сто књига* у избору и редакцији Милорада Павића под насловом:

25.3. Сава Текелија: *Из „Описанија животоша“* у књизи *Мемоари XVIII и XIX века*, Нови Сад, 1964. 119-140.

Павић је у Предговору изнео своју оцену Текелијиних мемоара, а у напоменама дао је кратку биографску белешку. Од литературе о Текелији он је навео два рада: *Поменик* Милана Ђ. Милићевића из 1888. и Суботићеву књигу *Живот Саве Текелије* из 1862. Није поменуо чланке Николе Радојчића, Јована Радонића, Мите Костића, Душана Ј. Поповића и Јосипа Матасовића којима је у претходној деценији актуализовано изучавање дела Саве Текелије. Међутим, после две године Милорад Павић је, као уредник Просветине едиције *Бразде* потписао прву Текелијину књигу штампану у 20. веку. Њен библиографски опис гласи:

25.4. Сава Текелија, *Описаније животоша*. Предговор и редакција Александар Форишковић, са 12 прил. – Београд, Просвета, 1966.; стр 404 + 2. Бразде, посебна серија, 4. Уредник Милорад Павић.

На омоту корица књиге репродукован је портрет Саве Текелије (рад сликара Јована Поповића). Књига садржи: *Предговор* (7-38); текст Аутобиографије под насловом који је преузет из ауторовог рукописа *Грађа или материјал за описаније животоша мога* (39-289); три песме Саве Текелије: *Писмо једном ученом Србљину, Дру Људевитију Гају године 1836*, и једну песму без наслова (*Посланицу Србима*) (291-297); *Мисли уз књигу Римљани у Шпанији* (301-330); *Објашњења и напомене* (333-377); Преводе (379-398); *Речник* (399-402); *Библиографију Саве Текелије* (403-404). Књига још садржи 12 репродукција: неколико портрета са ликом Саве Текелије и његових цртежа, као и факсимил једне странице рукописа Аутобиографије. Ово је досад најобимнија Текелијина књига.

Следеће издање Текелијине Аутобиографије појавило се после 23 године као пета књига у високотиражној Нолитовој едицији:

25.5. Сава Текелија, *Описаније животоша мога*. Редакција и Биографска белешка Александар Форишковић, Поговор Иван Растегорац. – Београд, Нолит, 1989; стр. 272. – Српска књижевност. Мемоари, дневници, аутобиографије, 5. Уређивачки одбор: Јован Деретић, Душан Иванић и Милица Николић.

Ово издање штампано је у 10.000 примерака што је досада несумњиво највећи тираж једне Текелијине књиге. Исте године када је изашло ово друго издање Аутобиографије, ван граница наше земље, у Румунији, у средини у којој и данас живе Срби, појавила се једна књига у коју су уврштена два одломка из Текелијине Аутобиографије:

25.6. *Сава Текелија: Дечје игре у Поморшцију. У џосеџи Поморшцију 1795. године.* у књизи *Кад Морши џошече кроз џеро*. Приредили Стеван Бугарски и Љубомир Степанов. – Букурешт, Критерион. 1989. – стр. 272-279, 280-283.

Још у једној књизи која је припремљена изван наше земље, у српској средини у Румунији, у Текелијиним завичају, и то у књизи у којој је први пут објављено досад непознато дело Текелијино, његов Дневник, опет је прештампан кратак одломак из Аутобиографије:

25.7. *Грађа или мајеријал за описаније животоа мођа (Одломак)* у књизи *Дневник Саве Текелије*, Нови Сад 1992, 131-135.

Текелијина Аутобиографија тешко и дуго се пробијала до читалаца. Књижевна критика и историја нису дале свеобухватнију интерпретацију и оцену овог дела. Јован Скерлић је, као што се видело, у Текелијиној Аутобиографији видео поуздан извор историјских чињеница али не и лепу књижевност. Он је у Текелијину корист подвукао разлику између њега и, са друге стране, Доситеја Обрадовића и Герасима Зелића у погледу сликања личности генерала Зорића. Касније је и Милорад Павић слично констатовао о реализму мемоарске прозе Пишчевића и Текелије у односу на Доситеја. (1964:9) За Текелијину Аутобиографију Павић је написао да је „најважнији рад српског предромантизма” (1983:497). Он је уочио у овом делу рецидиве рококоа и значајну сентименталистичку црту. Али, Павић готово да и није излазио из оквира формално-стилских одлика дела. Миодраг Поповић сврстава Текелијино дело, уз Доситејево и Пишчевићево, у „изванредну мемоарско-аутобиографску прозу” (1985:12). Јован Деретић у само једној реченици, коју је написао о Текелији у својој *Историји српске књижевности*, рекао је за Аутобиографију да је то „дело у коме има доста сирове и непрерађене грађе, али и занимљивих и живописних епизода из живота ове контроверзне личности” (1983:208). Идеју о Текелијиној проблематичној („контроверзној”) личности у највећој мери заступао је Александар Форишковић. У Форишковићевим очима Текелија је изгледао овако:

„Док се коцкице мозаика постепено слажу, израста пред нама фигура центрија који се из петиних жила упиње да премости јаз који је владао између шљахте и магната те да се, ако не за стално, а оно барем привремено, задржи у великашкој средини како би и на његову шљиварску одору пало понешто од велмошког сјаја и господства”. (1966:35).

Старији српски историчари који су Текелијину Аутобиографију цитирали као историјски извор (Иларион Руварац, Манојло Грбић, Јован Скерлић, Андра Гавриловић, Душан Ј. Поповић и други) имали су пуно поуздање у ваљаност тога извора. Међутим, осим усамљених покушаја да се у посебним радовима протумаче идеје појединих Текелијиних дела (Душан Ј. Поповић и Никола Радојчић) Текелију су историчари користили као узгредни извор. Ниједан од њих није дао свестрану анализу не само Аутобиографије, него ни других Текелијиних дела као историјског извора.

Историчар Александар Форишкович који је приредио за штампу Текелијину Аутобиографију имао је, у најмању руку, чудан приступ овом задатку: он Аутобиографији није пришао са историјског становишта као извору чију ваљаност треба доказати или оспорити, него више са психолошког и психијатријског становишта видећи у њој исповест једног неуспешног човека и психопате. По Форишковићу, Текелија је био реакционар, шовиниста и промашен човек, оптерећен наполеоновским комплексом, славољубив и властољубив. (1966:7-38, 1989:258-265) Овакво виђење Текелије потпуно одудара од онога које је дао писац напомене уз прво издање Аутобиографије у Летопису 1876. године Ђорђе Рајковић. У краткој уводној белешци у Летопису он каже:

„Кад су већ животописи знаменитих људи уопште од велике вредности за старо и младо, да од колико веће мора бити нама живот онога великог Србина, који беше прави родољуб у потпуном, у најплеменитијем смислу те речи. Из његовог животописа уверићемо се поново, да је он једнаком љубављу љубио без разлике сваког Србина, сваку српску земљу, сваки српски предузетак. Где се год што радило за Србе, ту је одмах и Сава мање више помагао радити то говором, то пером, то делом, то саветом, то новцем, како се где могло и како је где требало. Једном речју из његове аутобиографије увидећемо, да је цел живота његовог била само то, да род свој подигне, просвети и усрећи”.²⁶

Уместо да изазове даља истраживања Текелијине књижевне заоставштине, Просветино издање као да је на њих ставило тачку за дуже време. У односу на настојања Николе Радојчића да побуди интересовање за Текелију као писца, Форишковићева презентација његовог дела представљала је радикални заокрет. У њој је дошло до оспоравања већ раније високо оцењене историјске улоге Саве Текелије у српској историји и култури. Форишкович се трудио не да порекне оно што су Рајковић и други о Текелији констатовали, него да то прећути, прикрије и омаловажи.

26 *Аутобиографија Саве Текелије*, Летопис, 119, Нови Сад, 1876, 1.

Док су његови претходници своје примедбе на Текелијин рачун отворено мотивисали идеолошким и политичким разлозима, (Костић, Савковић, Петровић) Форишковић је то избегао и определио се за „метод“ прећуткивања релевантних чињеница и за – монтажу. Чудновато је како је он, годинама седећи под кровом Матице српске, успео да напише толико текста о Сави Текелији и његовим прецима, а да нигде не помене да је Сава имао било какве везе са Матицом српском! Досада најнеповољнију оцену Текелијине Аутобиографије дао је овај њен приређивач тиме што је заузео став да се њеном писцу не може веровати и то – због психичког склопа личности и карактера његовог!

Непријатно ћутање о Текелији, изазвано Просветиним издањем, није отклоњено ни много лакшим и мање оптерећеним Нолитовим издањем Аутобиографије. Чини се да је Форишковић као аутор Биографске белешке у овом издању постигао још већу концентрацију зловоље према Текелији с обзиром на сужени простор који је имао на располагању. Писац Поговора, међутим, песник Иван Растегорац, помоћу литерарних асоцијација на Симеона Пишчевића, Проту Матију Ненадовића, Јакова Игњатовића и Милоша Црњанског, ублажио је грубе црте које је на Текелијином лику уписао Форишковић, не поричући Форишковићеве оцене. Растегорац је прихватио и поновио Павићеве и Деретићеве квалификације о Текелији. Па ипак, у његовом тексту најубедљивији су они делови у којима је он препричао неке детаље из Аутобиографије и на тај начин дао читаоцу да нешто наслути о природи и лепоти ове прозе. У писцу Предговора проговорио је песник када је написао ону завршну реченицу о води текелији и живом, амбициозном, српском текелијанском духу. Била је то тек нова интонација, али још не и нова мелодија.

26.

Писмо карловачком митрополиту 1904.

26.1. *Рецимо још о Текелиној заклади.* Саопштио Д(имитрије) Р(уварац) у Српском Сиону XIV, 24, Сремски Карловци, 1904, 697-703.

У оквиру овог написа на страни 701. објављено је писмо Саве Текелије митрополиту Стефану Стратимировићу. Писмо је писано у Араду 18. августа 1836. и садржи Текелијину молбу да митрополит заштити права његове породице да буде консултована приликом постављања свештеника у цркви св. апостола Петра и Павла у Араду. Тадашњи арадски владика Герасим Рац, пореклом Влах, дао је сингелије неправилно изабраној двојници свештеника код исте цркве – такође Власима, Теодору Крестичу и Никифору Атанацковичу. Он је молио да митрополит саветује или наложи епископу да те свештенике распореди у другу православну цркву у Араду или у Гају, пре но што би он, Текелија, био принуђен да се обрати цару за заштиту права своје породице.

Да ова Текелијина молба митрополиту, као ни друге, није уродила плодом, види се и по томе што је један од двојице свештеника, Никифор Атанацкович, дао последњу причест и сахранио Саву Текелију. А то значи да је остао на служби у Текелијиној цркви. (Стеван Бугарски, 1992:184)

27.

Писма Вуку и Стратимировићу 1907.

27.1. *Вукова њрејиска. Прва књиџа*, приредио Љубомир Стојановић, Београд 1907, 494-504, 732-735.

У првом тому *Вукове њрејиске* објављено је десет писама Саве Текелије Вуку Караџићу писаних између 1814. и 1840. године. Писма се помињу у литератури, али их ни Радојчић ни Форишковић нису уврстили у попис радова Саве Текелије. Значајна су за сагледавање односа Вука и Текелије и савремених им културних прилика.

У истој књизи преписке објављена су и два Текелијина писма митрополиту Стефану Стратимировићу и Стратимировићев одговор на прво од њих. У писму из Беча од 18. марта 1827. године Текелија моли Стратимировића да му помогне „у мои несчастли случај”, односно да се заложи да се оконча судска парница за развод брака по Текелијиној тужби. Митрополит му је одговорио из Карловаца већ 24. марта исте године да му не може помоћи, јер он не може због здравља и других разлога путовати у Беч, а осим тога, Текелијина ствар је приватна, појединачна, и не спада међу опште ствари цркве и државе, које се такође одлажу и чија решења треба стрпљиво очекивати.

После седам година, 26. новембра 1834. Текелија је из Арада писао митрополиту. Овога пута он га обавештава да су нека митрополитова писма државном канцелару против унијаћења послата Вармеђи на ислеђење, али Вармеђа никако не жели да предузме то ислеђење него је митрополитова тужба примљена са смехом. Текелија моли митрополита да тражи од цара Комисију или нову депутацију у којој би половина чланова била „от наших православних”, иначе никада истина неће стићи пред лице цара. Одговор митрополитов на ово писмо овде није објављен, али је у Архиви Митрополије забележено да је послан у Арад већ 29. новембра.

У новом Просветином издању Вукове преписке у шест књига у оквиру *Сабраних дела Вука Караџића*, која су почела да излазе 1978, поново су штампана писма Саве Текелије Вуку, али не на једном месту, као у издању које је припремио Љубомир Стојановић него у више књига, према хронолошком реду којим је овде дата преписка.

28.

Писмо Гају 1909.

28.1. *Pisma pisana Dru. Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1825-1850). Sabrao i uvodom propratio Dr. Velimir Deželić*, Загреб, 1909, 222-224.

Југославенска академија знаности и умјетности објавила је као шесту књигу у едицији *Грађа за њовијесни књижевности Хрватске* овај избор Гајеве преписке. Осим већ цитиране Текелијине Посланице Гају, овде је објављено и једно Текелијино писмо из 1835. године. У њему Текелија Гају препоручује да узме ћирилицу као словенско писмо и нуди му своју помоћ у учењу књижевног језика. Ово писмо није било запажено и посебно коментарисано, па ни код Илије Мамузића у књизи *Илиризам и Срби*. Овај аутор је цитирао и коментарисао два Текелијина писма Бабукићу, из 1840. и 1842. године, које ја нисам имала прилику да видим.

29.

Писма цару 1926.

29.1. *Сава Текелија у књизи Алексе Ивића Архивска грађа о српским књижевним и културним радницима 1740-1880*. Београд – Суботица, 1926, 380-385.

Архивска грађа... је објављена као прва књига Зборника за историју, језик и књижевност српског народа (Споменици на страним језицима) Српске краљевске академије. У њој су објављена два писма које је Сава Текелија 1838. године упутио цару и једно упућено палатину, надвојводи Јосифу, у којима се тражи одобрење за оснивање Текелијиних задужбина. Уз ова писма објављени су и службени дописи које су ове личности упутиле надлежним државним органима поводом Текелијиних захтева. Сви текстови су на латинском језику.

30.

Писмо Миловану Видаковићу 1932.

30.1. Павле Поповић, *Ка њознавању Милована Видаковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XII, Београд 1932, 132-152.

Заједно са осталом грађом о Миловану Видаковићу, до које је дошао радећи расправу о овом писцу, Павле Поповић је објавио и једно писмо Саве Текелије Видаковићу (стр. 139-140). Ово кратко Текелијино писмо

писано је у Араду 12. новембра 1838. године. У њему Текелија захваљује Видаковићу што жели да његовом имену посвети своју *Грамајику*, и изражава радост што је аутор *Грамајишке* сакупио довољно претплатника (предчисленика) да може да је штампа. Текелија такође обавештава Видаковића да ће он сам за штампање ове књиге приложити 100 форинти сребра и упућује га на адресу на којој овај новац може добити.

Видаковићеву *Грамајику* године 1837. није прихватила да штампа Матица српска.

31.

Белешке на књизи, 1.

1954.

31.1. П(авле) И(вић), *Једна белешка Саве Текелије*, Јужнословенски филолог, XXX, Београд 1953-1954, 377-8.

Овде објављена белешка нађена је у Текелијиној библиотеци, а написана је поводом књиге Стипана Маргитића. Текст белешке пренесен је, доследно оригиналу, црквеном ћирилицом. Радојчић помиње ову Белешку у вези са Текелијиним песмом о азбучном рату (1964:194). Форишковић ову Белешку није навео у Библиографији Саве Текелије.

32.

Белешке на књизи, 2.

1963.

32.1. Лазар Чурчић, *Сведочење Саве Текелије о пословицама код Срба*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XI, Нови Сад 1963, 43-60.

У оквиру овога рада објављене су Савином руком забележене народне пословице у књизи Јована Мушкатировића *Причине* и у књизи пословица Дубровчанина Буре Ферића.

Форишковић је уврстио овај чланак у Библиографију Саве Текелије.

33.

Писмо Наполеону

1966.

33.1. Писмо Наполеону никада није објављено као засебан рад Саве Текелије. Оно је штампано први пут шеснаест деценија после настанка и то у књизи *Описаније живојћа* (1966). Писмо је донесено у оригиналној верзији, на француском језику, на месту за напомене и преводе (379-396) а у преводу на српски језик у склопу самог текста Аутобиографије (171-187). Са француског писмо је превела Племенка Влаховић.

Рукопис овога Писма на француском језику Текелија је приложио рукопису Аутобиографије, али он има свој посебан облик, место и време настанка и чини целину за себе. Писмо је настало 1804. године и старије је од рукописа Аутобиографије. Осим ових има и других разлога да се Писмо Наполеону води као посебна библиографска јединица. Оваквих меморандума о српском националном питању нема много у нашој традицији, а овај заслужује да се на њега не заборави, односно да се извуче из заборава.

33.2 Писмо Наполеону у књизи Сава Текелија Описаније живота мога, Београд 1989, 131-147

У овом Библиографском прегледу Писмо Наполеону третирано је као тзв. скривена библиографска јединица попут других писама која су објављена у оквиру других радова.

34.

Оснивачко писмо за Проповедничку фондацију 1985.

34.1. Протојереј Драгутин Остојић и протонамесник Стеван Рајић, *Проповедничка фондација при храму св. ай. Петра и Павла у Араду*, Билтен Српског православног викаријата у Темишвару 41-48, XI-XII, 1982-1983, Темишвар 1985, 72-74.

У оквиру чланка под горњим насловом објављено је са рукописа (у преводу на савремени српски језик) *Основашелно писмо* Саве Текелије од 14. јануара 1811. године којим је установио „предикалну фондацију”, односно фонд од хиљаду форинти за награђивање свештеника који држе проповеди у Текелијиној цркви у Араду. Ово писмо је, наводе аутори чланка, писано Текелијином руком и то у „бележнику установленија свјашчеником серпскога народа православнога неунитскија вјери иже при храму свјатих Апостол Петра и Павла прочителнија народу проповједи давати будут за их награжденије устроенији от 13 јануарија 1811”, како стоји у самом писму.

35.

Дневник 1992.

35.1. *Дневник Саве Текелије бесмртног благодетелја народа српског вођен у Бечу 1795-1797. ирпредио и сјомену његовом 21. септембра 1992. године ирликом свешковине сјо иедесетогодишњице његовог ујоко-јења иосвештио Сјеван Буђарски. Издава Машица српска, Нови Сад 1992.*

Ово је дослован препис текста са насловне стране последње објављене књиге Саве Текелије. Дугачки наслов, садржајем и стилем, као и ликовним обликовањем, требало је да подсети на некадашње књиге, а посебно на ону Јована Суботића којом је обележена стогодишњица Текелијиног рођења.

Ово је прва Текелијина књига у издању Матице српске. Књига је објављена на основу рукописа који се чува у Библиотеци Српског православног викаријата у Темишвару као „Дневник Саве Текелије”. Сачувани табаци Дневника (нумерисани од 30. до 47) садрже записе вођене од октобра 1795. до јануара 1797. године. Текелија је вероватно водио дневник све време свог боравка у Бечу од 1792. до 1798. године док је био секретар у Угарској дворској канцеларији.

Дневник Саве Текелије објављен је као прва књига библиотеке Посебна издања Темишварског одбора Матице српске. Осим Текелијиних дневничких записа књига садржи неколико врло информативних текстова приређивача (Приступ, Коришћене скраћенице, Летописна белешка о Сави Текелији, Напомене и објашњења, Белешка о личностима, Речник страних и ређе употребљаваних речи, Извори и литература, Родослов и Именски регистар). Приређивач је у књигу уврстио и краће одломке из других Текелијиних дела: Једнога Арађанина начертаније, Одломак рукописа о канцеларији србској, неколико сасвим кратких одломака из Аутобиографије.

Да се у Викаријату српске православне епархије у Темишвару чува рукопис Дневника Саве Текелије саопштио је један румунски аутор две деценије пре него што је рукопис припремљен за штампу и објављен. Он је скренуо пажњу на један детаљ у овом рукопису који се односи на Румуне.²⁷

36.

Статут Текелијанума 1997.

36.1. *Ред по којем владајући се и управљајући имају пашомци у мојем заведенију 1838. у Пешији учређеном у књизи Божицара Ковачека Текелијанумске историје XIX века*, Нови Сад 1997, 21-28.

Ред садржи прописе за питомце Текелијанума које је саставио Сава Текелија 23. јуна 1840. године. Ови прописи, названи још и „Штатута за питомце заведенија”, полазе од принципа да је „ред свега душа” и засно-

27 Theodor Trăpcea *Un amănunt inedit din Jurnalul lui Sava Tekelija privatior la Români*, u knjizi *Radovi simpozijuma o srpsko (jugoslovensko) - rumunskim odnosima*, Vršac, 22-23. maja 1970, Pančevo 1971, 419-423.

вани су на Текелијином опредељењу за васпитање српске омладине у националном и православном духу уз потребу упознавања и других националних култура и верску толеранцију. Текелија је Статутом предвидео за питомце обавезно учење и српског и славенског језика. Осим прецизних одредби о кућном реду и школским обавезама питомаца, Статут „не само допушта, но управо и препоручује” учење страних језика и неговање научних и уметничких склоности и разноврсних талената.

Текст статута у оригиналном Текелијином рукопису, према наводу Б. Ковачека, чува се у Рукописном одељењу Матице српске. У Ковачековој књизи је објављена и репродукција рукописа Статута на странама 24-25.

37.

Писмо Урошу Несторовићу 1997.

37.1. *Сава Текелија о оснивању румунске препарандије у Араду у књизи Николе Гавриловића Срби и Румуни. Српско-румунске везе кроз векове, Београд – Нови Сад 1997, 231-234.*

Поводом оснивања учитељске школе (препарандије) у Араду Сава Текелија је у писму Урошу Несторовићу, инспектору православних школа у Монархији изнео предлог о двојезичности. Саветовао је да се настава у будућој школи за „приуговорнике” (препарандисте) изводи осим на румунском и на српском језику. Тако двојезично школовани учитељи би могли да предају у двојезичним одељењима у селима са мешовитим, српским и румунским, становништвом.

Писмо је прештампао са рукописа који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК, ШД, св. 5, бр. 48/1811).

38.

Белешке на књигама, 3. 1997.

38.1. *Белешке Саве Текелије на страницама Србске њчеле у штампаном каталогу Легаји Библиошке Маице српске, Библиошка Саве Текелије, Нови Сад 1997, 73-79.*

У опису каталожских јединица под бројевима од 146. до 154. наведене су Текелијине рукописне белешке записване на страницама периодичне публикације *Србска њчела* од 1830. до 1839. године. У белешкама су опаске Саве Текелије о српској старини, историји и традицији, језику и писму. Аутор каталожског описа је Мирјана Брковић.

Овом прегледу објављених радова Саве Текелије можда ће моћи да се придода још покоја библиографска јединица, уколико је остала скривена, пре свега у листовима и часописима, у зборницима или у монографским публикацијама. То би могло да буде још понеко Текелијино писмо или одломак неког његовог дела штампан у склопу радова других аутора.

Овде треба указати и на случај погрешног приписивања ауторства Сави Текелији. Емилија С. Проданов у књизи *Рад и задужбине Саве Текелије* на 27. страни помиње „неколико добрих превода са немачког језика” које она приписује Текелији. Као „једно од главних” она наводи *Морално дјевичанско оґледало или нужни увјетии за све зрелијега возрасџа дјевице*. Међутим, сем овог наслова и препричаног садржаја овог дела, код ње нема библиографских података ни о немачком оригиналу ни о српском преводу. Она овде износи и да је Текелија писац песама *Ода имену Сџефан* и *Ода Милвану Видаковићу* и преводилац три песме са немачког: *О љубави*, *Увјетии злочинцу* и *О зависџии*. Такође не наводи где су те песме објављене. Загонетку није било тешко разрешити пошто Библиотека Матице српске има књигу под насловом *Морално дјевичанско оґледало* која је припадала Библиотеци Саве Текелије. Књига је штампана у Будиму 1836, али на њеној насловној страни јасно пише да је ово дело „по трећем оригиналу са немачког превео Петар Петровић Сремоподлужанин”. У књизи су осим овог текста објављене и поменуте песме, за које преводилац, односно издавач књиге, каже да су његове оригиналне. Тешко је рећи како је Емилија С. Проданов све ово довела у везу са Савом Текелијом. По преводиоцу Петру Петровићу Сремоподлужанину ова књига се води и у *Кашалогу Народне библиотеке Србије* (1984: 310).

Откривање и објављивање текстова Саве Текелије траје више од два века (1786-1997). Али у његовој заоставштини има још необјављених рукописа. У Рукописном одељењу Матице српске чувају се Текелијина писма и један албум са његовим цртежима и записима. У Библиотеци Матице српске, у склопу Текелијине библиотеке, чувају се рукописи Текелијиних белешки са студија. Они би могли бити интересантни за истраживање интелектуалне биографије овог писца, али на једном вишем степену познавања његовог дела. Даљим прегледањем књига у Текелијиној библиотеци откриће се његове белешке које би могле да се сматрају као оригинални радови попут оних које су наведене у овом Прегледу.

Требало би сабрати све што је досада познато и објављено и штампати као сабрана дела Саве Текелије да би се овај писац у будуће могао више читати и изучавати.

СРПСКА МИСАО

Друга синтаagma из наслова ове књиге – српска мисао – тражи одређено објашњење. Не може постојати народ на овом свету ако не постоји идеја тога народа и жива мисао о њему. Промисљање националне егзистенције и есенције најчешће се означава као национализам. Национализам као стање свести, гледано у историјском контексту, јављао се као израз природних људских права на живот у слободи и на мир у сопственој кући. Такав национализам, у сукобу са тоталитарним идеологијама које су гушиле националне покрете и у име којих је народима укидана слобода, незаслужено је проглашаван негативном историјском појавом.

Српска мисао бави се судбином и смислом постојања српског народа и заснива се на свести о народном идентитету. Та свест је стара колико и српско име. Трагови овог имена налазе се у најдубљој прошлости (Олга Луковић-Пјановић, 1990). Знање о древној прошлости Срба није, међутим, систематски неговано у националним наукама, па је у њему доста празнина. Недовољно су познати они простори и периоди у којима Срби нису били самостални, па су називани и другим именима. Правим својим именом Срби су се звали кад су били слободни (Милош С. Милојевић, 1872).

Знање о посебности, колективно несвесно и осећање припадности српском етносу изражени су у артефактима као што су: језик, писани споменици, градитељство и друге рукотворине, усмено предање и уметничко стваралаштво. У њима су сачувани модели: начин живота, духовна и верска стремљења, облици привредне и политичке организације, народни обичаји и вештине (од борилачких вештина до дечјих игара), етички и естетички ставови, онтолошки и аксиолошки принципи. Свест о народном идентитету или српска идеја подржана је и научно обликованом сликом о српском народу. И та свест и та слика у сталном су кретању. Али постоје и неке константе на које ће овде бити указано.

Српска мисао концентрише се око четири основне идеје и четири историјска еквивалента тих идеја. То су:

1. Идеја народне државе проистекла из свести о посебности српског народа и, као историјски еквивалент, средњевековна Србија Немањића.

2. Идеја континуитета кроз веру у Бога, Христа Спаса и Духа Светога и као историјски еквивалент, Бој на Косову и пропаст средњевековних српских држава.

3. Видовдански завет или идеологија слободарства са идејом васкрснућа у основи и, као еквивалент, Први и Други српски устанак и обнова српске државе.

4. Идеја о успостављању целовитости српског народа кроз супротстављање вештачкој подели света на Исток и Запад и, као историјски еквивалент, стварање Југославије.

Између ове четири основне идеје које представљају стубове носаче српске мисли и четири стожерне тачке српске историје током последњег миленијума крећу се свеколика промишљања српске егзистенције и есенције и простиру се векови народног живота и стваралашта. И српска мисао и народни живот у свом историјском трајању имају узлазне линије које воде ка врхунцима самосвести и пуноће живота, али и падове и поразе. И српска државна идеја и опредељење за царство небеско као за вечни живот и слободарски дух и идеје о целовитости народа имају своју позитивну и негативну страну којима утичу на судбину српског народа. Али те основне идеје: идеја самосталне државе, идеја континуитета, идеја слободе и идеја народне целовитости чине матрицу егзистенције српског народа и главне правце промишљања његове судбине.

Идеја народне државе

Са дугом и снажном традицијом живота у племенској заједници, као народ посебног имена, језика, обичаја и облика народног живота, Срби су у средњем веку, нарочито после примања хришћанства, чврсто пригрлили идеју народне државе као пут самостварања и самоодржања. Примајући хришћанство из оба црквена центра, Рима и Цариграда, Срби су остали трајно подложни јурисдикцији Источне и Западне хришћанске цркве. Ове су на Балкану шириле сфере свога деловања једна на рачун друге утичући тиме на духовни живот и ораганизацију цркве код Срба али и на обликовање њиховог државног живота. Насупрот овом устаљеном схватању, јавило се становиште о српској државности старој четири хиљаде година (Јован И. Деретић, 1996).

Подвојеност хришћанске цркве, као првенствено политичка чињеница, наметнула је идеју о две културе и две цивилизације, источне и западне, у оквиру хришћанства. Та подвојеност погађала је српски народ кроз историју, распињала га и делила зависно од односа снага у његовом окружењу и од његове способности да се одупре сопственом расипању. У томе отпору изграђена је српска мисао.

У борби раних средњевековних српских земаља за државну самосталност први је искористио политичку моћ једног верског центра зетски краљ Михаило Војисављевић. Он је од папе Гргура VII добио краљевску

крону (1077), а Барска архиепископија, добила је карактер државног црквеног центра. Тако је Зета, иако млађа од Рашке по свом настанку, прва имала своју црквену самосталност и она је дуго остала не само државни него и црквени центар Срба. Иако је била припојила себи и Рашку и Босну и Хум, Зета, подложна само једном центру моћи, није могла да издржи притисак са друге стране, из византијског Цариграда. Точак судбине се окренуо и Зета је постала део Рашке, другог српског краљевства које је имало више успеха у балансирању између Истока и Запада.

Једна друга рана јужнословенска држава, Хрватска, која је много мање била изложена притиску византијског Истока и ослањала се само на једну страну, западну, била је такође краткога века (925-1102). Рано потпавши под католичку Угарску, Хрвати су свој пут и свој смисао у потпуности подредили тежњи папске курије за великом католичком световном државом са папом на челу. Они су се тиме за дуги низ векова, а можда и заувек, одвојили од пута којим су ишли Срби.

Срби су тежили самосталној народној држави какву су и створили у доба Немањића. И раније, а нарочито од жупана Вукана и Уроша у дванаестом веку, Срби су се осамостаљивали са ослоном на обе стране: и на Исток и на Запад, и на католичку Угарску и на православну Византију, али са променљивим успехом. Тек Стефан Немања и његови синови успели су да учврсте рашки престо, проширили су границе државе и утрли пут њеном даљем развоју. Они су имали истовремену или бар наизменичну подршку са обе стране. Временом су научили не само да се супротстављају силама у своме окружењу, што је било неизбежно на путу до самосталности, него и да се мире са странама у сукобу и да непријатеље претварају у пријатеље и савезнике.

Немања је био велики владар не само по ономе што је сам остварио у Рашкој него и по синовима који су продужили његово дело са још већим успехом. То је један од најсрећнијих удеса у српској историји каквих није било много. Најмоћнији српски владари, цар Душан и босански краљ Твртко, које је смрт задесила изненада и пре времена, док су били у пуном напону снаге, нису за собом оставили моћне наследнике. Узрок распада њихових држава ипак не би требало тражити првенствено у slabим наследницима него у слабостима њихове државне концепције.

Стварање друге српске краљевине на Балкану, Немањићке Србије и истовремено стварање и јачање српске православне народне цркве највиши је врхунац у средњовековној, а можда и у целокупној српској историји. Никада свест о идентитету, о интересима и потребама српског народа није била тако јасна, једнодушна и ефикасна као тада. Средњовековно културноисторијско, државноправно, црквено и духовно искуство дало је темеље и будуће правце српској мисли.

Православље Светога Саве, као вера и као црквена организација, значило је окрепљење и обнову источног хришћанског света у време када је он био разбијен и потиснут из свог европског средишта Латинским царством у Цариграду. Доносећи хришћанску просвећеност и националну самосвест српском народу, законитост и етичност, православље Светога Саве дало је Србима велику снагу, уздигло је њихову духовност и филозофију живота на веома високи ниво. Светосавље је било привлачно и другим православним народима и остало је једна од најлепших творевина православног света уопште.

Српско православље није било нетрпељиво према римокатоличкој цркви. Утицај ове цркве у Немањинској држави није насилно потискиван нити је он био мали. Римокатолика је било и у самој Немањиној породици и пре и после Светог Саве. Рођени брат Савин, Вукан, био је римокатолик. Иако је Немањинска држава преузимала и примењивала достигнућа источне византијске државности и духовности, она је била отворена и према западном римокатоличком свету и у политици и у привреди и у култури. Без обзира на променљиви интензитет тих веза, она је била спона између Истока и Запада. Свети Сава је 1221. године то овако описао:

„Исток је мислио да смо Запад, а Запад да смо Исток. Неки од нас су погрешно схватили наше место у овом сукобу струја, па су викали: ми нисмо ни једна ни друга страна; а неки да смо искључиво једна или друга! А ми смо Срби, кажем ти Иринеју, судбином предодређени да будемо Исток на Западу и Запад на Истоку, и да признајемо изнад себе само Небески Јерусалим, а на земљи – ништа.”¹

Католичка црква ипак није могла у Немањинској држави да сачува онако снажан утицај какав је раније имала међу Србима јер није подржавала концепт националне државе. Срби су, међутим, сматрали да сваки народ има право на самосталност и слободу. Свети Сава је много полагао на сарадњу са другим народима и узајмну помоћ, али никада није српску државну идеју, Немањинску династију или српску цркву наметао другима. Смрт га је затекла пошто је управо био обавио посао за бугарског цара Асена II на учвршћивању самосталности бугарске цркве.

Сви Срби у средњем веку нису живели у Немањинској Србији нити у Босни која је такође била српска. Живели су они и у другим државама које су окруживале Србију и са којима је она настојала да има пријатељске односе. Немањини су подизали српске манастире и изван граница Србије. Иако се Србија била уздигла на принципу народне државе, она није настојала да се сви Срби окупе у једној држави.

1 Наведено према: Владета Јеротић, *Вера и нација*, Београд 1995, 42.

Принцип народне државе нарушен је тек у Душановом царству. Са њим је дошло до наглашеније византинизације Србије која је од народне краљевине постала мултинационална империја са једноверним православним народима: Србима, Бугарима и Грцима. Цар Душан је тиме довео у питање и саму српску државну идеју.

Када је, суочен са потребом одбране хришћанског света од турске опасности, цар Душан понудио папској курији да ће прихватити врховну црквену власт Рима, односно унију, уколико му папа призна улогу хришћанског капетана, главног заповедника у хришћанским борбама са Турцима, папа је тај предлог одбио. Душан је тражио гаранције за политичку самосталност своје државе и сигурност своје династије. Желео је да заштити престо од оних војсковођа који би дошли да помогну у борби против Турака, а могли би да се наметну као господари. Цар и папа су се добро разумели, али је сваки бранио своје интересе. Било је то кобно за Европу и за хришћански свет. Њихов највећи неуспех, па и грех, у томе је што нису успели да сопственом снагом одврате Турке од најезде.

Од принципа националне државе у средњем веку одступио је и суверен друге средњовековне српске државе на Балкану, краљ Твртко и то када је био на врхунцу своје моћи. Твртко није одолео да у границе Босне, када му се за то указала прилика, укључи и хрватске земље и хрватски народ. Та и таква Тврткова Босна била је прва српскохрватска држава на Балкану која се распала убрзо после преране и изненадне смрти свога творца. У Твртково време Хрвати су већ вековима били посебан народ.

Ни Тврткова ни Душанова творевина, мада две најјаче државе у своје време на Балкану, не могу се сматрати врхунцем или успоном српске државне идеје. Оне су биле пре њена негација. У оба случаја одступило се од принципа о народном карактеру државе. Српска мисао држала се принципа да „ниједан човек нема право над другим човеком и ниједан народ нема право над другим народом” (Владика Николај, 1995:35).

Средњовековна држава, која није заснивана на националном принципу, али се строго држала једноверског система, била је Дубровачка Република. Захваљујући политици уважавања интереса, туђих као и сопствених, била је бастион слободарства којем ниједна цена слободе није била превисока. Првобитно романско становништво Дубровника је у највећој мери искорењено, а његов словенски етнички састав, захваљујући српском окружењу, био је српског порекла. Без живих демографских и привредних веза са српском залеђином Дубровник би био неодржив.

Средњовековна српска историја је, са друге стране, незамислива без Дубровника. Он је интензивно учествовао у животу српског народа и допринео очувању споменика о српској државности и култури. У развоју српске мисли он је одиграо кључну улогу неговањем српског језика и књижевног израза на том језику. Дубровник је био једно екстеритори-

јално срце српског народа и нека врста резервне домовине. У њега су се склањали српски владари и великаши када су морали да напуштају своје земље, њему на чување поверавали су своје благо, њега су даривали када су били на власти и од њега примали данак. Њега су увлачили и у своје међусобне српске ратове. Дубровник је знао, такорећи, све њихове проблеме и тајне. Без Дубровника, као ризнице докумената о српској прошлости, тешко да би српска историја добила међународну научну верификацију. Прва научноисторијска слика о Србима потекла је из Дубровника (Мавро Орбин) и први наши научници светскога гласа били су Дубровчани (Руђер Бошковић). Али у њему нису налазили своје место само великаши него и прост свет, трговци, занатлије и духовна лица.

После пропасти Дубровачке Републике почетком 19. века, граду је, од стране аустријских власти, наметнута кроатизација. У отпору тој кроатизацији створен је читав покрет за доказивање српског карактера Дубровника. Тај покрет дао је велики допринос српској мисли.

После пропасти српских држава Српска православна црква је наставила да негује култ Немањића и тако је сачувала српску државну идеју. Култ Немањића имао је, међутим, по развој српске мисли и негативних последица: српска народна и државна прошлост пре ове династије остала је у сенци. А Немањићи нису били почетак српске средњовековне историје, него њен врхунац, као што ни српски народ, носилац високе духовне културе тога доба, није могао бити незрео нити почетник. Историчари Српске православне цркве су сами истакли како се стварала погрешна представа о српској прошлости као да у српској историји средњег века пре Стефана Немање и Светога Саве није било ничега. (Ђоко Слијепчевић, I, 1991:51). Тиме је нарушаван један од битних принципа националне свести – принцип континуитета. Ово скраћивање историјског памћења ишло је на руку једностраном виђењу српске средњовековне културе и цивилизације као прости имплементације византијске културе.

У неговању култа Немањића пренаглашен је верски принцип у формирању и развоју српске државе, па је временом дошло до поистовећивања српства и православља. Припадност Срба обема црквама и у Србији и у Босни, а поготово оних који су живели у Млетачкој Републици и у Угарској, а касније и у Аустрији, занемаривало се као историјска чињеница. Мисија Српске православне цркве на очувању српске идеје ограничавала се само на њене вернике. Католичка црква ту мисију није ни прихватала ни подржавала.

Идеја континуитета

Српске средњовековне државе биле су по карактеру народне. А српски народ био је хришћански. Срби су прихватили хришћанску мисао свом својом душом. Организација православне цркве у Србији са нацио-

налном јерархијом, коју је Свети Сава спровео и предао будућим покољењима, унапредила је просвећеност народа. Циљ те просвећености био је усавршавање личности у хришћанским врлинама као што су: побожност, праведност, храброст, ревност или старање о земљи и народу, љубав ка уметности и књижевности, мирољубивост, дарежљивост, милосрдност. Осим општих религиозних идеја међу врлинама биле су и националне као што је: љубав према отачаству, слободи и самосталности. Срби су у своме дубоком тројичком поклоништву стигли до искрене вере у чудеса не само светаца универзалне хришћанске цркве, него и својих канонизованих краљева, архијереја и светих ратника који су, присутни моштима и светим ликовима на фрескама и у хагиографијама, својим духом штитили свој народ и земљу.

Односи државе и цркве у средњовековној Србији били су у пуном сагласју (дијархично-симфонијски однос) без цезаропапистичких тенденција (В. Јеротић, 1995:10). Постојала је равнотежа између националног и верског. Духовни живот је, са једне стране, био потпуно уклопљен у свет општих хришћанских идеја и утемељен на Библији и светоотачким списима, а са друге стране имао је изразита национална обележја. Језик цркве и књижевности није био ни грчки ни латински, него српскословенски. Књижевност је говорила о личностима и догађајима из српске државне и црквене историје. Много више него у књижевностима суседних земаља у српској је било биографија, похвала и служби посвећених националним владарима и црквеним управљачима, као што је и у црквеном сликарству много више портрета и композиција из националне историје него код других од тих народа. (Кашанин, 1990:90).

Љубав према отачаству спадала је у највеће моралне врлине, одмах после љубави према Богу. И поред пропасти српских држава та љубав је остала жива, јер је отачаство одбрањено у духу, на Косову 1389. године, као и хришћанска вера.

Видовданско завештање: нужност борбе за крст часни и слободу златну (истинску) или опредељење за небеско царство проистекло је из живе хришћанске традиције у Срба. Кнез Лазар је само испоштовао правило о Небеском Јерусалиму као јединој сили коју Срби признају изнад себе. Косовски мит заснован је на вери у васкрсење. Он истиче смисао личне жртве ради спасења сопствене душе, али и ради народног спаса и обнове на овом свету. На Косову, односно у косовском миту, започета је духовна припрема за обнову овоземаљске српске државе, као што је у Душановом царству већ била клица њене пропасти.

Међутим, осим овог основног смисла видовданског завештања, косовски мит садржи и нека друга значења која су извршила велики утицај на српску мисао, а посредно на историјску судбину и карактер српског народа. У косовској легенди разликују се три основна момента: жртве, осветника и издајника, који су оличени у кнезу Лазару, у Милошу Обилићу и у Вуку Бранковићу. У интерпретацијама првог момента пре-

познаје се прича о Христу и његовом страдању, а запоставља се, донекле, конкретно историјска компонента и одговор на питање: које земаљско царство је кнез Лазар одбацио? То је несумњиво било турско царство. Али то је и свако друго овоземаљско царство које поништава народну слободу и угрожава веру праотаца (крст часни и слободу златну). Да је конкретни историјски Лазар прихватио да буде поданик турског царства, не би било масовне погибије на Косову, а сам Лазар могао је остати на господском положају. Његовим избором уздигнута је идеја слободе и националне независности до ранга највише светиње и у души српског народа она је стојала одмах уз идеју о Христу Спаситељу.

Треба указати на омашку која се често среће у тумачењу Лазареве жртве када се каже да је он као жртву принео цео српски народ. Међутим, сви косовски јунаци су се жртвовали по својој савести и по личном избору, али косовски јунаци нису чинили цео српски народ. Лични карактер Лазареве жртве и његових витезова чини битну разлику у односу на паганско приношење других на жртву боговима. Такође, у Лазаревој жртви нема ништа хедонистичко у смислу прижељкивања ценетских благодети код мухамеданаца који гину у светом рату. Битно је да се нагласи та разлика између миротворне приче о Христу и њене ратоборне копије о Мухамеду.

Лазарева жртва није позив на умирање, него позив на живот и на борбу за опстанак. Речи: „Умримо да вечно живи будемо”, које изговарају косовски јунаци, значи веру у бесмртност душе али и веру у опстанак њиховог народа на овоме свету без које ни душама косовских страдалника не би било спаса.

У интерпретацијама косовског мита у којима се иде даље од личне жртве за коју је спремна само изграђена хришћанска личност и у којима се за жртву проглашава цео српски народ, дошло се до идеје о Србији и Србима као Теодулу, Божијем изабраном народу, који страда кроз векове. Изникла на историјском искуству великих страдања, ова интерпретација се све више прима са резервом и упитаношћу о смислу колективне жртве.

Погрешно је тумачење (којим се приписује настраност карактеру српског народа) да косовским митом Срби славе свој пораз. Приговор за националну митоманију, који се у највећој мери односи баш на косовски мит, такође нема смисла. Под видом научне свести не може се доводити у питање идентитет српског народа. Нема рационалних разлога за одрицање од животодавне снаге косовског мита. „Највећа људска стварност” Срба кроз векове била је „челична схема косовске мисли” (И. Андрић, 1976:9, 19).

Момнат Милошевог јунаштва има тању библијску подлогу, а више је у складу са идеалом витештва изграђеним у западном хришћанском свету (према тумачењу Миодрага Поповића у књизи *Видовдан и часни крст*). Идеал јунаштва, оличен у Милошевом убиству цара освајача,

могао би се поредити са јунаштвом светога Ђорђа да је Милошев чин више био у функцији заштите немоћних и да је уследио после Лазаревог погубљења, а мање у функцији доказивања сопствене исправности и верности своме господару. Ово убиство није оснажило Србе, али је помогло Бајазиту да дође до престола и подведе Србију под турску врховну власт.

Милош из народне песме и предања највише је подстицао на борбу за ослобођење од турског ропства, а песнике, Његоша и друге, надахњивао је као оличење осветника и борца против страних завојевача. У потоњој српској историји има пуно примера употребе овога модела. Увек је такав чин био претекст за велику жртву. У сличном односу као Милош и Лазар стоје Гаврило Принцип и краљ Александар.

Моменат издаје у косовском миту има свој библијски прототип у Јудиној издаји Христа. Историјски, он је остао најмутнији у косовској легенди јер нема историјских доказа да се издаја збила. Према предању и народној песми прво је Вук Бранковић оптужио Милоша за намеравану издају на Косову, а онда је после битке он сам у том предању обележен као издајник. У одређивању издајника није било великог избора: Вук је био један од ретких преживелих витезова у Косовском боју. Издаја је приписана поименично Вуку Бранковићу први пут код Мавра Орбина у књизи *Краљевство Словена* (1601). Подручје Дубровника, Боке и Црне Горе, Херцеговине и Далмације било је прави расадник косовске легенде. На том западном подручју, где се дуже времена гасила српска државност и где се довршавало обликовање косовске легенде, сурови сукоби међу српским великашима морали су оставити дубоког трага у народној свести. Та временско просторна коинциденција могла је да утиче на пренаглашавање момента издаје.

Прича о издајнику Вуку наметнула се као један од основних модела мишљења и понашања који је у најтрагичнијим периодима српске историје доводио до поделе читавог народа на јунаке и издајнике с тим што је свака страна себе сматрала јунацима, а ону другу издајницима. Непријатељи српске мисли и српског народа, страни освајачи и туђински господари, успешно су користили ову карактеристику свести српског човека.

Идеологија средњовековне Србије са једним сасвим супротним моделом – причом о помирењу браће из житија Саве Немањића, није искоришћена ни у косовској легенди нити је на други начин оставила дубљег трага. То што је прича о издаји надвладала причу о миротворству последица је ружноће потоње српске историје и грубе лацизације и једностране европеизације српске мисли, дуготрајног потискивања, па и заборављања светосавља. Отпор искорењивању српске идеје, успостављање равнотеже просвећености и духовности, националног и универзалног води ка обнови и јачању српске мисли. Њени извори су у духовном правцу и практичном искуству светосавља.

Идеја слободе

Идеја слободе, која се током вишевековног робовања развила код Срба до специфичне националне идеологије, добила је своје отеловљење у историјској личности Карађорђа Петровића, вође Првог српског устанка. Вожд је, према сведочењу проте Матеје Ненадовића, позвао народ на устанак речима: „Да скинемо, у име Бога, јарам који Србин вуче од Косова до данас”. Овај кратак и јасан национални програм проистекао је из косовског завештања. Карађорђе је, такорећи, изашао из народних јуначких песама а, захваљујући Филипу Вишњићу и другим гусларима, хроничарима Устанка, он је одмах у њих и ушао.

Јуначка песма и народна књижевност биле су моћно извориште српске мисли. Народне песме преузеле су идеологију српске средњевековне књижевности, тврди Милан Кашанин (1990:89). А окосница те идеологије био је култ Немањића и косовска легенда, односно идеја слободе и националне независности. Забележена прво у срцу Србије, у списима српских великаша и калуђера (десет списа до 1420), косовска легенда је касније разрађивана нарочито у западним српским крајевима и у Приморју (*Прича о Косовском боју* сачувана је у 37 преписа). Из народног предања и усмене и писане књижевности косовска легенда је извршила велики утицај на зачетке историјске науке код Срба (Орбин, Бранковић, Рајић) и на уметничку књижевност. Гусле су биле поштоване у српским кућама као и иконе. Народне песме су замениле друге потиснуте облике националног живота. Историчари су нагласили да је српски народ у јуначким песмама опевао само своју историју. (Васа Чубриловић, 1958:40, и други).

Првом и Другом српском устанку претходила је вишевековна духовна припрема не само кроз јуначку епопеју, кроз древне облике демократске организације народног живота и патријархалну културу, кроз издржљивост српског ратника и сељака, кроз родољубље и трудољубивост грађанског сталежа тамо где га је било, него и кроз делатност српских монаха, свештеника и црквене јерархије на црквеном, политичком и културном пољу, кроз разноврсно стваралаштво нововековних српских интелектуалаца који су, у свету и подаље од завичаја, али и на сопственом огњишту, раширивали стваралачку ватру и радили за спас свога народа. Они су до врхунца довели српску мисао која је устанничком покрету дала јасан смисао и душу.

Нема ни једног од четири века од Косова до Карађорђа у којем није зрачио српски дух, јаче или слабије, на овом или на оном месту, како у народној уметности и патријархалној култури, тако и у штампаним или рукописним књигама, у поезији црквеној и световној, у књижевности, уметничкој, историјској, богословској, научној и политичкој. Срби никада нису престали да подижу и обнављају, осликавају и улепшавају своје светиње, цркве и манастире. Њихово стваралаштво одвијало се на веома широком простору, у више културних средишта и било је мање или више

интегрисано у културни и духовни миље земаља у којима су они живели и стварали, од Хиландара преко Старе Србије и Црне Горе, Дубровника и Далмације, Венеције и Трста, Беча и Будимпеште, Славоније и Срема, Влашке и Трансилваније до Кијева, Харкова и Петрограда. На том огромном простору треба тражити и испитивати присуство духовног и културног стваралаштва Срба и кретање српске мисли.

Слобода је била главна српска идеја свих векова под туђинском влашћу. Она је на различите начине присутна и у народној поезији и у писаној књижевности на црквенословенском и на српском народном језику. Српски се певало и мислило и у делу песника Димитрија Кантакузена из Новог Брда и Константина Михаиловића из Островице и у делима Ивана Гундулића и других римокатоличких писаца, од Качића и Вартоломеја Георгијевића² до Антуна Матије Рељковића, историчара Фрање Ксавера Пејачевића³ и даље. Књижевност православних Срба у Угарској, Русији и у Млечима, била је задојена истим духом. Идејом слободе били су надахнути и писци историјске и политичкоправне књижевности: Мавро Орбин, Јаков Лукаревић, патријарх Пајсије Јањевац, Ђорђе Бранковић, Сава Владиславић, Василије Петровић, Павле Јулинац, Симеон Пишчевић, Јован Рајић, Глигорије Трлајић, Сава Текелија, Сима Милутиновић Сарајлија, Вук Караџић и други. (Нека важна дела ових писаца никада нису штампана). Срба је било и међу латинистима. У богословској књижевности на Истоку, у преношењу православног богоштвоља из једне у другу земљу и у ширењу православне просвећености учествовали су и Срби (Макарије Петровић, Спиридон Јовановић). Чак и природословци и филозофи, какви су били јединствени Руђер Бошковић, научник светскога гласа па, много мање познат, несрећни опат Мартиновић, све до православних природословаца Стојковића, Кенгелца и других, сви су они били задахнути идејом слободе и својим делом обогатили су српску мисао.

Врхунци тога ослободилачког духовног покрета били су Јован Рајић и Доситеј, Вук и Његош, Сарајлија и Мушицки, Текелија и Стерија. Рајић није био почетак него врхунац историјске књижевности код Срба. Доситеј није први писац који је писао на српском народном језику, али је био најшире прихваћен у српском народу. Вук није био први записивач народних песама, али је био најзначајнији и конгенијалан народном певачу. Није Вук увео ни српски народни језик у књижевност, како се обично тврди, али је обавио његову промоцију у филолошком свету. Његош није био први песник слободе, слободарске идеологије и српске идеје, али је био највећи после Гундулића. Мушицки је имао великих

2 Симха Шутић Кабиљо, *Делатности Чедомиља Мијашковића у ЈАЗ-у и његова њрејиска са Рачким*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 25/3, 567-581. Нови Сад.

3 Реља Новаковић, *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Београд 1981, 199-211.

претходника у духовној поезији, а Сарајлија је својим великим еповима следио и народног певача и Гундулића. Ни Стерија ни Текелија нису били први, али су били преназначни међу утемељивачима српских просветних и културних установа, обојица високог интелекта, практичног дара и узвишеног духа достојног светосавске традиције.

Неко се, међутим, досетио да ове српске великане, Доситеја и Вука пре свих, прогласи почетницима и зачетницима српске књижевности и српског књижевног језика и самим тим измакао им је темељ испод ногу. Када српски народ своју духовну и културну историју под туђинском влашћу буде сагледао у целини, када она као целина уђе у образовни систем, он ће моћи да осети и разуме снагу и величину српске идеје својих полуписмених великана Карађорђа и Милоша. Задржавање на парцијалним позитивистичким истраживањима овога дела српске традиције, која су бесумње корисна и још увек недовољна, не омогућује да се сагледа континуитет српске мисли и органска повезаност појединих делова духовног стваралаштва. Сагледавању континуитета испречило се и виђење српске патријархалне народне културе као јединог облика културне и идеолошке свести у том периоду, уски верски оквири српског идентитета и маргинализовање веома значајних индивидуалних достигнућа Срба појединаца на разним странама и у разним доменима. Препуштање забору било које личности или дела из времена сновања о слободи, када је остављање сваког појединачног трага о српском духовном присуству било равно јуначком подвигу, горе је од сваког ропства. Као велики грех, ово би могло да буде узрок и саме смрти српске мисли.

Духовним подвизима су претходили и следили падови, тешка страдања и велики душевни и духовни ломови. Била је угрожавана и сама способност да се самостално мисли и слободно осећа. Један и по век после Косовске битке Срби су бранили политичку самосталност пре него што су изгубили једну за другом четири своје државе (Србију, Босну, Херцеговину и Зету) и пету – Угарску, коју су такође бранили, да би стигли да и за Хабзбурге гоне Турке по Штајерској и испред Беча све док турска најезда није заустављена. Срби су ратовали свугде на Балкану и у Панонији на границама раздвајања турске и хришћанских војски, и то на обе стране. Српски историчари су приметили не само да су страдања народа била огромна него и да се у тим, најчешће узалудним, ратовима профанисала идеја која их је дотад водила и да су они од бораца за слободу постали нека врста туђих пиона (Владимир Ђоровић, 2, 1989:147).

Робовање и ратовање проузроковало је велике миграције и етничку дисперзију Срба. У многобројним сеобама они су ишли пре свега тамо где су већ имали некога свога или тамо куда су их хришћански владари звали и размештали. Али, увек су собом носили свој дух, име, језик, књиге и светиње, своју културу. Исто тако, они су примали и преузимали вредности на које су наилазили у другим срединама, било од свога било од

других народа међу којима су се нашли. Сеобе су проређивале српски народ, али су му и продужавале живот. О њима је Милош Црњански изрекао најкраћу егзистенцијалну мисао: „Има сеоба. Смрти нема!”

Турско ропство обезглавило је Србе, лишило их је националне аристократије, духовно их је осиромашило. Турци су одузимали Србима знатан део њиховог људског потенцијала. Срби у турској служби нису сви заборављали на свој национални интерес и штитили су га колико су могли. Тако је заслугом Мехмед паше Соколовића дошло и до обнове Пећке патријаршије 1557. на основу њених раније стечених права која је гарантовала отоманска држава, чиме је српска црква поново прешла у руке националне јерархије. Пре тога она је била потпала под власт Охридске архиепископије односно под грчке црквене власти. Из тога периода власти Охридске архиепископије потиче распрострањеност македонског имена за многе земље у којима су Срби живели и које су до тада сматране српским.

Значај обнове Пећке патријаршије био је у томе што су се у оквиру једне црквене организације нашли сви православни Срби на огромном балканскопанонском простору. Делатност Патријаршије допринела је јачању свести српског народа на главним правцима српске мисли. Под утицајем цркве и народне песме полако су се заборављале локалне политичке и историјске традиције некада посебних српских држава. Нова јединствена српска самосвест грађена је на косовском миту и на култу Немањића. У овом смислу историчари говоре и о извесном напредовању Срба под Турцима. Такво стање, међутим, није било дугог века. Односи српске цркве и турске власти нагло су и заувек погоршани на крају 16. и на почетку 17. века због устаничких покрета међу Србима и, нарочито, због спаљивања моштију Светог Саве 1594. године, што су урадили Турци.

Манастир Милешева са моштима Светога Саве био је култно место које су поштовали и посећивали Срби сва три закона, дакле и римокатолици и мухамеданци, а не само православни. То је поткрепљивало српску идеју и уливало самопоуздање и свештенству и народу. Спаљивањем моштију Светог Саве озбиљно је пољуљана снага и утицај српске цркве, а српски народ се тек тада осетио потпуно обезглављен и унесрећен. Почело је време турскога зулума и затирања српскога имена.

Устанички покрети у Банату и у југозападним српским крајевима под Турцима подстакнути су словенском политиком папе Климента VIII (1592) која је била антитурска а, судећи по њеним последицама, можда и антисрпска. Папа је, и сам неспреман за обрачун са Турцима, гурао неспремне Србе да се буне, што је довело до погоршања њиховог положаја, до слабљења позиције њихове цркве, до губитка поуздања у сопствене снаге и до развијања осећања зависности према спољним чиниоцима. Разни посредници, који су долазили са Запада, папини мисионари и други, наводили су Србе да траже своје будуће ослободиоце и владаре међу страним принчевима и војводама. Тако су црногорскохерцеговачки

главари, уз учешће српског патријарха Јована, нудили српску круну савојском војводи Карлу Емануелу I. Овај војвода није био једини странац који се интересовао за српски престо. У очекивањима спасиоца Срби су се окретали и Западу и Русији. Господара Шћепана Малог су у Црној Гори слушали само зато што су веровали да је он одбегли руски цар.

Ослањање Срба на Русију није ишло мимо словенске политике папске курије. Међу Словенима постојали су већ одавно издиференцирани народи. На Балкану то су били Бугари, Срби и Хрвати. Под видом словенске узајамности и хришћанске солидарности, подстакнутих из Рима, ишло се на обезличавање словенских народа и на слабљење националне свести код оних у којих је она била најразвијенија. Такви процеси служили су преусмеравању етничке диференцијације и развоју нових нација на рачун старих или јачању једних на рачун других.

Због незрелих политичких комбинација са Србима дошло је и до кварења толерантног односа између православне и римокатоличке цркве на Балкану. Међу српским православним свештенством почела се ширити склоност ка унији. Истовремено, првих деценија 17. века дошло је до превођења у православље дела српског становништва римокатоличке вере, пре свега неких црногорскохерцеговачких племена и до притисака од стране српске јерархије на католичке свештенике (да им плаћају дажбине) који су и онако нерадо остајали уз своју паству у земљама под Турцима. Изван граница турске царевине дошло је до разбуктавања римокатоличког прозелитизма и до притисака за унију међу Србима.

Радило се о далекосежном идеолошкополитичком римокатоличком програму што је потврђено оснивањем римске Конгрегације за пропаганду вере међу некатолицима (1622). Што се тиче Срба, циљеви Пропаганде су били: пресећи оно извориште снаге које су Срби имали у својој прошлости и у православној духовности, искористити верске поделе да се од једног српског народа створи више словенских племена која ће својим духовним ослоном на различите стране прекинути континуитет српске културне и духовне традиције. Једном речи, пресећи Србима њихов историјски континуитет, раздробити их и тако их искоренити. Да мошти Светога Саве, као живи симбол хришћанске духовности и националног јединства Срба, нису спаљене пре оснивања Конгрегације, тешко је замислити како би римска Пропаганда трпела и даље такво култно место какво је била Милешева. Срби су објективно били сметња цезаропапистичким тежњама Рима.

На велику српску жалост и на општу штету ни папска курија, ни околне хришћанске државе ни касније европске велике силе нису виделе свој интерес у обнови српске државе на Балкану. Напротив, спречаван је опоравак и самог народа и његово сабирање у сопственом дому. Те силе су подстицале расејање Срба. Ипак, оне су на одређени начин и помагале

опстанак делова тога народа по мери својих интереса и у складу са способношћу Срба да ту помоћ искористе, пре свега на привредном и на културном пољу.

Римокатоличка црква није прихватала српску националну мисао и државну идеју на подручју свога деловања и толерисала је само словенску народну свест и илирско име или регионална имена за словенски живаљ. Срби католици су чували свест о своме српском пореклу путем језика, породичног и племенског предања, путем народних обичаја, путем књижевности, а касније и путем научних сазнања. Али, они нису имали ничију политичку помоћ нити подршку своје римокатоличке цркве за слободно ношење српског имена. То је допринело тенденцији сужавања српства само на православни део народа. Неки историчари мисле да се верски принципи у конституисању народне свести код Срба још више учврстио под утицајем османлијског државног поретка који је био заснован на верском принципу, односно на исламу (Васа Чубрловић, 1958:26). А други у визији римокатоличке световне државе са папом на челу виде сметњу реализацији српске државне и националне идеје (Владимир Ђоровић, 1989:80).

Духовном искорењивању Срба није се увек могла одупрети ни сама православна црква. Ретки су били црквени поглавари који су имали снаге да, као патријарх Пајсије Јањевац, усредсреде своју делатност на цркву и културу. Патријарси Јован, Арсеније III Чарнојевић, Арсеније Јовановић Шакабента, Јосиф Рајачић и други јерарси тражили су политички излаз за себе и сународнике процењујући на коју ће страну и за које земаљско краљевство или царство да се одреде: за шпанско, напуљско, млетачко, аустријско, угарско или руско. Најзад, Срби су се нашли између Аустрије и Русије од којих су очекивали спас. Аустрија је умела да се користи, па и да управља односима Срба и Руса, а тајним споразумима са Русијом у 18. и 19. веку препуштале су српске земље аустријској интересној сфери. Својим плановима да после протеривања Турака загосподари свим српским земљама Аустрија је била највећа претња српској слободи. Осим војних похода она се служила моћним средствима политике, тајне дипломатије, пропаганде па и науке, ради сузбијања духовне самосталности Срба. Да је у томе имала великог успеха види се и по томе што се учврстила погрешна представа да су се Срби доселили у Аустријско царство, а не да је оно дошло у њихове земље и запосело их.

Дух несамосталности у научној свести код Срба, који је створен под утицајем туђинских господара, обезвређивао је често и оно што је у српском народу и историји било вредно, а нарочито оне подухвате и хтења који су имали јасну националну идеју у основи и програм обнове српске државе. Такав је био војни покушај Јована Ненада у 16. веку, затим дипломатски и политички програм Ђорђа Бранковића на крају 17. века. Таква је била и успешна, цивилизована владавина Шћепана Малог у Црној Гори у другој поливини 18. века. Ови подухвати дуго су пред-

стављани тако као да Срби треба да их се стиде уместо да се њима поносе. Слично се поступа и са деловима културног наслеђа које садржи исту националну идеју: оно се потискује, затура или омаловажава.

За очување националног карактера Првог српског устанка пре- судно је било то што се десио у тренутку када је Европа, још под утицајем пометње због Француске револуције, стрепела од Наполеонових напада и освајања. То је спречило велике силе да се умешају на самом почетку Устанка, да га подреде својим интересима и претворе га у још један аустро-турски рат. Устанички покрет преживео је и одржао се и поред Карађорђевог пораза зато што су га спремно прихватили други Срби иза којих такође нису стајале ни стране силе ни страни интереси, осим интереса две стране у директном сукобу: Срба и Турака. Милош Обреновић је, променивши тактику, продужио Карађорђево дело и бар делимично остварио његов циљ.

Ипак, не би било зачудно ако би неслободна и несамостална историјска свест, какве још има у Срба, нашла начина да и после два века од како је Карађорђева звезда засветлила на српском небу, обезвреди и ову српску величину у складу са ранијим сличним случајевима. Не треба сметнути с ума да су Срби одбацили Ђорђа Бранковића уз помоћ „науке“, тек после једног и по века, а да им је он пре тога био величина упркос дворским сплеткама о његовом идентитету. Уколико би српска мисао дуже остала у водама дезоријентисане позитивистичке науке и при једностраним антрополошким теоријама о расним коренима српског карактера, могло би се десити да се и Карађорђева светла појава једнога дана протумачи као нека национална срамота. То би био нови успех у искорењивању српске мисли.

Идеја народне целине

Идеји о историјском и духовном континуитету српског народа одговара идеја о његовој целовитости у политичком, етничком и духовном смислу. У дугом периоду пропадања српске државности и великих народних сеоба, у додиру са другим народима, Срби су стицали представу о својој народној целини. Не држава, које више није било, него српски народ био је у центру пажње; мислило се и бринуло о њему. Сви овде поменути великани и многи други добро су знали ко су Срби, које су српске земље, који је њихов језик, које вере они исповедају, шта се у историјском и културном смислу може очекивати од појединих делова српства. Распознавали су се по томе како говоре, мисле и осећају.

Идеја народне целине нашла се на тешком испиту у 19. и 20. веку. Тежње за политичким ослобођењем и уједињењем Срба, за етничком интеграцијом и за духовним јединством наишле су на велике препреке. Карађорђев програм ослобођења односио се на цео српски народ. Вожд

је жртвовао изузетно повољан Ичков мир да би проширио борбу за ослобођење и других српских покрајина. Милош Обреновић се определио за јачање једне мале Србије. Али, он није одбацио него је само одложио Карађорђево програм. Друга српска кнежевина, Црна Гора, имала је исте тежње.

Више него мале, полузависне кнежевине, које није било тешко зауздати, српска мисао и српска државна идеја биле су сметња експанзионистичким тежњама великих сила, пре свега Хабзбуршкој Монархији. У првој половини 19. века ниједна друга државна идеја на словенском југу, осим српске, није чинила сличну сметњу. Ни Хрвати, ни Бугари ни Словенци нису постављали питање самосталних националних држава. Других словенских нација овде онда није било.

Пошто се српска државна идеја није могла сузбијати неком другом националном државном идејом, она се морала савладати на други начин. Пришло се измени њене суштине, односно поништавању њеног националног карактера. Кренуло се прво са легитимистичком идејом о обнови Душановог царства која је унесена у државну политику Србије после пада кнеза Милоша. По своме карактеру империјална, ова идеја није била примерена малој српској кнежевини која објективно није могла водити империјалну политику. Држави која није имала ни праве самосталности ни међународног признања, али је имала огромну подшку српског народа у окружењу, понуђен је концепт проширења државе одозго. Овим је неутралисана и народна подршка из њеног окружења и ослободилачка функција Србије за дуже време. Под строгом контролом великих сила, Србија није била у могућности да помаже ослободилачке покрете у другим српским земљама, сем када је то било у интересу тих сила.

Иза антиномичне идеје о обнови Душановог царства стајала су два концепта. Први је подразумевао уједињење Срба, а други уједињење свих јужнословенских народа. Док је Илија Гарашанин сновао велико српско царство са центром у Цариграду и српским барјаком на Аја Софији, његово друго ја, Фрањо Зах, радио је у Србији на припреми уједињења Југословена, привидно под српским вођством а, у ствари, са доминантном улогом такозваног илирског фактора и, у крајњој линији, под Хабзбуршком Монархијом. Већ увлачење Србије у војни сукоб у Аустрији 1848. године било је доказ њене ограничене самосталности. У тим догађајима у пракси је испробана југословенска идеја и показало се да се помоћу ње може утицати на тежње и понашање Срба, све до потпуног овладавања њима. Али, за даљу употребу ове идеје биле су потребне опсежне политичке и институционалне припреме на терену, односно у јужнословенским земљама. Аустрија је тај посао започела одмах и добро га је обавила. Идеја о једном југословенском народу и језику била је моћно средство стратегије расрбљавања. Тиме су поткопани темељи српске духовне самосталности и слободе, а после и државе.

Срби у 19. веку после Првог и Другог устанка нису више имали ниједну прилику да самостално поведу борбу за ослобођење. Чак су и босанскохерцеговачки устанак 1875. и српско-турски рат идуће године били планирани и одобрени споља да би на крају послужили – аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине. Ширењем пропаганде о тобожњој опасности од велике Србије у 20. веку и идејом о превентивном рату против Србије показивало се да се очекује њен улазак у састав Аустроугарске. Српским државицама остављено је било да, као последњи свој посао, ослободе од Турака Стару Србију и Македонију. А када су оне то, после дугог и разложног одлагања, ипак учиниле у балканским ратовима, Аустрија је кренула да заврши посао са Србима. Геноцид извршен над Србима у Првом светском рату превазилази све дотадашње српске губитке и страдања.

Цео 19. век протекао је у инсталисању аустријског наместо турског утицаја у српским земљама. Водеће личности српске политике које су том утицају биле или могле бити сметња (кнез Данило, кнез Михаило и краљ Александар Обреновић) насилно су уклоњени са политичке сцене и из живота чим се показало да се отржу контроли. Српска званична политика угађала је максимално Аустро-Угарској и презала је од ње. Само из страха од ње Србија није извршила финансијско и дипломатско уједињење са Црном Гором које јој је понудио краљ Никола почетком 1914. године. За Србе би било боље да је такво уједињење било повод рату него сарајевски атентат. Али Аустро-Угарска је суверено владала ратним припремама па је могла да бира и повод.

Без обзира на војни исход Првог светског рата, он није могао донети оно што није било припремљено. Није могао донети уједињење Срба зато што је Србија у тај рат увучена неспремна и што није имала разрађен политички програм уједињења српског народа. Десило се оно што јесте било припремано: југословенско уједињење. Али, с том разликом што је исход рата одредио да то уједињење не буде под Хабзбуршком него под српском династијом.

Овакво уједињење Јужних Словена, какво се збило, није било сагласно са идејама Срба у 19. веку самим тим што је било без Бугара. Ови су, опет стварањем Аустро-Угарске, на време одстрањени чиме је нарушена жељена јужнословенска равнотежа и ослабљено источно крило. Београд више није био „центар круга”, како је говорио кнез Михаило, него је то постао Загреб иако овај није био престоница нове државе. Политички и формалноправни облик уједињења није заштитио државну и духовну традицију Србије и српског народа у другим српским земљама. Напротив. Срби су потпуно напустили српску државну идеју и прихватили су југословенску.

Уједињење је извршено на основу идеје о једном троименом народу, а не као уједињење ослобођеног и сједињеног српског народа са Хрватима и Словенцима као народима. Унитаристичка идеја о једном народу

са три имена по пореклу је хрватска и почела је да се шири са илирским покретом. У основи идеје о троименом народу стајало је добро познато хрватско настојање да се оспори национална посебност Срба у Славонији, Хрватској и Далмацији. На тим основама, а вољом Хрватског сабора од 29. октобра 1918, била је створена Држава Словенаца, Хрвата и Срба у јужнословенским покрајинама које су дотле биле под Аустроугарском. Ова Држава је тражила, али није добила међународно признање. И име и принцип заснивања нове југословенске државе преузети су од ове парадржавне творевине коју неки савремени про-тагонисти српске идеје неоправдано називају „независна хрватска држава” (Милан Ст. Протић, 1995:208) признајући јој тиме једнонационални карактер који она није могла имати због суверених права српског народа у њој.

Иако је прихватила становиште о троименом народу као основи уједињења, нова југословенска држава проглашена 1. децембра 1918. није била копија своје претходнице. Југословенска држава није порицала егзистенцију два несрпска народа, Хрвата и Словенаца, а нудећи интегрално југословенство, она је подједнако лишавала и Србе њихове националне посебности и традиције као и друге народе. Отпора југословенству са српске стране није било. Чак и традиционални следбеници српске мисли стриктно су поштовали југословенску државну и националну идеју као највиши интерес. Идеал државног и националног јединства језгровито је дефинисан у речима краља Александра упућеним народу поводом укидања Видовданског устава. Те речи, према Службеним новинама од 6. јануара 1929. године, гласе:

„Моја је света дужност да свим средствима чувам државно и народно јединство... Чувати јединство народно и целину државну, то је највиши циљ моје владавине, а то мора бити и највећи закон за мене и свакога...”⁴

Срби су се први пут у својој историји тек у Југославији нашли у једној држави (изузев дела српског народа који је остао у Румунији, у Мађарској и у Албанији), али у њој нису нашли мира. Друга два народа, Хрвати и Словенци, одмах после уједињења, испољили су амбиције посебог националног, па и државног организовања. Доказивали су Србима да су они у тој држави мањина и да треба да се покоравају вољи већине и служе њеним многобројним парцијалним интересима (Јосип Смодлака, 1936:125-148). Срби су и на то пристајали само да сачувају целину државе у којој су се као народ нашли заједно.

Није се могло сачувати оно што није постојало, народно јединство. Држава се могла искористити да се то јединство створи да су историјске прилике ишле у прилог краљу Александру, па и тада је неизвесно како би оно изгледало. Идеју стварања једног југословенског народа краљ је

4 Наведено према: Милан Ст. Протић, *Усион и њад српске идеје*, Београд 1995, 297-8.

платио главом. Истом идеалу принесен је на жртву и српски народ. Ни апокалиптичне ситуације Другог светског рата и велике људске жртве нису одвратиле Србе од тога идеала.

Оба антифашистичка покрета у Југославији, у којима су Срби учествовали, четнички и партизански, имала су југословенски државни програм с том разликом што је први био спреман да и даље служи југословенској идеји, а другом је та идеја служила у преотимању власти. У складу са циљевима ратног победника Југославија је сачувана само формално, али је политички и духовно подељена, а српски народ је у њој просто раздробљен. Створене су три нове нације (црногорска, македонска и муслиманска). Југословенима је оспорен статус нације. Предратна идеологија југословенства је замењена паролама о братству и јединству и социјалистичком заједништву.

После сецесије четири југословенске републике у последњој деценији 20. века, преостале две, Србија и Црна Гора, наставиле су да чувају југословенску традицију. Српски народ ван Србије и Црне Горе нашао се у безизлазном положају као жртва пропалих идеологија југословенства и социјалистичког заједништва. Служењем југословенској идеји Срби су помогли да до својих националних, међународно признатих, држава дођу други југословенски народи и то у оптималним етничким и територијалним границама. Тек из Југославије, у којој су се и оформили као народи, ови су могли крочити у своју националну самосталност. Из Турске и из Аустроугарске то није било могуће извести.

Од остатака три државе које су створили у новом веку, Србије, Црне Горе и Југославије, Срби праве своју нову кућу. Није најважније колико је кућа велика него да је цела. Важније је од тога је да Срби, после великих катаклизми кроз које су прошлу у 20. веку у рату и у миру, стекну унутрашњу слободу, душевни мир и духовно јединство. Држава и просперитетан материјални развој друштва нису довољни мада су потребни за постизање тога циља. Потребне су и велике духовне енергије и морална снага, жива и здрава српска мисао.

Међутим, од половине 19. и у 20. веку дошло је до запостављања и изневеравања српске мисли на главним тачкама њеног ослонца. Истинске идеје те мисли замењене су лажним. Идеја народне државе само је привидно сачувана у првој Југославији помоћу представе о једном троименом народу (Срби, Хрвати и Словенци) да би била сасвим одбачена у другој Југославији као вишенационалној држави. Идеја Бога или континуитета била је замењена лажном визијом бесконфликтног комунистичког друштва, а часни крст као симбол смисла човекове егзистенције одбачен је у име материјалних вредности као искључивог циља живота и јединог критеријума прогреса. Идеја слободе потиснута је идеалом служења тоталитарном режиму који је у име класне борбе и партијности укидао личну и националну слободу. Изобличена је идеја о целовитости српскога народа. Католицима и мухамеданцима практично

је ускраћено право на српско национално опредељење. Поистовећивање српства са православљем нарочито је оснажено у доба државом протезираног атеизма чиме се потврђивао антисрпски карактер те државе и геноцидна злоупотреба те идеје. Процес дезинтеграције српске нације није се зауставио на верској подели као инструменту разбијања српског народа. Јавило се схватање да су атеисти и комунисти, као и сви који су приступили партизанском покрету, генерално, „престали да припадају Српству” и да су „отпали од српског народа”. Неоснованост оваквог схватања не умањује значај упозорења изнесеног на истом месту о томе да се српски народ претвара „у народну масу без корена, имена и знања” (Протић, 1995:385-387). Било да је реч о последицама велике завере на српски рачун за коју тврде да „већ је научно доказана” (Р. Самарџић, 1994:214) или о нечем другом, а пре свега о сопственом погрешном историјском мишљењу и понашању, пред Србима је непрекидни историјски изазов побеђивања сопствених пораза. Савладавањем систематски сејаног неповерења међу њима и сабирањем на основама здраве и јаке традиције српске мисли (која је јача уколико је старија) отворио би се пут наде. На питање које се данас поставља: „како успоставити идентитет српског народа који га чини старим, зрелим и моћним народом” (Д. Ђосић, 1992:197) одговор се не може добити док се не открију корени и механизми духовног потчињавања српског народа лажном парадигмом по којој иза српске ослободилачке традиције стоји национал-шовинизам, иза вере – конзервативизам, иза културе – фолклор, а иза митологије – митоманија и грандоманија. Одривање од традиције, вере, културе и митологије, а не њихова злоупотреба у функцији националне моћи, доводили су српски идентитет у кризу.

Српска идеја у 19. и 20. веку налазила је ослоња у традицији патријархале демократије и народне културе. Патријархална култура временом је копнила, свела се на фолклор, док и њега нису потиснули облици универзалне масовне културе. Пресахло је дубље интересовање и за српску народну поезију, као национални систем вредности, којом су се Срби некада толико поносили. У целом 20. веку нема подвига какав је направио Лаза Костић у Бечу са својим предавањем о народним песмама (*Осниви лејоше у свейшу с особийшим осврћом на српску народну поезију*, 1878). Од демократије патријархалне и парламентарне било се стигло до тоталитаризма који је опаснији од класичних облика губитка националне слободе утолико што у њему прави поробљивач остаје заклоњен и заштићен.

Друга страна српске традиције, коју су стварали држава (кад је ње било) црква и човек појединац, у додиру са другим народима, теже се интегрисала у српску свест него народно предање. Не само поједина дела и личности него и читаве деонице српског културног стваралаштва биле су и још увек су изван токова актуелне српске мисли, било зато што су обезвређене или зато што су отуђене. Сметње сагледавању целовитости

духовне традиције чине се са истих страна са којих се онемогућује политичко уједињење Срба и етничка интеграција. Има пуно наметнутих и лажних интерпретација културне прошлости и основних идеја посебно оних које се односе на покрет Вука Караџића и на илирски покрет.

Поводећи се за спољним усмеравањем и туђинским интересима Срби су напустили становиште о српском језику Доситеја Обрадовића, Вука Караџића и других српских великана, као и њима савремених европских филолога и слависта. Они су уместо јасног и одлучног Вуковог става о јединственом српском језику (штокавско наречје са три његова изговора: екавским, ијекавским и икавским) прихватили вештачку представу о јединственом српскохрватском језику као збиру три наречја: штокавског, чакавског и кајкавског. Та језичка заједница се показала као средство преваре (исто као идеја о једном троименом народу) чији је циљ био да се изврши цепање српског (штокавског) језика на две варијанте, екавски и ијекавски изговор, од којих би први био српски а други хрватски. Таква подела или цепање језика била је усмерена на цепање српског народа, сада не само према вери него и према језику. Српски интелектуалци су на своме конгресу у Београду априла 1994. такву поделу српског језика одбацили.

Представа 19. века једног Стојана Новаковића, коју су имали многи његови савременици, о јединственом српству на које се, као на веће и јаче наслања мање и слабије хрватство, заснована на реалним чињеницама у његово време, показала се, услед српске неодлучности и спречености да је остваре у животу, као празна илузија. Његово мишљење да су Хрвати 1836. оставили своју традицију и пришли Србима показало се као обмана. Хрватска идеја, прилепивши се путем језичког опредељења за српску идеју, нагрязала је ову изнутра. Српска идеја, под сталним спољним притисцима, узмицала је држећи се заједништва све док хрватска идеја није довољно ојачала да је одбаци као змијин свлак.

Антисрпски стратешки правац усмерен је посебно на скраћивање историјског памћења, па се промишљање почетака српске историје и културе помера у све новија времена. Пише се да је Први српски устанак започео прву фазу у развоју националне идеје, иако је већ утврђено да је он био израз развијене националне идеје. Тврди се да је српско национално питање први пут сагледано у Гарашаниновом *Начертанију* што није тачно. Идеализује се само један век или само једна деценија (1904-1914) српске политичке и државне културе, а заборавља се како се с њима лако упловило у неизвесно и ризично југословенство. Српска историја не започиње ни са Стефаном Немањом и Светим Савом, а још мање са 1804, 1904, са 1941. или чак са 1989. годином, мада су све те године необично историјски значајне.

За разлику од других народа, а на своју штету, Срби за своју једину праву историју сматрају само периоде у којима су политички били самостални. Склони су да препусте тами заборава векове постојања и огромну

енергију народног живота у временима потчињености другима. Стихови Бранка Миљковића „Да ли ће слобода умети да пева као што су сужњи певали о њој” могли би да опомену да је унутрашња слобода коју има песник или неки други појединац стваралац или народ у борби за опстанак већа и потпунија од политичке слободе ако је ова привидна и без унутрашње слободе. Знак ограничене слободе је и то што су многе важне српске књиге и историјски извори објављивани са великим закашњењем или никако. Историјски извори се лако губе и уништавају. Управо таква судбина књига и извора је доказ да они не застаревају и да их кад тад треба укључити у живу традицију.

Стална војевања за одбрану државних граница омела су институционално јачање српског духовног живота почев од цркве, преко система образовања до националне науке, до библиотека, архива и заштите историјских и културних споменика. Због исувише кратког и мукотрпног трајања обновљене српске државе и због антиномичног српско-антисрпског карактера Југославије тешко је говорити о српској државној култури као што се говори о руској, француској, енглеској и другима. Чувени српски математичар Михаило Петровић Алас могао је да пише о француској математици (Летопис 1926:207), а не о српској, јер Срби нису имали државну и високошколску традицију великих европских нација. Али, зар нису велики научници на пољу природних и техничких наука: Тесла, Пупин, Миланковић (па и Милева Марић-Ајнштајн) као и сам Алас, затим филозофи Кнежевић и Петронијевић спадали у саме врхове светске науке на крају деветнаестог и на почетку 20. века. Сви они имали су дубоко српско национално осећање и поштовали су вредности српске духовне традиције и нису подлегли притисцима вулгарног материјализма. У ери индустријске и научне револуције Срби су суделовали својим оригиналним доприносима и велики песници и уметници нису више једини сведоци њихове духовне снаге. Велики индивидуални духовни подвизи на разним пољима чине језгро српског идентитета. „Према духу у једном народу одлучује се његова судба, његово одржање или његов пад”, каже Владика Николај (1988:23).

Остварења српскога духа, расута на разним странама током многих векова живота под туђинском влашћу, још нису сабрана у системима националних наука. Извесно зазирање од систематизације националних вредности повезано је са страхом од српског национализма. Тај страх је безразложан јер је мисао у Срба у 20. веку била преокупирана интернационализмом и тражењем пута да се угоди туђим националним интересима и осетљивостима. Још деветнаестовековној Србији приговарано је због великосрпског националног програма, а она се бранила доказујући да таквог програма нема. Најјаче српске политичке партије, Пашићеви радикали, потом међуратни демократи, а поготово комунистичка партија, нису имале национални програм. Питање демократије или, ако се хоће, питање власти и владања, било је њихова доминантна преокупација.

Снага српског народа се исцрпљивала у борби за проширење и за очување државних граница. Није било довољно организованог националног рада у свим крајевима у којима је живео српски народ који би ту снагу обнављао и доводио је у повољнији однос са снагом других народа. Због тога су остали неурађени многи послови од националног интереса битни за живот сваке нације, па и српске.

Српска мисао показује знаке оживљавања. Дуго времена је требало да поново буде пронађен у 19. веку изгубљени кључ за разумевање српског средњовековног духовног, књижевног и уметничког наслеђа и посебно за његово повезивање у целовити систем укупног духовног стваралаштва српског народа. Два стара културна модела, црквени и народни, сагледавани досад као посве различити, у новом суочавању са њима показују се све више као комплементарни. Упоредо са развојем грађанске либералне и социјалистичке мисли поново је почела у 20. веку да се развија и хришћанска мисао у српском православљу. Нису, међутим, уклоњене последице дуготрајног омаловажавања или отуђивања значајних сегмената грађанске културе Срба која је неправедно носила етикету псеудокултуре. Нарочито је запостављено питање Срба римокатолика и њиховог доприноса српској идеји.

Да би се српска мисао могла даље развијати потребно је да се сакупе, објаве и претресу њени досадашњи релевантни извори и да се успоставе кореспонденције међу различитим периодима и носиоцима те мисли, без наметнутих идеолошких и других предрасуда и схема. Тако ће се открити континуитети и надовезивања и тамо где су обично виђене само разлике и противречности и помоћиће се да српски народ сабере своје мисли, учврсти своју веру и оснажи своја надања. Српска мисао тешко хвата своје светосавске корене јер су на њој поломљене многе гране. Једна од тих грана је и дело Саве Текелије, непроучено и такоређи одбачено. Текелија се бавио најважнијим питањима свога национа. У његовим списима су промишљане све основне идеје српске мисли: идеја државе, идеја континуитета, идеја слободе, идеја народне целине. Са просветитељском вокацијом он је радио и на практичном остваривању националног просветног и културног програма за који се био определио. И када нису читани његови списи, Текелија је деловао ожитвореном идејом, задужбином, примером, стално оживљаваним сећањем и захвалношћу својих питомаца. Зато разматрање његовог дела у овој књизи, осим текстолошке анализе његових списа, обухвата и питање судбине његових идеја и подухвата у времену.

ДВЕ ПАРАДИГМЕ 18. ВЕКА

Срби су у 18. веку живели у више држава, у царевинама Турској и Аустрији, у Млетачкој Републици, али и у влашким кнежевинама, у Дубровачкој Републици и у широким руским степама. Турска је већ била потиснута из Паноније и задржала се само на Балкану, Млетачка Република је преживљавала последњи век свога постојања, а Аустрија је била у експанзији. Зато је за будућу политичку судбину Срба било најбитније оно што се догађало са њима у Аустрији. Срби у Аустрији, међутим, били су мимо токова политичког живота у царевини и без икакве партиципације у цивилним и војним властима државе. Нису имали право учешћа на државним саборима, није их било у државној управи, а војна организација којој су припадали такође није била под њиховом контролом. Њихов положај заснивао се на царским привилегијама датим 1690-2. године и сматрани су као „трпљен народ” зависан од цара и митрополита.

Срби су живели у једном теократском поретку који их је чинио друкчијим од других народа у царевини. Тај поредак имао је неке своје вредности и предности све док није 1776. године, ненадлежно, узурпацијом, уништена организација Пећке патријаршије, (једном већ обновљене 1557) која је обезбеђивала црквено јединство српског народа расутог на веома широком простору: од Скадра и Призрена, на југу, до изнад Арада, Будима и Блатног језера, на северу, до манастира Лепавине и Гомирја, односно Карловца, и чак до Трста на западу, па доле преко Шибеника и Сплита до Котора и Цетиња. У овим границама кретали су се српски монаси и трговци. Срби су као народ доминирали на овом простору и силе које су на њему владале и желеле да владају морале су се суочити са српским питањем. Велики везир Мехмед Паша Соколовић, обновом Пећке патријаршије 1557. године, био је решио то питање за Турску. Срби окупљени у једној верској заједници могли су Турској да послуже као бедем према Европи. Међутим, веома брзо, већ крајем 16. и почетком 17. века дошло је до поткопавања и подлокавања тог бедема и са севера и са запада и турска тврђава на Балкану и у Панонији почела се дрмати и крунити.

За Млетачку, а нарочито за Аустрију, српско питање постављало се на други начин: како поделити Србе и овладати „својим” делом тога народа. У конкретном случају то је значило: како за себе придобити

српску цркву, као једину националну организацију, и неутралисати обједињавајућу снагу њеног центра. Аустрија је за себе то питање решила превођењем патријарха Арсенија Чарнојевића у Угарску, његовим постављањем за поглавара српске цркве у овој царевини и одвајањем Срба од старог црквеног центра на Балкану.

Стављање под контролу српског народа и српске цркве у Аустрији после велике сеобе 1690. године спроводило се методично и ригорозно. Србима је одмах избијена из главе свака помисао да могу имати политичку самосталност и сопствену организацију цивилне и војне власти. Показано им је то практично помоћу засужњеног Ђорђа Бранковића кога су они узалуд, очајни и безнадежни, бирали за свога деспота. Касније је аустроугарска наука наметнула српским историчарима, а многи су то прихватили, за тога легално од народа изабраног, а неоствареног деспота српског, епитет – лажни. Јовану Монастерлији, Бранковићевом заменику, врло брзо је одузета команда над српским трупима и Срби више никада нису имали команду над својом војском у Аустрији. Српске наде да ће путем црквене аутономије остварити своја политичка права нису се оствариле. Српски епископи нису добили место у угарском сабору какво су имали римокатолички бискупи. Срби су још у 18. веку схватили шта им се догодило у њиховим неравноправним преговорима са царским двором и да су им привилегијама „очи замазане”, али је било тешко то признати и тражити нова решења свог положаја, а да се не изазове узнемирење у сопственом народу и не пољуља његово поверење у црквену јерархију. Али, када је политичка свест у српском друштву у Аустрији крајем 18. века довољно ојачала, они су решили да траже грађанска и политичка права. И њих је захватио део светског историјског процеса који се одвијао под утицајем пароле о слободи, једнакости и братству. То је био, како тумаче историчари,¹ онај талас грађанских револуција и реформи који је долазио из Америке и захватио Европу почев од њених атлантских обала, па све до далеке Русије у доба царице Катарине.

Да би решила српско питање према својим интересима Аустрији није било довољно да тај народ само политички обесправи. Требало га је расрбити, разорити му духовни живот, укинути му самопоуздање, прекинути природне токове његове културе, раздрмати последњу националну установу тога народа – његову цркву. За остваривање тога циља коришћена су различита и многобројна средства: католичење под економском принудом, унијаћење, мешање у унутрашњи живот српске цркве и у њене каноне све до потпуног подређивања црквене јерархије државним властима. Државним уредбама регулисани су односи у овој

1 Чедомир Попов, *Француска револуција: узроци, карактер и исходиња*, Домети број 59, Сомбор 1989, 51-59.

цркви, а од 1762. нису могли држати чак ни седнице Синода без присуства царског комесара.² Све је то било потребно да би се савладала и ослабила српска национална мисао и државна идеја – препреке остваривању империјалних тежњи Аустријске царевине.

У 18. веку српски митрополити и владике израстали су у праве политичаре и народне борце тиме што нису пуштали из руку ни српску националну мисао ни српску државну идеју. Утолико се са стране власти више радило на рушењу угледа и утицаја Српске православне цркве и клера и на подстицању неповерења према њима не само иновernih, него и припадника те цркве. Црква је више трпела него што се успешно бранила, али се и бранила. Та борба Српске православне цркве и аустријске државе претежно се водила за очување српске културне традиције као духовне снаге народа. Али је осетљивост православних Срба у питањима традиције била и њихова слаба тачка која је злоупотребљавана на разне начине.

Римокатолички прозелитизам и унија имали су двоструко негативан учинак. Њима се одвајао део српског народа од свога националног тела. Преласком у римокатоличанство велики број српских породица стицао је повољнији положај у друштву, места у војсци, државној управи, судству и уопште у интелектуалним занимањима, али су оне временом губиле српски национални идентитет. Са друге стране, католичење и унија су служили и као средство за застрашивање православних Срба и њихово сатеривање у самоизолацију, у стадо којим се лако управља. На делу је био процес дробљења српског народа и разарања свести о његовом националном бићу. Тај процес могао би бити означен као стратегија расрбљивања.

После стогодишње борбе Српске православне цркве са аустријском државом на крају 18. века показала се политичка немоћ српског народа у Аустрији да се политички организује у одбрани својих интереса. Али далекосежне последице на духовном плану показале су се много касније и то као расцеп у интелектуалном развоју и у бићу потоње српске науке. Крајем 19. и у 20. веку међу српским научницима, писцима и идеолозима једни су хвалили терезијанско доба³ и јозефинизам као најсрећнију идеологију за Србе у 18. веку и, на крају 19. и на почетку 20. века, славили тријумф световног антитеократског духа у српском друштву у Угарској⁴

2 Др Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, Друга књига*, Београд 1991, 45.

3 Мита Костић, *Основи једне нове концепције XVIII века*, Прилози за језик, књижевност, историју и фолклор, III, 1923, 248. и од истог аутора: *Зайадноевројска културноисторијска раскрсница Срба у XVIII веку (Нова концепција српског XVIII века)*, Споменца у част новоизабраних чланова САНУ, Београд 1964, стр. 121-129.

4 Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку, Сабрана дела Јована Скерлића*, Београд 1966, стр. 354-355.

а други су указивали на поразне резулате исцрпљујуће борбе Српске православне цркве и Аустроугарске државе и по саму цркву и по духовно стање народа. После два века борбе не само да ништа није било од српске аутономије, него је српска црква била толико ослабљена да је на крају изгубила и свој епископални карактер,⁵ а њена јерархија била је стално на удару политичких партија и првака и то – српских. Једном речју, преузимајући политичку улогу предводника народа у Угарској Српска православна црква је била изложена великом притиску и разарајућем дејству политичког антисрпског фактора. Доситејева замерка да се српска црква у 18. веку није довољно бавила ширењем јеванђелске науке и религије савести, а да је много бранила обреде и обичаје, догме и форме,⁶ може бити тачна, али је неувиђавна, па тиме и неправедна. Она не узима у обзир да је српској цркви наметнута улога неравноправног политичког фактора и да је она тај свој крст носила стрпљиво и истрајно. Доситеј није био спреман да ова питања отвара, и са својим родољубивим српским ставовима и европејским рационализмом и морализмом он је био прихваћен. Текелија се јавио као сведок неповољне историјске ситуације српског народа у 18. веку са амбицијом да се она мења и наишао је на отпор. Тај отпор ни до данас није попустио.

Век континуитета српске културе

У нашој науци искристалисала су се два различита погледа на културу српског 18. века. Један, који је широко прихваћен и још увек владајући, успоставио је Јован Скерлић својом књигом *Српска књижевност у XVIII веку* (1909) а, други, који су заступали поједини српски историчари, а најеминентније Никола Радојчић, запажен је у стручним круговима, али није шире распрострањан и популарисан. Разлика међу њима је у томе што први у српском 18. веку види заокрет, напуштање српске средњовековне културе и, спасоносно, примање западне културе, а други инсистира на континуитету и доказује да идеје модерног просветитељства нису биле ни противне ни туђе српској средњовековној културној традицији.

Скерлић је написао да српска култура и књижевност почиње од 18. века, али он ту књижевност није ценио због тога што је она била црквена, обредна, школска и просветитељско-поучна. На цео 18. век он је гледао само као на позадину за велику личност Доситеја Обрадовића. По Скерлићу Доситеј је изникао из аустријског јозефинског покрета и био је толико за њега везан „да изгледа да је целом свом књижевном раду

5 Димитрије Руварац, *Аутономија, Српски Сион*, XIII, Сремски Карловци 1903, стр. 131-133, 162-165, 196-199, 227-230, 257-260, 291-295.

6 Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку, Сабрана дела Јована Скерлића*, 331-333.

ставио за циљ да развија јозефинистичке идеје и да код Срба заступа реформе Јосифа II".⁷ Овим својим ставом он као да је рекао да је и Доситејева књижевност потпуно доктринарна. Скерлић је више ценио Доситејеву личност него његову књижевност.

Јован Скерлић је порицао било какву везу српске просветитељске културе 18. века са средњовековном српском културом и књижевношћу, коју, такође, нимало није ценио. Порицао је и њене везе са културом и књижевношћу у другим српским земљама, које он зове далматинска, босанска, славонска и дубровачка књижевност. У свом негативном ставу према средњовековној српској култури и књижевности Скерлић у своје време није био усамљен. Слично је мислио под истим утицајима и Стојан Новаковић иако се бавио истраживањем и објављивањем споменика српске средњовековне књижевности. Никола Радојчић, напротив, говори о континуитету у развоју српске културе и књижевности и каже да је за моћне идеје просветитељства 18. века било ослонца у српској средњовековној књижевности. И пре 18. века, тврди Радојчић, у Срба је било и похвала разуму, и идеја о једнаком праву за све људе и о дубокој оданости науци као високом људском достигнућу, мада не у нарочитој систему, као, у осталом, и код других народа.⁸

Систематским објављивањем и изучавањем текстова средњовековне српске књижевности током три последње деценије превреднована је та књижевност и култура и данас више није тешко доказивати неисправност Скерлићевог гледања. Скерлићеви ставови о 18. веку, међутим, нису дезактуализовани ни у школском систему ни у широј културној и књижевној јавности. Свест о том веку обликована је по моделу који је сажето приказан у овој Скерлићевој реченици: „У томе веку, убрзаним кораком, Срби излазе из балканске, варварске и средњовековне таме, улазе у једну организовану европску државу, ступају у коло модерних народа, оснивају своју народну просвету и стварају своју световну књижевност”.⁹ Да је бар нешто у овој реченици тачно!

Ако се пажљиво погледа оно што је до сада откривено о установама српског народног живота и о просветитељским подухватима у том веку, показује се неуспешност или половичност резултата у напорима тада једине организоване снаге српског друштва – Српске православне цркве и њених великодостојника. Што се тиче државне политике, њој су, како вели Никола Радојчић: „требали непросвећени Срби ради лакшег спровођења црквене уније међу њима и ради одржавања суровог војничког духа међу непросвећеним српским ратницима”.¹⁰ Отваране су

7 Јован Скерлић, нав. дело, 164.

8 Никола Радојчић, *Основе српске историографије 18. века и њен распоред* у књизи *Српска књижевност у књижевној кријици, Од барока до класицизма*, Београд 1966, 15-31.

9 Јован Скерлић, нав. дело, 17.

10 Никола Радојчић, нав. дело 23.

школе, а ипак, српски народ је током читавог 18. века систематски гуран у неписменост. Црква је спутавана у својим школским пословима, а после подржављења основних школа, Срби су школским реформама застрашивани и одбијани од њих. Српски народ у Карловачкој митрополији у 18. веку није имао са чим изаћи међу модерне народе, јер није имао никаквих политичких права нити националних установа и организација. Напротив, порицано му је све – од имена до културе. Његова црква, под великим политичким притиском и строгом контролом, чинила је колико је могла, а највише на подизању, одржавању и украшавању православних храмова. Њени великодостојници трудили су се око школа, али са неједнаким резултатима. Школе су се тешко и споро отварале, а брзо и лако гасиле. Других установа није било. Орфелин је успео да изда само један број Славјаносербског Магазина, првог српског часописа (1768). И он и други Срби узалуд су вапили за институцијама помоћу којих би се дошло до разгоревања културног живота и афирмације. Ако је ишта Србе одржавало и храбрило у том 18. веку, то није била уређена аустријска држава, јер она није била уређена за њих, него успомена и светло српског средњег века које се још није било сасвим угасило. Српски средњи век није био ни таман ни варварски. Он није познавао инквизицију и лов на вештице. Он је високо уздигао српску националну мисао и словенско заједништво као и принцип верске толеранције не само према другим иноверним народима и државама, него и према Србима који су одраније припадали римокатоличкој цркви. Скерлић је уместо знања о томе понудио научене и опште формуле о средњем веку.

Зар није цео 18. век протекао у борби за српску књигу и штампу, књигу коју су Срби у ранијим вековима и те како умели да праве и да цене. У 18. веку они не само да су били спречавани да штампају нове књиге, него су били наведени да се одрекну и старих српских књига, прогласивши руске црквене књиге као једино исправне. Са старим српским црквеним књигама они су напустили и језик тих књига. За само сто година Срби су у том веку, што се тиче писмености, искусили три језичка модела: стари српскословенски са примесама народног језика, рускословенски и народни (илирически) модел. Први је доминирао на почетку века, други у средини, а трећи на крају века. Овај процес убрзаних промена језичког, па самим тим и културног, модела није био спонтан и природан, него је био наметнут, а са циљем да се Србима одузме моћ слободног културног изражавања, да се они спутају и прикажу као културно заостао и неразвијен народ којем је потребна туђа помоћ.

Међу првим стварима које су ускраћене патријарху Чарнојевићу било је право да у једном манастиру оснује културни центар са школом и штампаријом у којој би се штампале српске књиге за црквене и школске потребе. Као и одбијање молбе за пуштање на слободу Ђорђа Бранковића и ово одбијање молбе за оснивање српског културног центра имало је не само практични значај него и симболично значење. Требало је да

Срби схвате да они више неће имати право да самостално политички управљају својим народом, али исто тако и својом просветом и културом. Уместо српске штампарије, око које би се окупили српски писци и духовници, нуђене су им услуге језуитских и унијатских штампарија од којих су они зазирали. Штампарија није била само неостварени сан свих српских митрополита у 18. веку него и многих писаца, па и Доситеја и Текелије.

Пошто је још половином 17. века престало штампање српских књига, њих је сада бивало све мање и излаз је нађен у увозу руских књига. А са њима дошао је и рускословенски који је брзо и скоро под принудом постао језик српске цркве и српске књижевности. Аустрија је толерисала овај увоз књига и друге рускосрпске културне везе, исто као што је половином века толерисала и полулегално исељење Срба у Русију. Она је тај увоз и те везе у zgodном тренутку увек могла да прекине, као што се и десило. Битно је било постићи да Срби изгубе своје књиге и забораве на свој језик. Битно је било довести их у ситуацију да им се лако може доказати да они и немају свога књижевнога језика и да језик њихове цркве и њихове културе није њихов – српски. То завођење Срба помоћу Руса и навођење да се због поверења и љубави према њима, а још више због очекиване заштите са њихове стране, одричу својих традиција, примењивано је у прошлости више пута. Србима касније није било тешко доказати да језик њихових књига није њихов и понудити им, у оквиру терезијанско-јозефинских школских реформи њихов народни говор, односно језик „славонски” којим су писане књиге римокатоличких „Илира” као наставни језик, али – уз латиницу! Наравно да Срби ово нису прихватили пре свега због латинице и српска црква је успела да одбрани рускословенски као језик српских школа.¹¹

Овај језички блицкриг аустријски реформатори су тада само привидно изгубили. Они су унапред морали знати да ће православни Срби одбити латиницу. Школске књиге за српску децу су после тога штампане са упоредним текстом на црквенословенском и на немачком језику од којих ниједан тој деци није био матерњи. Осим тога, ова претња латиницом навела је српску црквену јерархију на панично и заслепљено противљење свим променама у књижевном језику и правопису. И не само црквену јерархију, него и многе друге писмене људе. Тако је први пут међу Србима, који припадају истој вери и цркви, дошло до дубоких подела на једном важном културном и националном питању као што је језик и правопис. И тада и касније те поделе су биле моћно средство политичке манипулације и зато су веома тешко превазилажене.

11 Мита Костић, *Покушаји бечке владе око увођења народног језика и правописа у српске, хрватске и словеначке школе крајем 18. века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1937, XVII, свеска 2, 253-267.

Али, ако и нису имали националних институција у науци и култури у 18. веку, Срби су као појединци освајали оно што им је као народу било ускраћено. Крећући се и школујући се на широком простору од Петрограда, Москве и Кијева, преко Пеште, Будима и Беча све до немачких универзитета, Париза и Лондона, они су не само стицали знање, дипломе и висока звања него су остављали видног трага у науци и уметности. Они који се нису враћали у своју средину интегрисали су се у културни систем земаља у којима су живели (највише у Русији) и били су професори високих школа, чланови научних друштава, школски реформатори, дипломатски чиновници и, наравно, војници (Макарије Петровић, Атанасије Стојковић, Глигорије Трлајић, Теодор Јанковић Миријевски, Павле Јулинац, Симеон Пишчевић, и други). Они који су се враћали у своју средину са већ стеченим угледом и репутацијом (Јован Рајић, Павле Кенгелац и други) остваривали су своје подухвате уз сваковрсне сметње и каштиге, па и кад су били најпотребнији. Велики путници и самоуци, Орфелин и Доситеј, гоњени страственом потребом штампања, у књижевном смислу постигли су највише. Грађански интелектуалци, Мушкатировић и Текелија, онемогућени у својим практично-политичким пословима, остваривали су се такође у књигама или у необјављеним рукописима.

Основа културног подвижништва српских интелектуалаца у 18. веку није била у некој политичкој идеји или програму, него у њиховом природном дару, личним способностима и племенитим поривима, у њиховом националном васпитању и родољубљу. Доситеја ка науци и књижевности нису усмериле аустријске просветне реформе, него живот у патријархалној средини и у манастиру. Код даровитих појединаца свест о националном достојанству, породичне и народне традиције, биле су јаче и од сиромаштва и од културне изолације. Умели су да нађу путеве из безизлаза, да отрпе одбацавање од оних који је требало да их помажу, али и да добију помоћ. Сви су радили „за добро миле нације” како вели Доситеј, али радијус њиховог индивидуалног деловања био је веома ограничен. Кретали су се у огромном кругу као усамљене звезде.

Положај српских интелектуалаца са краја 18. века није се битно променио у односу на положај писаца и интелектуалаца са почетка тога века. За све њих аустријска држава имала је само једну меру у разним облицима: изолацију. Оне међу њима који су прихватили да буду њени чиновници на разне начине је одвајала од народа било унијом (Атанасије Димитријевић Секереш, цензор у Курцбековој штампарији и Доситејев пријатељ) или сејањем неповерења према њима (Урош Несторовић, директор српских школа) или на други начин. Ни терезијанске реформе ни јозефинизам нису помогли да се код Срба створи просветитељски покрет по мери њихових потреба и могућности. А да су они за такав покрет били спремни, не само на крају 18. века него и на његовом почетку, има више сведочанстава. Осим неуслишених захтева за школама и штамп-

паријама, остала су нештампана дела њихових писаца: Ђорђа Бранковића, Гаврила Стефановића Венцловића и других Рачана чија жалосна судбина је најбоља потврда о антисрпским циљевима културтрегерске аустријске политике. Ако је неки појединац више од других заслужан што се писменост и књижевно-научна ватра код Срба у 18. веку није угасила, онда то нису ни Марија Терезија, ни Јосиф II ни руски учитељи, него пре свих Ђорђе Бранковић, који је за свој народ прикупио толико знања и написао толико страница текста, да су од њега могли да уче сви и учили су све док нове генерације образованих српских интелектуалаца крајем века нису преузеле улогу народних учитеља, писаца и научника.

Српски писци 18. века примали су просветитељске идеје у њиховом најплеменитијем виду, без оних компоненти просветитељског покрета до којих су држали владари, просвећени апсолутисти, и које су имале асимилаторски карактер. Нити је међу њима било безбожника нити таквих који су презирали прошлост, а поготово не прошлост српског народа. Чинили су највише што су могли да свој народ спасу самозаборава и да му сачувају националну свест која је била већ давно изграђена и у књижевности и у народном предању. Њихова дела којима су се борили за име, част и душу свога народа, и кад су научна или поучна и кад су сасвим практичнополитична, сличнија су песмама но уџбеницима и државно-правним актима. То не значи да је просветителство за њих било само духовна оријентација, а не и практичан програм. Подухвати карловачких митрополита, Рајићеви, Орфелинови, Доситејеви и Текелијини просветитељски програми и рад многих других на том пољу, потврђују да су сви они практичан рад за опште добро сматрали као најсветије позвање. Невоља је била у томе што нису имали националних институција и организованог просветног и културног живота. Расејани на огромном европском простору, без свог културног центра јаче кохезивне снаге, раздвојени једни од других и природним и вештачким препрекама, они се нису могли ни међусобно организовати и више помагати. Сваки је морао да се бори до краја витешки – сам.

Да би слика о културном развоју Срба у 18. веку била потпуна, она би требало да обухвати и достигнућа оних делова тога народа који су припадали другим верским заједницама и црквама на шта се најчешће заборавља. Као што смо крајем 17. и почетком 18. века међу претендентима на српски престо у будућој обновљеној српској држави имали и православне Бранковиће из Јенопоља и римокатолике Бранковиће из Јајца, тако је и међу ученим људима било Срба припадника источне цркве и западне цркве. Уврежено је мишљење да су православни Срби дали печат културном развоју у источним подручјима, а римокатолици у западним земљама с тим што је и у Приморју, и у Босни и у Славонији постојала снажна православна компонента. При томе недовољно се учача веза између та два развојна тока. Колико је она била битна и животворна најбоље се показује на примеру Мавра Орбина и његовог

дела *Краљевство Словена* са почетка 17. века и Ђорђа Бранковића и његових *Хроника* писаних сто година касније. Осим тога, потпуно је испуштено из ове слике 18. века присуство Срба римокатолика у источним и северним крајевима и њихово деловање на културном, политичком и пољу јавне делатности уопште. Било је таквих појединаца иза којих су остала и писана дела и учешће у јавним пословима које због њиховог српског порекла а римокатоличке верске припадности нису прихватале радо ни српска ни хрватска традиција. Иза Текелијиног нешто старијег савременика опата Игњата Мартиновића, за кога се поуздано зна да је био Србин, није остала само трагична прича о погубљењу на гиљотини, него и двадесетак природнонаучних, филозофских, теолошких и политичких списа.

Указивање на два различита погледа на проблем континуитета у развоју српске културе било је овде потребно ради тога што је идеја континуитета српског политичког и културног бића и идеја његове јединствености, без обзира на просторну расејаност, верску подељеност и државну припадност основна идеја списа Саве Текелије. Истовремено то је био и основни проблем Срба у 18. веку: како се кретати напред, а не скренути са тревеника (са стазе) и не изгубити се. У приказима 18. века првенство се даје ономе што је опште, европско и ново. Национално се узима као оквир, а не и као проблем. А за Србе то јесте био проблем и главна преокупација и то пре романтичарског открића феномена националног. До које мере је национална компонента била наглашавана у духовном кодексу код Срба у 18. веку сликовито се види не само из репрезентативних дела као што је Жефаровићева *Сџемајтографија* (Беч 1741) или *Србљак* (Римник 1761) него и из свакодневне приручне литературе какав је био и онај рукописни православни Катихизис из 1772. године из којег се учило у Лици и Крбави и чији почетак гласи:

Вопрос. Кто си ти?

Овѣт. Ја јесам Чѣловек, Сѣрбин, Христјанин.

В. По чему се зовѣш ти Чѣловек?

О. Зовем се по исправному стасу, и лицу окренутому гледати небо, и по разуму и словесној души, која је у мени.

В. По чему зовѣш се Сѣрбин?

О. Зовем се по роду и слову илии језику оних људиј от којих происходим и који именују се Сѣрби.

В. А по чему зовѣш се Христјанин?"

Прота Шобат који је саставио овај рукописни Катихизис под именом *Войрос*, (штампао га је у Венецији 1813. године епископ Миоковић под насловом *Наука христјијанска*) не само да је у 18. веку и пре Доситеја знао одлично да дефинише појам нације (род, језик и име) него је тој одредници дао друго место у одређивању идентитета индивидуа и колектива којима је његова књига била намењена. На ову књигу скренула је пажњу

Вукосава Опачић-Лекић,¹² али она до сада још није забележена у српским библиографијама. Ове књиге нема више ни у Библиотеци Матице српске у којој је према наведеном извору, био један примерак. Није, дакле, запостављена само културна баштина Срба римокатолика у 18. веку него је недовољно истражена и заштићена и баштина православних Срба.

Доситеј и Текелија – два модела књижевности

Сава Текелија своје прве књиге штампао је при крају 18. века у време Француске револуције и у годинама непосредних припрема и избијања Првог српског устанка. Период штампања првих књига Саве Текелије (1786-1805) поклапа се са периодом првог објављивања дела Доситеја Обрадовића (1783-1803).

За разлику од Доситеја, који је својим књигама ушао на широка врата у српско читалаштво, брзо и заувек стекао високо место у историјама и школским програмима, био често прештампован и тумачен, Сава Текелија дуго није био ни убрајан међу српске писце. Његове књиге у његово време биле су скрајнуте, а касније најчешће прећуткиване, или су помињане само узгред. У готово свим сумарним прегледима или синтетичким приказима српске књижевности, писмености и мишљења Сава Текелија се или не помиње или је сасвим маргинализован.¹³ Он је остао у сенци не само великог Доситеја него и много мање даровитих и мање плодних писаца од Доситеја.

Разлози за овакву судбину Текелијиних књига су многобројни и разноврсни. Текелијина дела из ове фазе су научног и политичког, културноисторијског карактера. Писао је на разним језицима што је сужавало и расипало круг његових читалаца. Од пет књига, две, и једна географска карта (Једнога Арађанина начертаније, Римљани у Шпанији, Мапа српских земаља) објављени су на српском језику каквим су се у то време служили образовани Срби, а три књиге (Докторска дисертација, Расправа о Србима и Темишварска беседа) објављени су на латинском језику. Осим тога, Расправа о Србима штампана је и на немачком језику, а Једнога Арађанина начертаније, можда, и на латинском. У овај први период списатељског рада Саве Текелије спадају и два дела која нису могла бити објављена у време када су настала – Дневник вођен 1795/6, објављен 1992. и Писмо Наполеону, настало 1804, објављено 1966.

12 Вукосава Опачић-Лекић, *Сава Мркаљ. Живот и дело*, Нови Сад 1978, 25.

13 Књигом Андрије Б. Стојковића *Почеци философије у Срба од Саве до Доситеја на основама народне мудрости* учињен је један од првих покушаја, у социјалистичком периоду, указивања на постојање континуитета у српској духовној традицији. У тој књизи име Саве Текелије поменуто је два пута: као човека који је знао енглески и као једног од првих доктора наука у Срба. О његовом делу овде нема ни речи.

Али, основни разлог запостављања Текелијиних дела лежи у природи и намени његових текстова по којима се они разликују од Доситејевих. Обојица полиглоти, надахнути идејама просвећености, одани култу науке, искрени родољуби, Доситеј и Текелија су своје идеје испољавали сасвим различито. Доситеј је писао разумне и осећајне књиге за поуку и оплемењивање српских читатеља. Текелија је писао националне политичке и културне програме са жељом да делује на политичко понашање свога народа и однос других народа према Србима, са амбицијом да ти програми буду прихваћени и остварени. Његове расправе траже промену актуелног политичког, економског, културног, просветног и моралног стања и положаја Срба. Оне се баве и питањем историјске судбине тога народа, његове политичке, културне и моралне реинтеграције. Српско национално политичко и државно питање, културни развој и стање просвете српског народа главне су Текелијине теме. Једном речју, Текелија је писао о ономе о чему је Доситеј тврдо ћутао.

Јован Скерлић је, наглашавајући да Доситејеви списи садрже врло мало политичкога, написао: „Када је он писао дешавала се велика драма француске револуције, а код њега нема ни речи, ни писмена, ни алузије на те историјске догађаје. Наполеона он никако не помиње, као да није ни постојао. О борбама и тражбинама српскога народа, о Темишварском сабору од 1790, најважнијем по Србе у целом XVIII веку, о унутрашњим размирицама у српској цркви и народној аутономији, нигде ни речи ни у његовим списима, ни у његовој преписци.”¹⁴

Пишући ово Скерлић као да је имао пред очима Саву Текелију као антипод Доситеју. Али он то није рекао. У књизи *Српска књижевност у XVIII веку* он је скицуозно оцртао „делу једну малу јозефинистичку и рационалистичку литературу”, набрајајући при том дела Јосифа II у преводу на „илирски славено-српски језик”, као и преводе аустријских законских текстова и књиге о папи, јер су та дела била преведена и штампана за Србе са просветном и пропагандном сврхом. Скерлић није описао једну, исто тако малу, политичкоправну и филозофскоисторијску литературу која је тада стварана на разним језицима о Србима и за Србе, литературу са текстовима Текелије, Мушкатировића и других. Константовао је да Доситеј није писао о актуелним политичким темама и догађајима, али није рекао ко је писао о томе. У поменутој својој књизи он Саву Текелију није уврстио у преглед писаца 18. века. Да је то учинио, то би било врло корисно за српску националну мисао која још није решила неке важне проблеме којима се Текелија бавио.

Свака Текелијина књига из тог периода има ванлитерарни повод у неком конкретном догађају или некој практичној акцији. Али, и свака књига има релевантну литерарну форму и теоријско или научно уте-

14 Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1966, 337.

мељење. Иако политичке по практичном поводу, његове расправе нису имале и немају ефемерни карактер. Као интелектуалац и хуманиста, Текелија је у својим књигама испољио исту врсту одговорности и личног ангажовања са којима је стварао своје задужбине и установе. Он је својим сународницима оставио и нешто трајније од фондова и материјалних добара да им, исто тако, служи у борби за опстанак. То је његова жива, јасна, отпорна мисао о том народу. Њој припада значајно место у српској историјско-политичкој и духовној традицији.

Текстови које је Сава Текелија писао крајем 18. века, по својој научној и филозофској заснованости, а нарочито по лепоти израза, могу истрпети поређење са сличним текстовима и у српским и у светским оквирима, а по вредности идеја и ширини погледа, они стоје изнад многих других писаних у деветнаестом и двадесетом веку. Пишући расправе, студије и програмска писма (меморандуме) на разним језицима (латинском, немачком, француском и српском) Текелија се обраћао различитом аудиторијуму – ученим Србима, политичкој и културној јавности Монархије, интелектуалној Европи и царевима – директно. О најбитнијим питањима српског национа писао је са необичном отвореношћу, интелектуалним поштењем и поверењем у добронамерност читалаца.

Његова мисао је оригинална, дубоко индивидуална, а кад изражава опште идеје доба просвећености, она је мишљена, а не преписана. Класицистички јасан и прецизан, али и емотивно ангажован, Текелија, по осећањима, више припада будућој романтичарској оријентацији, него барокној традицији и педагошкопросветитељској струји свог времена. Као политички писац он је више трибун и модерни парламентарни говорник, него класични беседник, иако су му беседнички текстови писани по правилима класичне реторике. Ретко и само на моменте јави се и проповедник. Његови списи су више дијалопшки и полемички, него поучни и дидактички. Али, он није био нимало склон расправи ради расправе и било каквом схоластичком разметању. Свака његова мисао и став рачунали су с тим да могу бити и практично употребљиви.

Иако сам аутор није могао очекивати да ће сва његова мишљења наићи на добар пријем код савременика и политичких чинилаца, чији су интереси били различити, он је писао са пуно жара и одговорности за формулисање националног програма и изражавање историјско-политичких интереса српског народа. Његови текстови служили су узвишеном циљу: да се ватра одржи и да се не заборави политички мислити и борити.

То како је мислио и писао Сава Текелија није било само израз његовог дара него и поуздан знак о духовној снази његовог политички разбаштињеног национа. У његово време, било је то достојно широког европског аудиторијума. По својим ставовима о правној држави, о законитости и парламентаризму, о јавном мишљењу, о праву народа да одлучује о питањима која се њега тичу, о деловању за опште добро и о

другим питањима, Текелија се показао не само као учени правник него и као аутентичан мислилац. Он је по идејама ишао у корак са савременим гласноговорницима либерализма какви су били Мирабо или Џеферсон, и био је сасвим у духу ослободилачких и цивилизацијских тежњи у тадашњој Европи и Америци. За српску историју и културу Текелијини политичкоправни и културноисторијски радови имају значај важне карике у ланцу националне политичке, државне и просветне мисли, од Саве Немањића до најновијег доба, у којем се та мисао стално бори за живот. Текелијине расправе су дочекиване оштрим реакцијама и полемикама да би одмах затим биле обавијане тишином и забором, не само пре два века, него врло често и после, све до данашњег дана.

Да Текелијини текстови, због своје политичке природе, нису могли бити много популарисани ни међу Србима ни међу другима разлог је у политичким приликама у којима су Срби живели крајем 18. и у првој половини 19. века. А да су они и касније остали по страни, разлог лежи у духовноме стању српског народа и српске науке.

ЈЕДАН НАРОД И ЈЕДНО ИМЕ

(Расправа о Србима)

Да би писао о Србима и објавио књигу о њима у 18. веку Сава Текелија је то могао да учини само на латинском или на немачком језику. Књигу на српском језику било је веома тешко штампати, а такву каква је Текелијина Расправа о Србима (*Dissertatio brevis...*) и немогуће. Осим тога, овај други штампани рад Саве Текелије (после Докторске дисертације) морао је изаћи без ауторовог имена који се представио само као угарски патриота. Расправа о Србима у обе језичке верзије, на латинском (1790) и на немачком (1791), објављена је анонимно. Појави ове књиге погодиле су узбуркане прилике у краљевини уочи и после смрти цара Јосифа II (1790) када су Мађари били спремни да користе сва средства да би постигли већу самосталност и ојачали свој положај у Монархији.

Расправа о Србима разлаже српско национално питање у Угарској. Основни став Расправе је да Срби живе на територији Угарске од вајкада, да је то и њихова земља и да као ратници и као привредници заслужују да буду равноправни грађани и равноправни народ у њој, а не потчињени и тлачени. Расправа је требало да утиче на Угарски сабор (Дијету) који је заседао 1790. године да он законима државе оснажи политичку равноправност Срба у Угарској и да им да грађанска права.

Али, сем овог практичног, Расправа је имала и један дубљи и далеко-сежнији циљ: да истакне идеју о јединству српског народа без обзира на државу у којој тај народ живи, на веру коју исповеда или на име којим се он означава. Тим циљем она је превазилазила практичну сврху – побољшање политичког и друштвеног положаја Срба и кодификацију српских привилегија угарским законима на крају 18. века – и добила је обележја дугорочног националног програма. У очувању свог националног имена и историјске свести о српском пореклу и словенској припадности, Срби су видели гаранцију опстанка. На тим постулатима одвијала се и делатност једине националне организације у то време, Српске православне цркве. Тим идејама руководили су се сви тадашњи српски писци, а посебно аутори историјских текстова. Свест о националној посебности и о словенском заједништву код Срба има свој континуитет од средњег века који никада није прекидан, али је веома често, а нарочито од 18. века,

био угрожаван. Текелијина расправа о Србима и други његови списи представљају значајан чин одбране те свести и тог континуитета.

У прилог промене положаја Срба у Угарској и захтева за политичком равноправнишћу Расправа износи три врсте аргумената. У прву групу спадају чињенице политичке историје. Другу групу чине начела о равноправности на основу учешћа Срба у одбрани и економији земље. У трећу групу аргумената могу се сврстати неколико полемичких историјскополитичких диспута који се тичу релација Срби – Грци, Срби – Илири и Римска – Цариградска црква, а своде се на питање имена и националног идентитета. Све три групе аргумената, као три нити, аутор вешто уплиће у чврсту плетеницу текста који се одликује језгровитошћу и јасноћом. Излагање је прожето моралним ставовима о општечовечанској љубави, братству и правдољубљу, карактеристичним за доба просвећености.

Цитати из Расправе о Србима дати су овде према српском преводу у Стојачковићевом издању из 1860. године. Треба скренути пажњу на терминолошку неусаглашеност латинског оригинала и овог српског превода код употреба речи: Мађари, Мађарска, Угри и Угарска. У својој латинској књижици Текелија само у првој реченици употребљава име Мађари у изразу: „Мађари касније Угри названи”, или на латинском „Magyari, subinde Hungari dicti“, да би потом писао само Угри и Угарска. Ове две речи, међутим, преводилац доследно преводи као Мађарска и Мађари, а реч Угри задржава само онде где се она односи на Србе као становнике Угарске. Текелија се није посебно бавио питањем мађарске нације и мађарског имена, али је у својој Аутобиографији (опет у првој реченици) дао напомену за реч Угорија као географски појам односно назив краја по којем су Латини назвали Унгарију, за разлику од Загорије коју су Латини прозвали Трансилванија, а Мађари Ердељ. По овоме Угарска је географско име земље а не национално име, иако се, како каже Текелија у истој напмени, још свети Стефан потписивао као „Угров цар; Ugrogum Rex”. Мађари сматрају да реч Угарска није реч њиховог језика. Они су имали разлога да мењају име своје земље према свом националном имену. Али, због аутентичности значења Текелијиног текста није требало речи Угарска и Угри преводити као Мађарска и Мађари.

Равноправан народ или национална мањина

Историјски приказ односа и повезаности Срба и Мађара Текелија отпочиње подсећањем на краљевства Србије и Босне у 9, 10. и 11. веку (од доласка Мађара у Панонију) која су била угрожавана са севера од Мађара, а са југа од Грка (Византије). Ова српска краљевства су у 12. веку ступила у тешњи савез са Мађарском краљевином. „Од то доба краљеви мађарски узеше наслов краљева Србије и Босне, или Србије и Раме, који још и данас постоји, и кад се краљеви мађарски крунишу, барјаци се ови

краљевства с другима износе и пред нововенчаним краљем носе” (49). Овим ставом писац је образлагао државотворност српске нације у Угарској везујући српски легитимитет на овим просторима за средњи век, а не за велику сеобу Срба 1690. За њу он каже да није била прво њихово „доселеније” него последње. Он тврди: „Без сваке сумње живе су од постанка Мађарске, да (известно могу рећи) и пре доласка Мађара, многобројне породице Срба и Бошњака то јест Расцијана у различним пределима краљевства садашњег мађарског” (51) односно на обалама Тисе и Дунава.

Други значајан период зближавања два народа аутор види у времену продора Турака на Балкан и у Панонију, у добу српских деспота и задобијања њихових имања у Угарској на које су насељавали српско становништво. Он каже да би многе племићке породице мађарске, ако би у своје „писмохране” погледале, нашле да су им преци из Босне и из Србије. Доказе за политички карактер српског народа у Угарској аутор проналази и у законодавству Угарске пре турске најезде које је у појединим доменима регулисало српска права и интересе.

Историјске чињенице, које наводи, Текелија је узимао из поуздане историјске литературе и оне се могу проверавати и код каснијих аутора, али тумачење тих чињеница је његово лично. Изношење застава Србије и Босне приликом крунисања краља Угарске за Текелију је био важан доказ политичке суверености српског народа у Угарској. А да је у то време већ постојала идеја о народном суверенитету видеће се касније из других Текелијиних списа. Али, већ овде треба рећи да до признавања српског суверенитета у Угарској у Текелијино време, као ни после тога, није дошло.

Један век касније, са београдских обала Дунава и Саве, Јован Ђорђевић, књижевник, професор, културни и политички радник пореклом из Угарске, на то изношење застава са именима: „Сервија, Боснија, Рама, Куманија, Булгарија, Галиција, Лодомерија и т. д.” приликом крунисања угарских краљева гледао је друкчије. Он је видео „Маџаре као охол, освајачки народ, који се свагда ширио на рачун својих мирних суседа”,¹ и који се и овим заставама разметао. До разлике у погледима два духовно блиска Србина (Ђорђевић вели да му је Сава Текелија од детињства био узор) дошло је због две различите тачке гледишта и у временском и у просторном смислу. Срби у Угарској крајем 19. века имали су много мање изгледа на остваривање својих политичких права него у Текелијино време. Аустроугарска је већ била у Босни, а пружала је руке и према Србији. Ђорђевић је доживљавао болно то што су се Србијанци пријатељили са Мађарима у време када су ови вршили највеће притиске на Србе у Угарској и тврдили да су они са онима у Србији само

1 Јован Ђорђевић, *Српско-маџарско пријатељство*, Београд 1895, 7.

донекле у крвном сродству и да су отпадничка угарска национална мањина. Када је Текелија у своје време доказивао да они управо то нису и да Срби у Угарској живе у својој земљи, где треба да буду равноправан народ са Мађарима, он у развијању српских и босанских застава у Будиму није видео претњу, него охрабрење. Без обзира на све неуспехе у постизању политичке равноправности, Срби никада нису били спремни да прихвате статус националне мањине у Угарској. Срби су постали национална мањина тек у Мађарској држави после 1918. године, као и Мађари у Југославији.

Свест о историјском континуитету

Сава Текелија је уочавао тенденциозно и погрешно везивање српске егзистенције у Угарској за Чарнојевићеву сеобу 1690. године. Царске привилегије, дате Србима у време сеобе, на којима се заснивао њихов положај у царевини, само овлашно су поменуте у тексту Расправе. Оне су овде штампане у додатку да би показале да не могу штетити пријатељству Мађара и Срба. А Расправа је усмерена на то да докаже да Мађари треба да прихвате Србе као равноправан народ на бази својих сопствених интереса, а не на бази царских привилегија које су код њих изазивале суревњивост и нетрпељивост. Осим тога, Текелија је, из политичко-прагматичких разлога, покушао да поласка великодржавној угарској идеји, сасвим у духу средњовековног феудалног државно-правног принципа, када је у једном погодбеном тону (ако би...) предочио могућност да Србија и Босна, после истеривања Турака, дођу под власт мађарске круне.

Однос аутора Расправе о Србима према привилегијама сасвим се слаже са Текелијиним ставом о томе у Темишварској беседи – што је значајан доказ да је оба текста писао исти човек.

Смисао Текелијиног инсистирања на староседелаштву Срба у Угарској био је, пре свега, у тражењу што убедљивијих аргумената за нормализацију и побољшање њиховог положаја. За разлику од тумачења да су Срби са Чарнојевићем дошли у туђу земљу, аутор ове Расправе вели да они „нису као Туђеземци у краљевство дошли, него као домаћи к својима, као синови к матери, као браћа к браћи”. То за њега није било само реторичка фраза. Он сам је био из српске породице која није дошла са Чарнојевићем него га је овде дочекала. Срби се нису населили 1690. године у пуну Сентандреју. Ова варош је још у 15. веку била дарована деспоту Стефану Лазаревићу од краља Сигисмунда. И деспот је тамо населио своје сународнике. Питање је да ли су и ти деспотови насељеници били први Срби у Сентандреји. У историјској литератури често се срећу подаци о броју породица и броју душа које су прешле са Чарнојевићем, али не и о броју Срба који су живели у овим пределима пре Чарнојевићеве

сеобе и којих је било знатно више од досељених. Јер, ако је тачно да је само у отпору Ракоцијевом устанку (1703-1711) погинуло око 120.000 Срба, како наводи Душан Ј. Поповић, онда је сасвим извесно која популација је насељавала крајеве Јужне Угарске у 17. и на почетку 18. века.

Предрасуда о Чарнојевићевој сеоби и о тада добијеним привилегијама као о почетку европске егзистенције Срба једно је од најслабијих места у српској свести и у историјској науци. Запретана историјска истина о српској прошлости у њеној целокупности, а нарочито о појединим периодима српске историје као што је доба српских деспота и она три века између Косовске битке и Чарнојевићеве сеобе, занемарени рани преднемањићки средњи век, и поред све чешћих разгртања, још нису прешли у активно знање и постали део српске самосвести. Путоказе који су водили ка тим периодима српске прошлости (историјска литература 18. века од *Хроника Ђорђа Бранковића* до *Историје* Сименона Пишчевића, па и до Текелијиних и Мушкатиновићевих текстова) стратеги расрбљавања успешно су уклањали или окретали у погрешном смеру. Свођење српске историје и државе на два немањићка века и заборав дугог узлазног и силазног периода између којих се налазио овај врхунац, фиксација српске историје на Немањиће (са Косовом), на Чарнојевића и касније на Први и Други српски устанак, значи претварање у епизоду дугог историјског трајања народа и његово довођење у једно сомнабулно стање уместо будног суочења са својом укупном историјском егзистенцијом и својим стварним бићем.

Они српски историчари у 20. веку који су први после Бранковића (никад штампаног) и Рајића (никад преведеног) смогли снаге да дају интегрални опис укупне прошлости српског народа, нису најбоље прошли са својим књигама. *Историја српскога народа* Станоја Станојевића са своја три издања (1908, 1910, 1926) дошла је у време јачања југословенске идеологије и остала је у њеној сенци, а *Историја Срба* написана 1940. Владимира Ђоровића, штампана је постхумно, педесет година после настанка, тек 1989. године, опет касно, уочи распада Југославије. Истовремено, у научно-популарној литератури много приступачнијој читаоцима и од већег утицаја на народну свест, и даље се шири предрасуда о Чарнојевићевој сеоби као моменту уласка Срба у Европу. Изврћу се чињенице па се говори да су Срби дошли у аустријско царство, а не каже се како је стварно било: да је то царство дошло у српске земље. Тај приступ овој историјској чињеници Срби су примили од мађарских и немачких историчара, па се и данас радо цитирају они угледни српски аутори који су се њиме служили. Тако се у великом зборнику радова под насловом *Велика сеоба*, штампаном поводом 300. годишњице овог догађаја, цитирају српски историчари који су писали да је „на крају XVII и у првој половини XVIII века изишла сеоба Срба у јужну Угарску и буђење новог српског просветног живота, јер је тим начином наше племе

доведено у везу с европским покретом”.² Стојан Новаковић, аутор цитираног текста, као и Јован Скерлић, писали су овако као да су Србе у Аустрији дочекали са за њих отвореним школама и штампаријама, библиотекама и местима у државним установама, а не са празним речима, сваковрсним забранама и налогом да војују за царевину о своме руху и круху. Они овде у 18. веку нису имали веће (ако не и мање?) могућности за културни развој и стваралаштво него у претходним вековима, 16. и 17, у румунским кнежевинама, у Млетачкој Републици, у Русији и у Дубровнику, где су писали и штампали српске књиге, стицали знања и ширили српску идеју. У светлу ових чињеница треба сагледавати значај Текелијиних погледа на српску прошлост у његовој Расправи о Србима. Можда ту негде треба тражити и разлог што се Текелијини текстови не штампају у зборницима и албумима о великој сеоби и о другим темама којима се он бавио и што се он у њима помиње само као део живописног декора српске прошлости.

Српске заслуге за Угарску и хришћански свет

Друга садржинска нит Расправе говори о заслугама Срба за одбрану и за привреду Угарске, али и о незаслуженим патњама њиховим у њој. Аутор истиче да су Срби стекли право да живе у Угарској као равноправан народ, не милошћу Мађара него сопственим заслугама. О томе он каже:

„Молим, нека ми се каже, кад су Турци Славонију и Тамишки Банат освојили, а наше бољарство имало оно добра или не, отуда побегло, и у друге се пределе мађарске уклонило, ко је у оним странама за одржање мађарског права остао, нису ли само Расциани и Власи? Ко је док је Царска војска приспела, са премногом крвљу највише помогао ове обе земље освојити, него Расциани? ... Зар нису Мађари житељи небројене варошице и села близу Турака, остављали, па у најдаљима странама Мађарске, особито у планинама и гудурама спасења тражили, и с тим турском напредовању пут крчили? Гди је лека било? Да, Расциани или Бошњаци с великим обећањима из Босне и Србије и из свију крајева Мађарске скупљени, у празне, без житељства границе насељени, морадоше груди своје Турцима изложити, и противу упадаја на стражи стојати. Да би Хорватска мирна и безбедна била, ко је њу бранио, него Расциани, по велим планинама што се од Јадранскога мора до Карловца протежу, живећиј? Ко је у ук-

2 Иштван Пот, *Овадашњи Срби*, у књизи *Велика сеоба*. Приредио Љубисав Андрић, Београд 1990, 291.

репљеним варошима и селима на Уни, Сави и Илови за безбедност стрепећи грађана стражарио, него Расциани? Ко је за време турске владе у Тамишком Банату, пустаре Бачке, Чанада, Арадске Градомеђе уз Тису и Мориш населио, и непријатељу, унутрашњу Мађарску опустошити желећем, на пут стао, него Расциани? А кад је Турчин Будим, Острогон, Столниј Београд, Печуј, Ујвар и проча места освојио, кога су Мађари на границама овом свирепом непријатељу изложили, него Расциане? Дакле Расциани били су, којима Мађари, ако оће да се опомену онога што је било, велику част свога спасенија благодарити имају, и ипак се сада као дошљаци, као трпљени само, сматрају они! У многим варошима и варошицама од чиновничества, да и од самога грађанства отбијају! Њихове привилегије крвљу задобијене поричу. Епископима њиовима у Сабору места не дају. Упражњеније богослужења у многим странама им закрађују. Куповање добара отежчавају. Па се најпосле сумњају да ли су они Угри? То је благодарност?" (71-72).

На крају овог пасуса о заслугама, језгровито и речито, изнесене су главне српске жалбе: нису имали грађанских права, нису могли добијати чиновничка звања, нису имали представнике у државним сабору, отежавано им је куповање добара, ометана су њихова богослужења, сумњало се у њихов патриотизам („да ли су они Угри“). Притом овде је било речи само о једној страни српских заслуга, онима за одбрану земље. Постојале су и оне друге заслуге – за привредни развој. Срби су обрађивали земљу, бавили се сточарством, занатима и трговином. У овој Расправи то је посебно истакнуто. У њој није много написано о српском грађанском сталежу у 18. веку, јер писац трговце и занатлије није издвајао из јединствене, у основи племенско-патријархалне, организације српског друштва. Он је пред собом имао само један облик колетивитета – национални – и бранио је његове интересе као целине. Али он је показао изузетан смисао за економске моменте њихове егзистенције. У закључним ставовима Расправе питања економске равноправности нашла су се у истом рангу са питањима политичке и верске равноправности.

Закључни ставови о положају Срба дати су карактеристичним реторичким тоном, а њихов садржај се може сажето приказати у следећим цртама:

- Расцијани који живе у Мађарској и придруженим областима јесу прави мађарски савезници, суграђани и браћа;
- они су Мађарском (Угарском) краљевству увек били од користи као земљорадници, трговци и занатлије;
- одбрана отаџбине увек је њима поверавана;
- они имају разлога да се жале што их за слуге и робове мађарске или за туђине и некорисне тругове сматрају;

- безразложно им ускраћују неке занате, грађанство и јавна звања;
- православна богослужења им ометају;
- спречавају их у куповини добара, земље и кућа и одричу право боравка;
- недостојним именима шизматика и јеретика их зову, а њихове свештенике поповима;
- понеки римокатолички епископи православне њихове епископе презиру;
- на државним саборима и жупанијским скупштинама на своје праведне захтеве добијају решења која не показују љубав, него мржњу.

И по садржају и по форми ови ставови се подударају са ставовима Текелијине Темишварске беседе. Тражећи правду за свој народ Текелија је био сасвим у духу либералних, ослободилачких тежњи које су у то време покретале и друге народе у Европи. Правдољубље, као елемент филозофије доба просвећености, није било страно ни стародревним српским тежњама и законодавству њихове бивше државе и њихове цркве. У актуелним политичким настојањима и подухватима Срба да се повежу са другим народима и да се угледају на друге и у остваривању својих интереса они су се ослањали на сопствено историјско искуство и самосвест. Текелија је био међу оним припадницима свога народа који су веровали да се у то време још може политичким средствима решити српско национално питање у Угарској, односно у Аустријској царевини.

Аутор је завршио Расправу о актуелном положају српског народа апелом на Мађаре да приме Србе као пријатеље и браћу, а не да их мржњом удаље и тако изазову вечну неслогу од које ће отаџбина пре или касније пропасти. Пада у очи да аутор ни не помишља да би због неправедне политике према њима могли пропасти Срби. Напротив, он прориче да ће због овакве политике пропасти Угарска држава (држава, а не мађарски народ). О својој вери у опстанак српског народа он не говори, али на њој почивају сви његови ставови. Та вера у опстанак је есхатолошка и она је изнад свих чињеница политике и економије. Ако и нису имали своју цивилну ни војну организацију нити било какву партиципацију у државној власти, ни грађанска права ни јачи властелински слој, Срби у 18. веку искористили су ограничене могућности практичног привредног деловања и афирмисали су се на економском пољу. Када су Срби трговци крајем века почели добити племство за своје заслуге у економији, а не као њихови преци само за војне заслуге и свештеничку службу, био је то најбољи доказ да је народ савладао још једну баријеру у афирмацији свога бића и доказао своју виталност. Исто тако, даровити младићи, школовани широм Европе, као и талентовани самоуци, својим достигнућима у култури и уметности остваривали су континуитет српског духовног стваралаштва.

Срби – православни и римокатолици – један народ

За остваривање практичне сврхе Расправе о Србима било је довољно истаћи војничке и привредне заслуге Срба. Међутим, излагањем својих аргумената из треће групе, односно отварањем питања о имену народа, о вери и о језику, о међунационалним односима, аутор је покренуо једно важно питање националне егзистенције, а то је питање самосвести и националног идентитета. Питања из треће групе Текелијиних аргумената задиру у духовну сферу и у будућности она ће се теже решавати од државноправних, политичких и економских и око њих ће бити проблема и после стварања српске државе и после њеног нестанка, односно претварања у југословенску државу.

После политичке и војне дезактуализације Срба у аустријском царству у 18. веку и стављања под контролу Српске православне цркве, стожера њиховог духовног живота, снажним државним механизмом деловало се на разарању духовне снаге и културног лика српског народа са циљем да му се заметне траг и изгуби име. У Расправи о Србима аргумената из треће групе доказује се идентитет српског народа. Истовремено, они су значајни за откривање неких полуга механизма за расрбљивање.

Први аргумент тиче се верске припадности српског народа. Аутор је, са високим степеном верске толеранције, историјским смислом и политичком пробитачношћу, тврдио да ништа не смета што већина племићких породица, пореклом из Србије и Босне, сада латинској вери припадају. Он је то прихватио као чињеницу, која сама по себи није ни добра ни лоша, али је јасно ставио до знања да не прихвата њене лоше последице. Наиме, он не пристаје да се овим католичким породицама, као ни православнима, са било које стране, ускраћује или пориче њихова српска национална припадност. У његово време у свим јужнословенским земљама, а нарочито у Јадранском приморју, у Босни и Славонији било је Срба римокатолика. Али Срба католика било је пуно и у Панонији, односно у Угарској. Римокатоличка црква у 18. веку са својим мисионарима и бискупима продрла је и у Београд и у Србију јужно од Саве и Дунава. Осим оних Срба који су припадали римској цркви још из времена пре поделе хришћанске цркве на источну и западну, цариградску и римску, велики број је био покатоличен касније под дејством верске пропаганде и економске и политичке присиле. Закони по којима некатолици нису могли поседовати некретнине, земљу и куће у градовима, нису важили само за калвинисте и лутеране, него и за православне хришћане. Више него сва римокатоличка пропаганда ови закони су допринели да многи Срби, да би сачували своје поседе, пређу у католичку веру. Колико је закон био важан за римску цркву нарочито у Хрватској, види се и по томе што је он тамо остао на снази и пошто је укинут у свим другим земљама царевине. Покушај да половином 19. века он и овде буде укинут није прошао у Хрватском сабору. У одбрану овог закона стао је, између

осталих, и Људевит Гај, који је, иначе, за своју делатност имао снажну подршку римокатоличке цркве.³ Текелија, који у свом Дневнику са индигнацијом бележи сурове притиске католика према протестантима, у овој Расправи није могао да улази у та питања на такав начин. Задржао се само на историјској чињеници као таквој и на начелном ставу о слободи вероисповести. У Расправи он је о томе писао:

„Известно је, да су у старо доба у Србији и Босни ови источни, други пак западној цркви привржени били. А то је известно да су многи Бошњаци грчког вероисповеданија, по пресељењу у Мађарску, у својој вери до данас остали, многи пак од њи у латинску цркву прешли. Нити су у стара времена ове вражде биле, које су се на жалост из фанатизма и глупости касније између латинског и грчког вероисповеданија у овим пределима породиле. Како му драго било, то је без сумње, да сви Срби и Бошњаци, с Мађарима од кога му драго века измешани, били они грчке или латинске вере, од једног народа корен свој имају, да су дакле браћа.” (57).

По овом ставу Текелија у своје време није био усамљен међу Србима. Слично су мислили и писали и Доситеј Обрадовић и Симеон Пишчевић и други писци доба просвећености, присталице верске толеранције и световног духа у државним и школским пословима. Припадност Срба двома црквама, источној и западној, била је жива стварност тога времена.

Међутим, „вражде” које Текелија овде помиње и не жели о њима више да говори, њему нису дале мира. За разлику од Доситеја, који је успео да се под својим интелектуалним звоном и са својом анђеоском душом слободно креће Европом, и који није хтео или није могао да види да промена вере за Србе у перспективи обично значи и промену нације или: за разлику од Пишчевића који је, живећи у руској православној средини, искусио другу врсту асимилације, Текелија ће се као службеник Угарске дворске канцеларије суочити са свим облицима римокатоличких притисака и манипулација. Он неће моћи да превиди чињеницу да прелазак у другу веру није само ствар савести, него и насиља и постаће заточник не само српства, него и православља, свестан његове улоге у одбрани српског националног идентитета. Он ће у томе у идеји следити пут свога прадеде пуковника Јована Текелије који у сузбијању уније у Поморишју није бирао средства.⁴ Иако цивил са највишим световним, западним образовањем, и сам захваћен тада модерним антиклерикализмом, Текелија је сматрао да се практичним мерама треба борити за јаку, добро организовану и духовно снажну Српску православну цркву.

3 Dr Velimir Deželić, *Pisma pisana Dru. Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828-1850)*, Загреб 1909, XXXIII.

4 Јован Радонић, *Римска Курија и јужнословенске земље*, Београд 1950, 483-488.

Својим задужбинама и целим својим животом он је тај свој став доказивао. Због велике ревности око семинарије, односно васпитања младих клирика, он је и дошао у немилост код главе српске цркве у Угарској митрополита Стефана Стратимировића, али је поштовао његов ауторитет и тражио да и други тако чине.

Сава Текелија је знао да верске и друге поделе међу Србима, ако се њима користе туђински господари, воде у међусобну мржњу и гушење српске националне идеје. Сузбијањем српске државно-правне мисли и искорењивањем њихове националне идеологије отварао се германском племену пут на Балкан и даље на исток. Стратегија цепања српскога народа на више делова по верским и разним другим основама водила је неутрализацији српског фактора на Балкану и у Панонији. Зато је анонимни полемичар одмах 1791. године критиковао Текелијину Расправу о Србима управо са становишта ове стратегије стављајући акценат на поремећај односа између Срба и Грка.

Као што је са дубоким уверењем доказивао да су Срби један народ, без обзира на разлике у вероисповести, Текелија је доказивао да је погрешно изједначавати Србе и Грке, јер они, сем вере, немају ништа друго зајеничко: ни језик, ни обичаје, ни начин живота. Али, он се није задржао само на начелним питањима националних разлика него се залагао за различит положај Срба и Грка у Угарској држави. Разлог за то он је изводио из чињенице што Грчка никада није спадала под мађарску круну, па се Грци не могу аутоматски сматрати угарским поданицима, уколико нису заклетвом на верност и дужим боравком то право стекли које Срби аутоматски треба да уживају. Текелија је, осим тога, истакао различити допринос Срба и Грка у економском животу. Док многи Грци, каже он, дућане држе, „с најмањима стварима тргују, новац свакојаким начином и мајсторijом стечен износе, или га ван шиљу”, дотле Срби, осим што границу чувају, баве се земљорадњом и сточарством, као и Мађари, потом занатима и трговином. Они извозе храну и стоку из Мађарске и у њу уносе новац, а не износе га, као Грци. Колико је Текелија ценио значај извозника робе за националну економију види се најбоље у његовом Дневнику у којем он ту појаву на више места бележи. Трећи аргумент за различити положај Грка аутор је нашао у чињеници да тек у понеком месту у Мађарској Грци сачињавају сопствену општину док Срби у многим областима, варошима, варошицама и селима или живе сами или чине већину.

Расправи о Србима можда и није била потребна ова дистинкција према Грцима, утолико пре што су нашег аутора његови опоненти сачекали баш на том питању. Али, то је тако само на први поглед. Мало је вероватно да се друга страна, да би омаловажила и обезвредила Текелијин захтев за политичком равноправношћу Срба, не би сетила Грка као народа исте вере који ту равноправност нису тражили. Међутим, политичкоправни статус два народа био је мање важан мотив за

помињање Грка у Расправи о Србима. Наш аутор је имао јачи разлог да нагласи разлику између Срба и Грка. Тај разлог је – одбрана српског имена. Државне власти и римокатолички свет већ су називали српску православну цркву и њене вернике грко-источни несаједињени, не прихватајући ни реч српска ни православна. Та ознака није употребљавана само за веру, него и за српску народност. Осим тога, лоше искуство српске православне цркве са Грцима Фанариотима на пећком патријаршијском трону и на епископским столицама, и економски притисци на српски народ са те стране, нису могли мотивисати Србе, па ни Текелију, на пријатељски однос и братска осећања према Грцима. Али он, са станивишта угарског патриоте, који пише ову анонимну расправу, о томе није могао отворено да говори. Иако су његови наводи о Грцима били разложни, аутор је овим помињањем Грка открио једно своје осетљиво место. Његов опонент, анонимни писац полемичке књижице, „неприс-трасни и нестраначки Мађар” искористио је то и оштро је напао аутора Расправе о Србима или *Dissertatio brevis...* баш за тај његов однос према Грцима. При томе му је стављао на душу и ствари које он о Грцима није рекао, јер о њима није писао као о старим Јелинима. Он ни Србе није сликао у сјају њихове средњевековне моћи, него је о њима говорио као о поданицима тадашње Угарске. Он није помињао ни српско државно ни црквено право, ни Душана, ни Немањиће ни Косово, јер то није било у функцији практичног циља његове расправе.

Следећа дистинкција на којој је Текелија инсистирао у одбрани српског националног идентитета и словенског порекла тичала се употребе илирског имена за Србе. Сматрао је да за то нема ни потребе ни оправданог основа пошто су Срби стари и познат народ са свим националним атрибутима (језик, култура, обичаји, историја и име). Али, политички прагматизам га је касније навео да и он, као и сви познати Срби пре њега, у одређеним околностима прихвати то име одомаћено у 18. веку. (Писмо Наполеону и везе са припадницима илирског покрета).

У овој Расправи се каже да као што се не могу звати Грци, Расцијани се не могу звати ни Илири. Краљевство Илирика разорили су, пише овде, словенски народи. Не помиње се улога Рима у растакању илирског царства. Реч разорили може се схватити само тако да га Словени нису наследили или наставили. Не зна се, каже Текелија, ни каквим су језиком Илири говорили. Илирско име никако не пристаје словенским народима, а ако би се оно и одржало, више би Далматинцима и Хрватима одговарало који у негдашњим илирским пределима живе. Он се зато чуђи зашто је стара немачка влада почела употребљавати ово име за Јужне Словене. „Није дакле могуће танкост старога немачкога Попечитељства постићи, зашто је оно овај славниј Народ Илирскиј, Епископе Илире, Депутацију Илирска, одбацивши славниј наслов словенскиј, звати хтело.” (65)

Иако није одговорио на постављено питање, аутор је врло добро упутио на место где одговор треба тражити. Аустријско царство није

желело да се суочи са једним старим европским народом на Балкану који је имао и своје српско име, и језик и историју и културу и своју словенску племенску заједницу. Беч за тај народ просто није хтео да зна. Аустрија је на Балкану и у Панонији хтела да види само различита племена, једну народну мешавину која насељава некадашњи Велику Илирију и друге просторе бившег римског царства, чијим се наследником она сматрала. Ето зашто су привилегије, дате Србима после велике сеобе, дате народу илирском, зашто су и Дворска депутација (1749-1777) и Дворска канцеларија (1791-1792) назване илирским, па су чак и епископи називани илирски, па и манастири (и сам Хиландар!), затим и уметници (Жефаровић, Орфелин), а онда и језик и књиге. Оно што се у средњем веку звало српске земље сада је добило име илирско, а са именом земаља оно је преношено и на народ и на његов језик.

Међу стратешке потезе расрбљивања, осим замене српског имена илирским или грчким, спадала је исто тако и употреба више различитих имена географскоисторијског или књишког порекла за означавање дела српског народа. Тим различитим именима требало је раздробити српски народ, а употребом једног заједничког, несловенског имена за Јужне Словене, по народу који је био побеђен од Рима у старом веку (Илири) довести у питање политички карактер српског народа. Аутор Расправе о Србима схватио је далекосежни значај ових потеза и зато је питању националног имена посветио посебну пажњу. Он је појмове: Расцијани, Срби и Бошњаци, који су били у актуелној употреби, схватао и тумачио као синониме којима се именује српски народ, а тај јединствени српски народ је приказао, опет, као део велике народне заједнице – словенске – из чије величине, то је речено само између редова, и српски народ црпи снагу. Ево како је он то написао:

„Народ, кога ми Расцианима зовемо славенскиј је, његов језик славенскиј је, дакле Московци, Пољаци, Русњаци, [Бохеми, Морави] Славени, Хорвати, Далматинци, Славонци, Бугари, Корунгчани, Винди, Вандали и т. д. који превелике просторе земље заузимају, један су народ са Расцианима, и сви једним језиком, премда су наречја разна, говоре. По чему Срби и Бошњаци, које ми (Мађари) Расцианима по краљевству Расцији тако зовемо, себе никад на свом језику Расцианима, већ Србима и свој језик или Народ, не расцианскиј, него Србскиј или Славенскиј зову” (65).⁵

Шта је аутор анонимне полемичке брошуре оспоравао Текелијиној Расправи о Србима, односно књижици *Dissertatio brevis...*? Најмање је оспоравао аргументе из прве и друге групе: историјску елаборацију и

⁵ И овај као и остали цитати из расправе узети су из Стојачковићевог превода из 1860. У угластим заградама су речи из латинске верзије Расправе које је Стојачковић у свом српском преводу изоставио а којима се у словенско племе убрајају и Чеси (Бохеми) и Моравци.

истицање српских заслуга за угарску државу. Жестоко је, међутим, атаковао на аргументе из треће групе, на ставове о имену, језику и националним одликама Срба као једног јединственог народа. Помињући читав низ земаља по њиховим књишким, историјским и географским именима (а не увек онако како их зове народ који их насељава) чији становници су пред најездом Турака нашли уточишта у Угарској, он се запрепашћено питао: нису ваљда сви они Србијанци и Босанци или Срби и Раџи (Serbianer und Bosnier, oder Serblir und Raizen). До тог времена историчари су знали (тако је и по Рајићу и по Енгелу и другима) да су на Балкану живела три словенска народа: Бугари, Срби и Хрвати. Овде није реч о несловенским Грцима и Арнаутима. Иако анонимни полемичар даје до знања да се латио посла да би одбранио Грке, главни предмет његовог спорења са нашим аутором нису били Грци, него Срби и њихове амбиције да сачувају своју националну посебност као јединствен народ без обзира на живот у различитим државама и различита имена земаља, историјска и актуелна, које су они насељавали.

Текелијин опонент је добро познавао циљеве аустријске и угарске политике према Србима, а познавао је и Србе и њихове погледе на сопствене проблеме, којима је врло исцрпно и жестоко парирао. Он Србима није оспоравао ни историју, ни ратне заслуге, јер је знао да историјска прошлост и заслуге, без цивилне управе и војне организације, нису у стању ниједном народу да обезбеде политички суверенитет и равноправност. У то време било је већ јасно да од политичке и војне самосталности Срба у Аустрији нема ништа и да је то питање решено неповољно по Србе још на почетку века када су они лишени сваке власти и политичких права. Срби су могли два века слободно да траже, да захтевају и умишљају аутономију колико су хтели, то Аустрију није угрожавало. Напротив, чак јој је помагало у њеном сузбијању мађарских тежњи за самосталношћу Угарске. Али, ако аустријска држава у то време није морала да се бори против српског политичког утицаја, којег није ни било у 18. веку, и она и католичка пропаганда имали су озбиљних разлога да раде на ометању слободног српског духовног живота, на ограничавању делатности њихове цркве, потискивању културних традиција, језика и српске писмености. То су све они услови помоћу којих се један народ одржава и који у повољним приликама може поново стећи и политичку моћ. Посебно се настојало да се затре српско име и да се искорени српска државна мисао, а све са циљем да се докрајчи национална егзистенција српског народа и да се он сведе на верску посебност, на настрану јерес, на шизму. Аустрији је то било потребно не само да би лакше владала над Србима у својим државним границама него још више ради остварења њених претензија на Балкану, у земљама које су још биле под Турцима.

Стратегија расрбљивања

Да Сава Текелија у своје време са својим становиштима о српском народу није био усамљен нити први који је такве идеје износио, има више доказа. О Србима као народу три вере и једног језика писали су и Доситеј Обрадовић и Симеон Пишчевић. Мислили су тако и сви други, мање познати српски интелектуалци, гимназијалци, лицејци и студенти по протестантским школама, Текелијини претходници. Међу њима били су и браћа Јован и Димитрије Чарнојевић, потомци патријарха Арсенија III (унуци његовог брата) па Јован Рајић, Григорије Трлајић, Павле Кенгелац и други. Латинска беседа млађег брата Димитрија Чарнојевића, одличног ђака лицеја у Пожуну, писана је у славу Словена као трећег народа Угарске, уздизала их је изнад Мађара и Немаца и доказивала да су Словени у Угарској старији од Мађара. Чарнојевићева беседа била је и штампана (1759) као и беседа нешто млађег ђака исте школе Мојсија Рашковића (1768).⁶ Њихови текстови уврштени су били у историју мађарске књижевности. За ову генерацију српских студената Мита Костић је написао да су сви били под утицајем рационалистичког и слободарског духа њихове школе и њиховог доба.⁷ Међутим, исто толико, ако не и више, на њихове погледе је морало утицати и српско народно предање и, поготово, српске књиге и српска наука, тада оличени у Ђорђу Бранковићу и његовим *Хроникама*, и литература коју је и Бранковић користио, као што је књига Мавра Орбинија и друге. Ако се има у виду и оно што је, читав век касније, говорио један други потомак славног патријарха, Петар Чарнојевић, у својој беседи на Благовештенском сабору у Сремским Карловцима 1861. године,⁸ а он је излагао исте идеје које је и Сава Текелија изнео на Темишварском сабору, онда се мора констатовати јединство погледа код ових најрепрезентативнијих представника нације током два столећа. То није без значаја за сагледавање српске националне мисли. Није ми познато да је неко систематски приказао развој те мисли код интелектуалне елите српског народа у Угарској у 18. и 19. веку у коју спадају и ова имена. Чарнојевићеви потомци су знали оно што многи српски писци и научници доцније нису хтели да виде а то је: да историја Срба као европског народа не почиње од сеобе њиховог славног претка 1690. године.

Сава Текелија је био сагласан са тим својим претходницима као и са савременицима. Његова *Расправа о Србима* у највећој мери је сагласна са текстом Јована Мушкатиrowића писаним поводом одржавања угарске

6 Душан Панковић, *Српске библиографије*, Београд 1982, 201. и 208.

7 Мита Костић, *Досијеј Обрадовић у историјској њерсејкјиви XVIII и XIX века*, Београд 1952, 238-239.

8 Јован Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора народа српског у Сремским Карловцима 1861*, Нови Сад 1861, 47-51 и даље.

Дијете 1790. године. Реч је о *Представци краљу Леополду II и Угарском сабору* која је прву пут објављена у Српском Сиону 1905. године. Текелијин и Мушкатиновићев тест имају исти циљ и засновани су на истим идејама. Али, за разлику од Текелије, код кога претеже расправљање актуелне политичке и друштвене ситуације, код Мушкатиновића преовлађује историцистички приступ. Он не улази радо и често у расправе о националном имену, језику, вери, дажбинама и сличном, али када то узгред помене, онда је увек на Текелијиним становиштима. Мушкатиновићева *Представка*, са својим опширним историјским уводом, представља својеврсну малу историјску читанку која, на жалост, није имала шансу и да оствари функцију читанке, јер није била штампана. У време њеног настанка, када још није била штампана ни *Историја* Јована Рајића, овакво штиво на српском језику, пружено српским читаоцима, било би драгоцено.

Колико су Текелијина упозорења о угрожавању српског идентитета била важна, а проблеми које је он уочио дугорочни, историјски, најбоље се види са веће временске дистанце. Крајем 19. века Јован Ђорђевић у својој историјско-политичкој студији *Српско-маџарско пријатељство* (1895:29) са огорчењем је писао:

„Кад један интелегентан Маџар, члан прастаре племићке породице, пре тридесет година дукатима награђује *Српче* које у средини *праве Маџарске* (у Сентандреји – В. М.) најбољи успех покаже из *српског језика*, тај исти човек, кад за тим постане велики везир у *најсрпскијој земљи*, у *Босни*, он, зналац *српског језика*, *јисац српске историје*, јадној политици за љубав, *забрањује српском народу српско име, српски језик* и натурује му лингвистичку бесмислицу, *босански језик!*”

У питању није био обичан политичко-полицијски бирократа, него истакнути мађарски интелектуалац и научник Имре Калаји кога су српске колеге историчари и те како уважавали. Аустрија је наставила да користи опробани механизам завађања и владања народима. Она у Босну није послала неког Немца, било кога, него Мађара научника и проносираног пријатеља Србије, који је био њен посланик у Београду у време убиства кнеза Михаила Обреновића. Он у Босни, ни да је хтео, није могао радити као пријатељ Срба, него као аустријски државни чиновник.

Српска држава је нестала у вихору Првог светског рата. Створена је Југославија, на српском оружју и жртвама, али не и на српској идеји. Претрпевши два геноцида у два светска рата, Текелијин народ, осакаћен и ослабљен, поново подељен границама и рововима, и даље лута у потрази за спасом. Можда ће у том тражењу открити и оне тачке ослонца које досад није примећивао у својој сопственој традицији, па ће и ову Текелијину Расправу о Србима, превести на савремени српски језик, објавити је и читати.

ИСТОРИЈА И РАЗИСТОРИЈА

Два српска црквенонародна сабора, онај у Темишвару 1790, на којем је изабран за митрополита Стефан Стратимировић и следећи, у Карловцима 1837, држан после његове смрти, дали су повода Сави Текелији да се обрати српском народу својим најдубљим мислима и осећањима. На првом, Темишварском сабору, он је одржао свој чувени говор, а на другом, пошто није био изабран за посланика, није присуствовао. Али, овај други Сабор га је подстакао да напише песму коју скраћено зовем Посланица Србима, а која је објављена у Србској пчели 1840. године под насловом *Србскиј родољуб к народу сербском на ново 1838 лето*. Ова два рада, Темишварска беседа и Посланица Србима, један у прози, други у стиху, можда су у књижевном погледу два најсавршенија рада Саве Текелије. Темишварска беседа, осим тога, један је од најзначајнијих писаних споменика политичке и државноправне мисли у Срба. Али, пре прегледања њене садржине треба указати на погрешне интерпретације самог историјског догађаја и улоге Саве Текелије у њему.

Својим неочекиваним, храбрим иступом на Темишварском сабору Сава је наставио породичну традицију политичког ангажовања коју је започео прадеда Јован, али и преци из породица његове бабе и мајке, Рашковићи и Ненадовићи. Јован је, убрзо после добијања племићке титуле (1706), заједно са једним другим официром, Вулином Илићем из Сегедина, послао писмо и личног посланика руском цару Петру Великом (1710) и нудио му помоћ у рату са Турцима. Писмо је сачувано и објављено у књизи Стевана Димитријевића *Из руских архива* (1922). Шта је посланик усмено пренео и да ли је било и неких молби цару, не зна се.¹ Јована је касније у његовој кући у Араду посетио цар Петар и поклатио му „свој лик”, – златну медаљу са ликом императора и „са шездесет брилијанти украшен”, како пише Сава у Биографији Петра Текелије (6). Други прадеда, Мојсије Рашковић, учествовао је на саветовању патријарха Чарнојевића са Србима 18. јуна 1690. године у Београду, пре преласка Саве и Дунава. Стриц Савине мајке митрополит Павле Ненадовић, који је веома задужио српску цркву и просвету у 18. веку, истакао се и на политичко-друштвеном пољу супротстављањем унији и масовном

1 Александар Форешковић, *Текелије*, Нови Сад 1985, 154-5.

исељавању Срба у Русију.² По своме пореклу Сава Текелија је био предређен за најзначајнију улогу у политичком и јавном животу свога народа. Међутим, као ни у доба Ђорђа Бранковића ни у време Саве Текелије није било реалних могућности за реализацију такве улоге. Само захваљујући својим способностима, вери и огромној енергији и он је, као и несрећни деспот, нашао начина да одужи свој дуг роду и да буде достојан својих предака.

Текелија није био у мањини

О историјскополитичком смислу Темишварске беседе изречено је до сада више различитих, па и опречних, оцена. Речено је, на пример, да се у овом необично паметном говору први пут чула реч против политичких традиција српског народа у Хабзбуршкој Монархији (Станоје Станојевић, 1926:308), да је у њему Текелија устао против слободарских идеја француске револуције (Мита Костић, 1952:5-20), да је то прави научни рад и политички програм несумњиве вредности (Никола Радојчић, 1963:1-13), да је Текелија полазио од дубоке привржености феудалном поретку и говорио у прилог сарадње са мађарском аристократијом и њеном политиком (Никола Петровић, 1972:V-10) и друго. Ни једној од ових противречних оцена, на жалост, није претходила свестранија анализа Текелијине беседе. Од два аутора, који су се нешто дуже задржавали на тексту Беседе, дате су две сасвим супротне оцене: изузетно похвална оцена од Манојла Грбића, који Текелију приказује као великог српског родољуба (1893) и негативна оцена смисла и вредности Текелијиног говора од Јована Савковића (1952). Овај други приказао је Саву Текелију са обликом једног обичног мађарона.

Сви аутори, међутим, сагласни су у једном: да је Текелија својим говором и ставовима остао у мањини на Темишварском сабору, другим речима, да је доживео политички неуспех. То мишљење, стално понављано, није тачно и представља својеврсну мистификацију. Докази за ову моју тврдњу налазе се прво у Текелијиној Темишварској беседи и Аутобиографији, затим у *Анонимном дневнику (Diarium)* о раду Сабора (објављеном у Архиву Српске карловачке митрополије 1914. и потом у зборнику грађе *Темишварски сабор 1790*) а индиректно и у *Званичном записнику Сабора* и у другим документима у овом зборнику.³ Из тих

2 Др Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, 2. Београд 1991, 40-49.

3 1. Димитрије Руварац, *Темишварски српски народни сабор 1790. године*, Архив за историју Српске карловачке митрополије, IV, 1914. Ова публикација, збор рата, изашла је из штампе тек 1923. године.

2. Slavko Gavrilović i Nikola Petrović, *Temišvarski sabor 1790*, Novi Sad – Sremski Karlovci, 1972. 511-552.

докумената се види да је Сава Текелија на Сабору изнео оно за шта су се, и пре и у време Сабора, Срби масовно залагали, тражећи од црквене јерархије, која их је представљала код цара, да се за њихове захтеве избори. Осим тога, говор Саве Текелије на Темишварском сабору имао је значајних позитивних практично-политичких последица на које, као такве, у српској историографији није довољно указано. Али, вратимо се историчарима и њиховим ставовима.

Манојло Грбић односио се према Текелијиној беседи као према поузданом историјском извору о самом Сабору. Он је написао: „Ко пажљиво прочита ову Текелијину бесједу, наћи ће у њој потпуну слику цијелога сабора. Из ње ће се јасно разабрати како је мислила и чиме се бранила саборска вјећина, којом је комесар управљао”.⁴

Овакву представу о Беседи Грбић је могао да стекне на основу Текелијиног дијалогског приступа излаганој материји, али, чини се, још више на основу ставова дотадашње историографије, пре свега немачке, а нарочито Швикерове *Полиитичке историје Срба у Угарској* коју је и овај аутор користио.⁵ Јован Ђорђевић, исто као и Грбић, веома је уважавао Саву Текелију и држао до његових ставова. Он је написао две године после Грбића:

„Међу саборским посланицима било је људи који су скроз провидели целу ову недостојну комедију, која се из Беча удешавала и у којој је Србима намењено било, да послуже бечкој господи као машице за вађење кестења из ватре. Међу овим увиђавнијим Србима био је најглавнији велики родољуб и добротвор српски, *Сава Текелија*. Од њега је остао говор, у ком је доказивао, да се српске привилегије врло добро дају сложити с мађарским државним законима, и искао је, да се Срби ставе под заштиту тих закона, те да не зависе вечито од милости царске. Тај говор није се допао Бечу, где су се бојали, да се Србима не отворе очи пре но што се сврши погодба с Мађарима. Право грађанства дано је Србима тек 1792. године.”⁶

Ђорђевић не тврди изричито да је Текелија остао у мањини, али не доказује ни супротно. И он акценат ставља на разобличавање сабора као недостојне комедије. Ђорђевић греши и у датуму – грађанска права су дата 1791. а 1792. српски епископи добили су место у угарском сабору (Дијети). Станоје Станојевић у својој *Историји српског народа* (прво издање 1909) описао је Текелијин чин овим речима:

„Бечки државници учинили су и овога пута оно, што су често чинили пре и после тога: сазвали су у лето 1790 год. српски сабор који је требало да застраши Мађаре. Већина саборска је заиста и

4 Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, III, 1893, 121.

5 J. H. Schwickler, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest 1880, 358-380.

6 Јован Ђорђевић, *Српско-мађарско пријатељство*, Београд 1895, 11.

радила оно, што је у тај мах Бечу требало. Али се на овом сабору први пут чула реч против политичких традиција српског народа у хабзбуршкој монархији. Сава Текелија је у свом необично паметном говору доказивао, да Срби не треба да траже засебну територију у Угарској (екскорпорацију), јер то неће никада добити, – предлозима о томе Беч само вара Србе и завађа их са Мађарима, – него да треба тражити да се права српскога народа, уколико се не косе са угарским законима, узаконе (инартикулишу), јер ће закон у Угарској увек више вредети него привилегије. Али су се Срби у хабзбуршкој монархији и после тога још дуго времена обмањивали празним надама на искрену потпору Беча. А на тај начин се све више губио терен реалне политике. Положај Срба био је непрестано веома тежак, а смисао за реалну политику отежан и тиме, што их је Аустрија увек мамила и варала, а Мађари су их стално отуђивали од себе.”⁷

Станојевић такође тврди да је саборска већина радила оно што је Бечу требало. И други историчари су гледали на функцију Текелијиног говора, пре свега, као на гест опредељивања између бечког двора и Мађара. Једни су у њему видели скидање маске са политике Беча према Србима, а други су, као Јован Савковић, променили тачку гледишта дотадашње српске историографије о Темишварској беседи и почели да тврде за Текелију да: „као убеђени припадник мађарског племства он је пре свега штитио интегритет мађарске државе и о њој водио бригу”.⁸

Да је и пре Јована Савковића било међу Србима негативног гледања на Текелијину улогу на Темишварском сабору ставио нам је до знања историчар Милутин Јакшић у своме критичком приказу књиге Душана Ј. Поповића у којој је објављен рад о Текелијином односу према Првом српском устанку. Јакшић каже:

„С. Текелија замерио се и савременицима Србима и потоњим српским генерацијама својим држањем и говором на Темишварском сабору 1790. Текелија је ту отворено изјавио да Срби у Угарској немају права ни на какву засебну територију осим у Србији, на Балкану.” (...) „Задовољавао се инартикулацијом српских привилегија у угарско законодавство.” (...) „Пре него што би се осудио Текелија због тог држања и говора треба га разумети. Он је проникнуо у суштину ствари.” (...) „Заиста не само да ни пре десет година не би било дошло до југословенског Ослобођења и Уједињења без Србије као чврсте тачке и упоришта,

7 Станоје Станојевић, *Историја српскога народа*, треће издање, Београд 1926, 308.

8 Јован Савковић, *Борба Срба Војвођана за своју шеријоријалну и политичку самосталност*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, 3, Нови Сад 1952, 38.

него само да српска војска није издржала до краја рата, не би било ништа ни од Ослобођења ни од Уједињења.”⁹

По Јакшићу Текелија није био само у мањини него се још и замерио Србима! И то како савременицима тако и потоњим генерацијама! Аутор није навео доказе за своју тврдњу. Он је о томе писао као о општепознатој ствари. Тако су мислили и други пре Јакшића. Како би се, иначе, могло објаснити, рецимо, непомињање Текелијиног имена у говорима Никанора Грујића, првог потпарола митрополита Рајачића на Мајској скупштини 1848. године или на Благовештенском сабору 1861? А на тим скуповима разматрана су иста питања као и на Темишварском сабору. Основу за закључивање о томе да се Сава Текелија замерио српском народу дао је Јован Суботић у својој *Беседи на великој прослави Текелијине стогодишњице у Новом Саду 1861.* године. Главни говорник на прослави, Суботић је изнео став да је Текелија у своме иступу на Темишварском сабору био руковођен пре свега интересима племства, а не целокупног српског народа. Он је то изразио следећим речима:

„Одмах на почетку сабора појаве се две странке, једна се држала царског комесара, а друга се бачила у опозицију. Ону је водио секретар код каммере Будимске Сечанац, а ову Сава Текелија. Она је искала да се за србски народ Банат као посебан територијум изстави и од Угарске одели, па да своје управителство и своје органе има; ова је на прошле дане погледала, и желела, да се Србљима права даду, која и други становници Угарске имају, па да на место привилегија ступе закони.

Како се на ова два предлога погледи одма се види, да су они ствари више са тачке целокупности народа сматрали, ови више са погледа на права политична и грађанска појединих чланова нације.

Лако се даје разумети, да је на овој другој страни највећа племство било: јер за племиће заиста није се ништа боље ни помислити дало него права, која је конституција угарска њиховом реду давала.

Но Текелија је и из других разлога на овој страни био. Он је из младости јошт стање Баната пре 1778. године познавао, кад су Банат као различну пешачку провинцију из Беча сасвим немачким начином тако управљали као да су ту све сами Виртембержани и Швабенланђани.”¹⁰

Последњом реченицом Суботић као да жели да оправда Текелију. У овој свечаној прилици није било места да се о Текелијином ставу говори као о „кривици”, али сви погрешни ставови који ће се касније понављати

9 Милутин Јакшић, *Др. Д. Ј. Пойовић, Проблеми Војводине I, Београд, 1925...*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, II/1, 1929, 118-9.

10 *Албум у спомен стогодишњици Саве Текелије светиковане у Новом Саду 17. авг. 1861.* Нови Сад 1861, 20.

већ се налазе у цитираном одломку: став о две партије, о Текелији у опозицији а не на линији главних српских захтева, о правима политичким и грађанским као једностраном интересу племства а не интересу целокупног народа српског. Суботић је даље објашњавао да је „Сава Текелија прије на оној страни морао стајати која је слободу угарског устава више ценила него све друго, док су они којима је угарска конституција само друге господаре давала, кои су им из пријашњих времена са свога сувише неограниченог господарства непријато у спомену стојали, више на то ишли да се и за народ кућа стече, па ма у овој за неко време и немачким језиком говорили”. Суботићев став био је више слика тек одржаног Благовештенског сабора него анализа Темишварске беседе Саве Текелије која у то време још није била преведена на српски. Текелијина „кривица”, прво прећуткивана, затим оправдавана, у тишини је полако расла док није дошло до оне гласне оцене из 1952. по којој је он скоро оптужен за велеиздају.

Колико је уверење да је Текелија био у мањини било снажно види се и по томе што је и Никола Радојчић написао да је Текелија „унапред знао” да његов „заиста слободан говор” неће „наћи на одобравање ни код саборске већине ни код аустријског двора”.¹¹ Душан Ј. Поповић у трећем тому књиге Срби у Војводини, који се први пут појавио 1963, дао је опширан приказ Темишварског сабора.¹² Према наведеним изворима и литератури он се првенствено ослањао на *Анонимни дневник (Diatium)*, затим на Текелијину Аутобиографију и историјске приказе овог догађаја код М. Грбића, Швикера и Р. Грујића. Захваљујући коришћењу првог извора, на чији значај је овим скренута пажња, његова слика Сабора је живља и у њој се посебно истиче улога Саве Текелије. Али ни Поповић овде још није прозрео мистификацију о већини и мањини и написао је да је говор Саве Текелије „остао без ефекта”. Поповић се иначе са пуним поверењем односи према Текелији као историјском извору. Међутим, и он је остао у власти Швикерове парадигме као и други цитирани аутори. То значи да су се сви држали модела којег је пројектовао још комесар Темишварског сабора генерал Шмитфелд према потребама и инструкцијама двора, а не на основу битних чињеница о политичком расположењу Срба.

Опседнути за Србе увек узбудљивим и никад довољно сагледаним питањем о политичким манипулацијама бечког двора и о српским политичким поразима, историчари нису ни приметили да је прича о Текелији и мањини на Темишварском сабору такође манипулација и да не проистиче из чињеница, него из пројекције нечије жеље. Због приче

11 Никола Радојчић, *Сава Текелија. О двестогодишњици рођења*, Историјски часопис XII-XIII, 2, Београд 1963, 7.

12 Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини III*, Нови Сад 1990, 15-38.

О политичком неуспеху на Сабору у сенци је остала богата садржина Темишварске беседе као српског политичког програма са више битних елемената који имају трајну вредност.

Пошто се ради о крупној мистификацији која је бацила искривљено светло на понашање Срба у једном важном моменту њиховог живота у Аустријском царству и пошто је та мистификација нанела велике штете сагледавању историјске улоге Саве Текелије и неповољно утицала на судбину његових списа и идеја, ово је питање важно и треба га размотрити на основу расположивих чињеница.

Текелија – поуздан сведок историје

О већини-мањини на Темишварском сабору готово и нема изворних истраживања. Зато је неопходно обратити се самим изворима, а пре свих самој Темишварској беседи. Текелија на почетку говора приказује збивања на Сабору као сукоб око речи или терминолошку збрку. Он каже да је једнака жеља и сложна воља свих учесника да нађу лек за српске невоље и да су сви сагласни око средства којим се то може постићи, али да постоји разлика само у избору начина како да се те жеље изразе.

„Ја видим, да благородним овим и целом народу најмилијим духом дишемо, и да смо сретно већ дотле дошли, да се у избору најпожељнијег средства готово сви слажемо. Али на жалост! дочим с т в а р с а м у сви скупа желимо, за н а ч и н само, или да боље кажем за р е ч и и и з р а з е, којима оно што сви најжешће желимо се иштемо, непрестано и боримо, и на двоје смо подељени” (94).¹³

Није ли овај израз: „на двоје смо подељени” могао навести историчаре на закључак о две партије? То је могуће. Али, сам Текелија за то није дао повода. Када се погледа оригинал, односно латински текст Темишварске беседе, коју је објавио Текелија, види се да тог исказа тамо нема. На томе месту у латинском тексту говори се о постојању дилеме о томе на који начин ће Срби изразити свој недвосмислени захтев за озакоњење привилегија. Тај део латинског текста гласи:

„Nobili hocce, et toti Nationi exoptatissimo spiritu animatos eo jam feliciter nosmet progressos video, ut in delectu desideratissimi remedii jam jam consentiamus, et conspiremus omnes. Ast, quod dolorosum! dum *rem ipsam* communi complectimur desiderio, in *modo* solum et ut verius dicam, in *verbis* unice, *vocibusque* defigendis, quibus rem eam, quam ardentissime exoptimus omnes, compellemus, luctamur continuo, et haeremus ancipites.”

¹³ Сви цитати из Темишварске беседе дати су према тексту објављеном у Летопису, 105, 1861, 94-124.

Дакле, посланици су се неодлучно двоумили око речи којима ће изразити свој захтев, а не око саме ствари, односно садржаја тога захтева. Двоумили су се, а нису били на двоје подељени.

Текелија је, затим, отворено напао краљевског комесара на Сабору, генерала Шмитфелда, што не дозвољава употребу речи инартикулација и што изврће смисао те речи којом су Срби тражили озакоњење српских привилегија у државноправни систем земље или, како Текелија рече, „правима и привилегијама народу и верозакону нашем данима, чврсту сталност и гаранцију”. Текелија се борио за ту реч зато што је сматрао „да треба у нашим молбама оним речима да се послужимо, које се неће моћи, како је коме воља тумачити, већ којима ће се оно, што молимо, сасвим јасно определити и означити”. Смисао овог инсистирања био је у томе што би се, у случају да ова реч изостане, српски захтеви могли означити термином инкорпорација. А инкорпорација Срба значила би њихово утапање у мађарски политички народ и брисање њиховог политичког индивидуалитета. Већ на Сабору је комесар Шмитфелд покушао да Србима подметне такво тумачење њихових захтева, а касније је таквих тумачења било и у литератури и то је оно средство којим се обарао политички програм Саве Текелије међу Србима.

Инартикулација (увођење у артикуле или законске чланке) српских привилегија постојао је као захтев на Сабору и пре Текелијиног говора, а објављена грађа у књизи *Темнишварски сабор 1790.* показује да је он доминирао и у предсаборским припремама. Текелијина Беседа има зато тако изразит дијалогски тон јер се он њоме укључио у расправу која се већ распламсала и која је његовим говором добила завршницу. Царски комесар није дозвољавао да се употреби та прецизна правничка реч него је настојао да све око привилегија остане мутно. Он је сугерисао да српски захтеви морају бити веома опширни, против чега је опет говорио Текелија и упозоравао да се треба клонити опширних и расплинутих захтева на које ће се добити исто тако нејасни одговори. Текелија се залагао за јасан и недвосмислен захтев – инартикулација. Такође је упозоравао посланике да не траже оно што се не може добити (Банат) и да се чувају те странпутице, што, грубо речено, значи да пазе да не буду преварени.

Сава Текелија се реторички вешто и психолошки проницљиво обраћао посланицима три сталежа: војничког, свештеничког и грађанског (провинцијали) доказујући, сваком појединачно, да не треба да подлегну застрашивању речју инартикулација. У том смислу Беседа јесте веродостојан документ не само о политичким, него и социопсихолошким карактеристикама овог историјског догађаја. Она открива неке механизме обмањивања и застрашивања који су били добро разрађени за сваку социјалну групацију појединачно. Међу официрима је ширено уверење да ће тражењем инартикулације увредити цара и изгубити његову заштиту, што је код њих изазивало страх за војнички позив као начин живота и извор егзистенције. Свештенству је говорено да ће инартику-

понашању људи и посланичких група на седницама и између њих, детаљније оцртава понашање комесара Шмитфелда а и Саве Текелије. Записници доста исцрпно показују како се долазило до једногласних одлука. Само са једногласно усвојеним захтевима ишло се пред цара. Прегледаћемо текстове оба записника који се односе на другу, трећу, четврту и пету седницу сабора. Ове седнице су држане 22, 26, 27. и 29. августа по старом календару или 2, 6, 7. и 9. септембра по новом. У првих девет дана Сабора, који је иначе трајао три месеца, одлучена су главна политичка питања.¹⁹

Питање српских захтева отворено је на другој седници, 22. августа (2. септембра). После уводног говора тадашњег црквеног поглавара, администратора Митрополије, владике Петра Петровића, предлог српских захтева цару изнео је и образложио секретар Угарског државног савета Јаков Сечанац, посланик „от тољњанске, барањске и шимедске вармеђе” (1972:515) и, како је протумачено, Шмитфелдов човек на Сабору. На бази привилегија тражено је: (1) посебна територија са српском управом, (2) заштита верских права народа који остане да живи ван те територије, (3) заштита граничара у случају расформирања Војне границе и (4) оснивање Илирске дворске канцеларије.

Даље ће рад седница бити приказан кроз упоредне наводе из оба записника с тим што су наводи из Званичног записника обележени словом **А.** а из *Анонимног дневника* или незваничног записника словом **Б.**

А. Званични записник каже: прочитани предлог (Јакова Сечанца) није усвојен „зато што није све задовољио и одложен је до прве седнице да се боље изведе” (1972:491).

Б. По незваничном записнику: посланици, који су живели у пределима под угарском управом, када су чули предлог, тражили су да ставе своје примедбе на другу тачку плана. Она се тицала делова народа који неће живети на издвојеној српској територији, него ће остати под управом Угарске, а за које је Сечанчев предлог тражио само слободу вероисповести. Против тако суженог захтева интервенисао је Сава Текелија, а њега су подржали Сервискиј, Стојчевић и Миковић. Први је био из посланичке групе спахија а друга двојица, као и Сава што је био, из групе провинцијалиста, односно грађана. Приликом овог првог иступа Текелија није још држао свој чувени говор.

А. На трећој седници, 26. августа, опет је прочитан Сечанчев предлог сада преведен и на немачки. Па пошто је поново било примедби, према званичном записнику: „устаде г. секретар, који је састављање записника тога на себе узео”, тј. Јаков Сечанац и одржа говор у коме рече „како би требало са доказима привилегијалних преимућстава обратити

¹⁹ Цитати из ових докумената означени су годином издања књиге *Темišvarski sabor 1790.* и бројем странице.

се управо на његово величанство, од ког се и убудуће добру народа надати има, и то из узрока, што народу привилегијама дарована добротина и милост царска ни досад не моглоше у живот приведена бити стога, што су против устава Краљев. угарског и што ће се и одсад тешко испунити дати” (1972:492). Овај опис говора из званичног записника показује да је Сечанац означио угарски устав као главну сметњу остваривању српских права. А тада „дође у скупштину као обично позваниј кр. комесар и даде своје највеће незадовољство изјавити због толиког одуговлачења с планом; и будући да комесар није схватио важност тога дела, то опомене и опет цео сабор да се пожури израдити своје ствари, јер сабор овај зависи једино од највише милости и допуштења њег. велич., па би узалудно губљење времена њег. величанству лако повода дати могло да сабор распусти”. Даље је комесар приговорио посланицама који, иако примају дневнице, „без да се јаве кућама својима одлазе” и наложио им да за сваки одлазак од њега морају тражити допуштење. На крају је „препоручио Г. Сечанцу да се пожури израдити почетне народне предлоге тако да би се у наредној седници читати могли” (1972: 492-3).

Б. По незваничном записнику трећа седница је изгледала овако: Пошто им је било дато да виде оригинале српских привилегија и прочитан им Сечанчев предлог „основателних пунктах”, и када су посланици видели да друга тачка предлога није допуњена како су тражили („пункт втори по обешчанију Г. Сечанца обширно по желеним обштем неописан бист”), они јаве комесару да се притрпи до сутрашњег дана док се овај пункт не поправи. А да ова молба комесару није била по вољи, видело се по томе што је он одмах „в дијету без всјаке церемоније пришел”. Дакле, комесар дође без сваке церемоније, а не као што званични записник каже: као обично позваниј. Церемонија позивања комесара састојала се у слању депутације у његов стан.

А. Четврта седница, 27. августа, по званичном записнику опет је почела читањем предлога на немачком и на српском језику „и будући је истиј предлог цео сабор одобрио и усвојио, послана је обична депутација да позове краљев. комесара у седницу”. Кад је он дошао, поново је читан предлог. Затим је комесар церемонијално питао да ли се сви слажу и добивши позитиван одговор предложио им је да као посебну област за Србе траже Банат, а не Бачку, Срем, Славонију и друге које добити не могу. И то је прихваћено: „изрече се цела скупштина за вечно одвојење Баната”. Али „будући да би осталиј део народа у освојеним и привилегијама му назначеним земљама без своје кривице већом страном под спахије подпасти морао, а на боље руковођење и презирање закона (вероватно треба: призреније закона = заштиту вероисповести – В. М.) право имао, то скупштина себи најпонижније задржава право да тога ради, приликом појединих постулатија, своје обширно мњење највишој милости и одобрењу поднесе”. Комесар је ово радосно примио и: „После изиште и речени пројект и протокол данашње седнице, од целе скупштине под-

писан, да би га вишем месту препоручити могао" (1972:493-4). Закључено је да се то комесару преда.

Б. По незваничном записнику ствари су текле уз више компликација. Скупштина се сложила са свим тачкама прочитаног плана осим, опет, друге: „токмо на 2. пункт јединодушно клер, благородство и провинцијалисте искали да привилегије наше с допушчением краља за благое состојаније в Унгарији живушчих у дијети в правах законих увједусја, на кое Г. Генерал Папила сам с милитарми тако и Сечанац со своими јединомишљеници пред всјеми протестирали викајућ: нећемо и не дамо да се наше привилегије от Мађара узаконују!" Тек тада су послали по комесара и кад је он дошао, поново су читали предлог („Јемуже пријатан видјелса"). И тада је уследило оно питање о избору територије на које је генерал Папила „с милитарми согласјушчим банатским депутиртом и Сечанчевим једномишљеником" одговорио викајући: „Банат, Банат, ваша екселенција!" Затим је комесар наредио записничару „сам диктирајући протокол сачинити" и њему потписан од свих предати (1972:521-2).

Али незванични записник садржи и опис догађаја следећег дана у који није држано заседање. Из њега се види да су „увече ишли немешпи и провинцијалисте к Г. Администратору (владици Петру Петровићу – В. М) протестирати, да протокол онај, који је сам Г. Комисар у сесији диктирао, с клером вкупје подписати нехошчут и тако со увјешчанием Г. Администратора и прочих Г. Г. Епископов отишли Г. Комисару и јавили..." (1972:522). Овај је зато наредио да генерална сесија о томе има бити 29. августа.

А. Пета седница, 29. августа јесте она на којој је Сава Текелија одржао свој говор. Званични записник о тој седници каже ово: „1. Г. г. депутирци скупшине се данас на време и, почем су на ново неколко примједба рекли, буде предложено питање: *Да ли се онај део народа који у Угарској осџане, који дакле неће доћи у одцејивању се имајући Банат и који не буде учествовао у уставу ње народне шеришорије, – да ли се и њај може надавати да ће му се осигуравати његова љрава у извршивању закона и грађанских преимућства?*

Један део скупштине, особито онај што живи у Угарској, наведе овде своје узроке изјављујући особиту бригу да ће тај народ и одсад имати запреке у извршивању свога закона (вере – В. М.) и учествовања у грађанским преимућствима, а томе би се могло помоћи кад би се народне привилегије угарском уставу надлежним путем утеловиле. Тај део скупштине не могаше се са подписом протокола од јучерашње седнице задовољити, с тим мање, што се са пошилањем истога задоцнило, и што је за добро нађено да се о тако важном предмету ваља обширније и точније у присуству кр. комесара саветовати.

2. Почем је кр. комесар обичном депутацијом у скупштину позван дошао и почем му је обширно јављен узрок због којег је пошилање

протоколарног извода задоцњело, преда му се истиј. Г. комесар саслуша са задовољством ово извињење целе скупштине и нареди да се протокол обширно прочита. За време читања у обадва језика састављеног протокола стављао је кр. комесар питање: *да ли је с њиме цела скупштина задовољна?* На то устану племићи из оног дела земље, који ће под угарским законом и уставом остати, и изјаве своје понизно мњење да ни у предлогу, ни у протокол. изводу није довољна пажљивост оном делу србског народа подељена, који не може живети у оној од скупштине за народ одређеној земљи, која ће уставом својим сачињавати једно морално тело, и замоле најпонизније да би се у протоколу 4. седнице на крају један параграф таког садржаја ставио.

На то изјави цела скупштина да ће свака краљевска наредба од народа с највећом благодарношћу примљена бити, која на то узиде да не само привилегијална права великог дела народа, који ће под угарским уставом остати, чува, него да и у другим из земаљске системе проистичућим преимућствима учествује, да не би морао народ тај доћи до оног жалосног искуства до којег је у пређашња времена многостручно долазио упркос обећаваној привилегијалној заштити.

Кад се тај додатак с дозволењем кр. комесара на молбу скупштине у протокол уведе, буде истиј од свијух подписан и за даље употребљење с највећим поштовањем кр. комесару у скупштини предан” (1972:494-5).

Тога дана, каже овај записник, комесар је још препоручио да би се од сутра могла редовно састајати изабрана депутација, а цела скупштина само по потреби и то црквеним звонима позивана. Такође је наложио да се на улазу у скупштинску салу постави вратар који ће пуштати унутра само посланике.

Б. По незваничном записнику пета седница је почела комесаровим гневом који је говорио о непостојаности, о издајству и одбацивању општег протокола, о томе да он не разуме наше жеље толико пута поновљене „у чему ми соједињеније с Мађарима и на који начин хошчемо и желимо имјети, которое највише Г. Текелија објаснавајући представљал”. Због тога је комесар „жестоко” почео понаособ све питати „первјеје Текелију вопрошаја: хошчете ли и желите ли Банат за територијум ваш по прошении общем предвчерашњем имејети или не?

На кое (Текелија – В. М.) отвјетствовал: ми Банат за територијум наш от себе нарешчи не можем, но на милост краља нашего остаем и превручаемсја да он онаја мјеста нам за територијум всемилостивјејше опредјелит, која сам најлучше против толиких стољетних заслуг наших вједјајет. И тако все спахије рјадом вопрошал и њеких од провинциалистов, иже вси јединодушно тако отвјешчава.”

Тада је комесар прихватио да народ који с Мађарима живи може с њима уживати иста права „и то дотоље, докоље в непоколебимој вјерности аустријском дому пребудем”. А кад су сви потписали протокол, комесар је поновио своје упозорење да са радом треба пожурити јер:

„домислите сами што на всјак ден готово 400 фор. трошитсја”. (1972:494-5).

После ове пете седнице која је решила исход српских политичких захтева и изазвала толику нервозу комесара Шмитфелда, Сабор је потрајао још три месеца. Разматрали су се појединачни српски захтеви и молбе, писало се и преписивало, држали су се балови и богослужења, једном речју, живело се лагодно и лепо – на дневницама.

Из овог упоредног прегледања два записника могу се извући следећи закључци:

1. Сава Текелија је први реаговао против Сечанчевог предлога по којем би Срби у Угарској имали права само на своју вероисповест, а не и грађанска права уставом загарантована, али је у томе одмах био подржан од других.

2. Сечанац је у свом говору, који је уследио после Текелијине примедбе, поставио тенденциозну дилему: бечки двор или Мађари. То, дакле, није била дилема коју је нудио Текелија, него Сечанац и која је требало да подели скупштину. Неуношењем у текст Текелијиних примедби које је Сабор усвојио *већином*, Сечанац је допринео стварању незадовољства и конфликта.

3. Комесар је стварао атмосферу журбе и нервозе. Контролом одласка посланика својим кућама (вероватно и због консултација) и контролом уласка у скупштинску салу комесар је желео да спречи неочекивана уплитања у рад Сабора.

4. Захтев за уставним правима Срба у Угарској било је главно питање о којем се расправљало, а не питање посебне територије. Та два захтева ишла су упоредо, а не један против другог. Споран је био први, а не други.

5. За инартикулацију залагала су се три од укупно четири сталежа: свештенство, племство и провинцијалисти, дакле већина. (Сваки од четири сталежа имао је по 25 делегата.) Војнички сталеж је морао стојати дисциплиновано иза свога генерала противећи се озакоњењу српских привилегија. Потписивање захтева је одлагано не због Баната, него због – инартикулације. И тек када је унесен захтев да ће привилегијална права, али и друга која проистичу из „земаљске системе” уживати они Срби који остану под угарском управом, сви посланици су на тај предлог ставили свој потпис.

6. Комесар је својим гневом покушао да залагање за инартикулацију прикаже као страначки пристрасну промађарску политику. За њим су ишли само они који нису смели ризиковати непослушност – поједини посланици војничког сталежа и Сечанац „са његовима”.

7. Сава Текелија држао је говор после ове комесарове инсинуације као одговор генералу Шмитфелду (за шта има доказа и у тексту Беседе) а у одбрану истине, народног и личног достојанства. Његовим говором

практично се завршила расправа о инартикулацији и постигнут је договор.

8. Сцена прозивања Текелије, спахија и само неких провинцијалиста поводом Баната открива намеру да се створи слика о сталешки обојеној опозицији која представља мањину и која је усмерена против српских интереса. Прозивање поводом Баната било је непотребно, јер се скупштина о томе већ била једногласно позитивно изјаснила.

9. Текелија је спремно и дипломатски одговорио на прозивку о Банату и тако спречио отворени сукоб и цепање саборског тела на два дела на шта је комесар можда могао да рачуна. Изјашњавање против издвајања Баната значило би, Текелија је то добро знао, одрицање краљеве милости, тада једино важећег закона за Србе.

10. Без употребе речи инартикулација, али са изразом: утеловљење привилегија угарском уставу, посланици на Темишварском сабору остали су доследни оним тражењима која је народ пре Сабора упућивао тада још живом митрополиту Мојсију Путнику и због којих је овај кренуо у Беч да моли цара.

Из свега следи да на Темишварском сабору, иако су различито мислили и говорили, Срби се политички нису поцепали на две странке и све одлуке једногласно су прихватили. Практично сви српски политички захтеви добили су право пролаза до највише царске власти. Политичке последице Сабора су показале ко је од оних који су различито мислили био више у праву. Сатисфакцију је добио Текелија, а не они који су викали: „Банат, Банат” и „Нећемо и не дамо да се наше привилегије от Мађара узаконују”. Управо они су на Сабору морали да попусте. Ако није дошло до поделе на две странке, онда Текелија није могао бити на челу оне која је остала у мањини.

Текелија је својим говором одбранио и оправдао поступак оних сталеза који су ишли да протестују против Сечанчеве опструкције и који су истрајали у тражењу законске заштите за положај Срба у Угарској. Такође је одбио инсинуације о непостојаности и непослушности према цару и о непринципијелној пристрасности према Мађарима. И он је то у свом говору учинио. Одиграо је одлучујућу улогу у спречавању политичке поделе Срба која је могла имати штетних последица по углед и самопоуздање народа. Својом улогом на Сабору, а још више чином објављивања књиге са текстом Беседе, Сава Текелија је сачувао народно достојанство. Боље од њега у том смислу не би могао деловати ни митрополит Мојсије Путник да је остао жив, јер он не би имао ону слободу коју је имао млади, спремни, још непознати и непредвиђени лидер Сава Текелија.

Мушкатиновић и Петровић – елиминисани

Један други присталица инартикулације, Јован Мушкатиновић, који се први обратио митрополиту Мојсеју Путнику предлогом да се тражи дозвола за одлазак на заседање Угарског сабора, елиминисан је на време из припрема за Темишварски сабор на којем није ни учествовао. Његова *Предсјавка краљу и Угарском сабору*, озбиљан, студиозан рад, који је припремао са циљем да се пошаље цару и Угарском сабору, није била уврштена међу званична документа Темишварског сабора и није на њему ни разматрана.

Јован Мушкатиновић у писму митрополиту Мојсеју Путнику од 2. фебруара 1790. године писао је о томе „какова се је ватра по цјелој Мађарској земљи запалила” и како и „ми Србљи ова опстојатељства на велику ползу обратити би могли” јер су сада, по њему, те прилике повољније него у време Леополда I и патријарха Чарнојевића. У књизи грађе о Темишварском сабору ово писмо објављено је као први документ. Мушкатиновић је још неколико пута писао митрополиту, нудио му помоћ, обавештавао га о раду Угарског сабора и жалио се на своје противнике у будимпештанској средини који су били против његових текстова о захтевима и молбама Срба. Он је био против сазивања српског црквенонародног сабора и тражио је да се српски политички захтеви упуте цару и да се они расправе и прихвате у Угарском сабору. Поводом текста Представке он је писао митрополиту да ако овај и не хтедне да уз његову помоћ своје име прослави (стављањем свога потписа на тај текст), да ће она „опет на свет изаћи и наштампано под мојим бити” (1972:88). Али Мушкатиновић, за разлику од Текелије, није штампао своју *Предсјавку*, а нису је штампали ни Срби после његове смрти. И *Предсјавку*, као и *Diarium*, први је штампао Димитрије Руварац почетком 20. века. За разлику од Текелије, Мушкатиновић са својом иницијативом није имао успеха.

Али, и то се данас зна захваљујући *Diariumu*, његова *Предсјавка* је читана групи посланика Темишварског сабора и то два дана пре његовог званичног отварања. Ово читање је уприличено у владичанском двору у Темишвару „настојанијем благороднаго Г. Стефана Монастерли од Каполне в резиденцији епископској у присуствију преосвјашчених Г. Г. и пречестњејших архимандритов, Г. Генералмајора барона Папиле и прочих шчабс, обр и унтрофициров и њекоих депутиров...” А после читања цео скуп је „благодарност јему (Мушкатиновићу) за труд показао публично викајући: хвала му велико, да га Бог живи!” (1972:515).

Мушкатиновић, адвокат и пештански сенатор, на Темишварском сабору није био посланик јер је изгубио на изборима од Монастерлије у будимској (Стратимировићевој) дијецези. Судаћи по *Diariumu*, преко Мушкатиновићеве *Предсјавке* прешло се, практично, ћутке. Јавно исказана „благодарност јему за труд” то управо потврђује. Захвалност за

јавно читање *Представке* у Темишвару, осим Монастерлији, припада и домаћину двора, епископу Петру Петровићу. О догађајима у владичанском двору као што је било ово читање Мушкатиновићеве *Представке* или протестација сталеза против Сечанчеве самовоље, а у које је директно био умешан и владика Петар Петровић, нема речи у званичном записнику. Међутим, и Петар Петровић је прошао слично као Мушкатиновић. И он није прошао на изборима, али за – митрополита.

За разлику од ове двојице угледних Срба Текелија је са својом иницијативом на Темишварском сабору – прошао. За његову сјајну улогу на овом Сабору тешко је наћи поређење у нашој политичкој историји. Текелијино притицање у помоћ подсећа на јунаштво Милоша Војновића у песми *Женидба цара Душана*. Али савремена српска историографија друкчије о овоме говори. Ко је родоначелник тезе о томе да је Текелија био на челу промађарске мањинске струје на Темишварском сабору, оставићемо да утврђују они који су ту тезу здушно прихватили. А до које мере је искривљена слика Темишварског сабора и улоге Саве Текелије на њему (што време више одмиче, то искривљавање бива све јаче) нека покаже овај цитат из једног репрезентативног издања савремене српске историјске науке:

„На тој основи су се и на сабору образовале две групације за које би се, условно речено, могло тврдити да су две политичке странке угарских Срба (...) Први сукоб је настао око будућег положаја Срба у држави. Испољена су два гледишта: 1. да привилегије и даље остану основица на којој ће се заснивати правни положај српског народа у Монархији, с тим да би Срби добили своју посебну територију (реч је о Банату) са аутономним правима, што је било гледиште саборске већине на челу са генералом Папилом; 2. да се изврши инартикулација српских привилегија у државне законе Краљевине, а преко њих и инкорпорација Срба као њезиних поданика, што је било гледиште мањине на челу са Савом Текелијом, који је очито добијао упориште у Угарском сабору. До сукоба је дошло и приликом избора митрополита. Комесар је очито био за темишварског епископа Петра Петровића, администратора митрополије, али се једна, чини се *ad hoc* створена већина, определила за будимског епископа Стефана Стратимировића, који је потом и био изабран за митрополита”.²⁰

У овом кратком исказу све је искривљено. О мањини и већини и овде се говори погрешно. Алтернативног захтевања: или Банат или инартикулација није било. Та два захтева ишла су упоредо, а не један против другог. Текелија је мислио да се посебна територијална аутономија не може

20 Александар Форишковић, *Политички, правни и друштвени положај Срба у Хабзбуршкој Монархији у књизи: Историја српског народа. Срби у XVIII веку*, СКЗ, Београд 1986, 278-279.

добити, али није тражио да се тај захтев брише. Официри јесу викали против Мађара, али су сви потписали захтеве о утеловљењу привилегија угарским законима. Остају спорни детаљи: да ли је на челу „већине” био Сечанац или генерал Папила? Папила је био на челу Депутације или радне групе од 32 посланика свих сталежа, у којој је био и Текелија, и која је имала задатак да претходно разматра народне захтеве пре њиховог изношења пред Сабор. Али главни комесаров човек био је Јаков Сечанац. Не тврди ли се да је Папила био на челу већине да би се тој „већини” дало још више српско, војничко, генералско достојанство и да би се заобишла проблематична личност Јакова Сечанца, касније једног од учесника „јакобинске завере” опата Мартиновића. О личности и историјској улози Јакова Сечанца доста се зна.²¹

Затим, Срби су тражили инартикулацију својих привилегијалних права, а не и инкорпорацију у мађарско национално тело како наш историчар тврди. Покушај такве инсинуације учињен је још на Сабору као што је у Беседи Текелија наглашавао. То је било оно Шмитфелдово сугестивно питање: какво то сједињене с Мађарима хоћете? Уосталом, и у званичном записнику говори се о томе да „би се народне привилегије угарском уставу надлежним путем утеловиле”, а не о политичкој инкорпорацији српског народа мађарском народу. Ако је таквом кривом тумачењу српских и својих захтева Текелија противречио још у Темишвару 1790, зашто се један српски историчар после два века о то оглушује и зашто не верује Сави Текелији? Он је то могао да чини зато што је Темишварска беседа као документ тешко приступачна.

Најзад, помињање сукоба око избора митрополита не би изазивало пажњу да није тврдње да је комесар „очито” био за темишварског епископа Петра Петровића. (Реч „очито” два пута је употребљена у овом кратком цитату што указује да читалац треба да буде опрезан код примања таквих тврдњи). Да ли је Шмитфелд стварно направио уступак Србима око избора митрополита и дозволио, противно обичају, да буде устоличен човек на кога двор претходно није рачунао? То је мало вероватно или потпуно невероватно. О избору митрополита на Темишварском сабору, као и о Текелијиној улози на њему, историјски извори говоре другачије.

Стратимировић – по вољи двора

Сва три извора: Текелијина Аутобиографија и два саборска записника, на истоветан начин приказују процедуру гласања и понашање оба

21 Мита Костић, *Неколико идејних одраза француске револуције...*, Зборник Матице српске, 3, Нови Сад 1952, 11.

Vaso Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Zagreb 1960, 188-196.

главна кандидата Петровића и Стратимировића. Први је, добивши мање гласова, одустао у корист другога, а други је плакао и молио да га не бирају јер је слабог здравља, млад и неискусан. Избор је извршен на претпоследњој 23. седници сабора 28. октобра по старом календару, а то значи после више од два месеца седења у Темишвару и претресања ситнијих питања. Текелија је, „у свему противан комесару”, како сам за себе каже, предлагао да се што пре приступи избору митрополита, али комесар је то одбио. А кад је дошао дан избора, и делегати се, на позив великог црквеног звона, искупили у сали, прво је комесар дао инструкције о избору, а затим је започео чудан говор како нека лица, тобоже, раде на томе да њега лише не само награде „от височајшија власти” за сав његов труд, него и достојанства која је он својим животом заслужио. А онда је пао у ватру и срдито тресући неки „атест” у руци, напао је једног од посланика, капетана Татомировића, да је овај „говорио пред протопопом костајничким Јоаном Поповићем” да је владика Петровић потплатио њега, комесара, са 6.000 форинти, да би био изабран за митрополита. Потом је комесар дао Татомировића ухапсити, наочиглед скупштине.

Записник овде говори о великом огорчењу скупа због таквог комесаровог поступка према посланику Татомировићу. Остали посланици су, каже аутор *Diariuma*, њега, комесара, чувајући „благородије души својеја, тихостију просили, молили, в руке и халину јего љубили” да не чини то „безчестие вјерно подањејшој нацији” и да не затвара посланика без саслушања и опште осуде. Али комесар је, ништа од љутине не разумевајући, „без всјаке церемоние квартиру своему отишел”. Потом „велики ропор измежду Господеј депутатиртов бист, и многи плакаху за ексцес сеј”. А тада, у тој општој жалости, Г. Дамаскин је почео викати: „ето Славни открио нам дух свети проданика нашего Петровића Администратора, који нас и нашу браћу продаје, та тај би продао и сву нашу нацију! Је ли то лепо и пристоици се Епископу? А Петровић јако Администратор ниже слова отвјетствуја савијајући манторос свој изшел из конгреса на поље и сви Г. Г. Епископи с њим”. Посланици су затим слали депутацију комесару да моли за ослобађање Татомировића, а овај их дочека спремно („всегда шпионов имјехом”) и пусти капетана. Потом је обављена процедура избора митрополита (1972:542-3).

Овај опис у незваничном записнику показује како је то комесар Шмитфелд „очито” био за Петра Петровића. После ове сцене коју је направио на Сабору, тешко се могло догодити да Петровић победи на изборима. И није. У званичном записнику овај догађај је потпуно прећутан и нема ни наговештаја о њему.

А шта о избору митрополита каже Сава Текелија? Познато је како је Иларион Руварац изгрдио Текелију да је он, а не Стратимировић или генерал Шмитфелд, крив што је на Сабору за митрополита изабаран

најмлађи, а не најстарији и до тада најзаслужнији владика Петар Петровић.²² Руварац је тај свој суд засновао на тврдњи у Текелијиној Аутобиографији да је и он сам допринео победи Стратимировића. Сава каже да је међу посланицима било доста школских другова Стратимировићевих, да је и он сам био за њега, а сем тога му је 29 посланика дало реч да ће они гласати за онога кога он буде хтео. Гласало се јавно и видело се ко је био за кога. Сама сцена гласања описана је у незваничном записнику живописно: Јаков Сечанац је предложио да сви епископи буду кандидати за митрополита, јер су „они сви честни и добродјетелни, обаче наукоју не сравнени”, а посланици треба да изаберу једнога између њих који је учен („науку љубјашчи”) јер ће такав моћи највише да учини за добро народа. Међутим, генерал Папила је предложио три кандидата: Петровића, Шакабенту и Стратимировића, што је Сабор прихватио. Сечанац, пак, као да је предвидео „сију хитрост” одмах предложи, „понеже времја кратко јест”, да онај који је за Петровића пређе на десну страну сале, за Шакабенту – на леву, а за Стратимировића – „тај нека иде доле к пећи”. Када су се тако разврстали, дошло се до броја гласова – 29, 12, 54. За Стратимировића гласали су и Текелија и Сечанац, наравно и Дамаскин и многи други које, када је видео генерал Папила, расрдио се јако и „хотел из сесии изити”, али су га задржали Сервиски и Сечанац. Папила је гласао за Петровића и чак када се овај одрекао својих гласова у корист млађег Стратимировића, ишао је Папила са присталицама Петровићевим да се жали комесару, који им је саветовао да и они морају „на болшују страну вотумов пристати”. Тек онда је Папила свој глас пренео Стратимировићу, а за њим и друге Петровићеве присталице. Када се после завршеног гласања нови митрополит обратио посланицима, опет је плакао и говорио да то „великое и тешкое достоинство ние за мене у младости мојеј, но за онакова человјека кои је у свему тому способан и искусни”. Тим својим речима расплакао је цео скуп који је не дочекавши крај његова говора повикао: „виват Стратимировић Архиепископ!” (1972:543-6).

Шта, међутим, Текелија каже о сцени коју је направио Шмитфелд са Татомировићем? Он ту сцену није прећутао, али је у својем опису изоставио битан део, онај који је увредљив за епископа Петровића. То место код Текелије гласи:

„Кад су се дела народна скоро свершила, онда смо ступили на избраније митрополита. Но ту не знам зашто комесар кад је избраније отворио капетана Татимировича дао чрез адјутанта свога профузу отвести с овим речма: Ich als Commendirender General

22 Иларнон Руварац, *Шта се и како се и с које се стране досле йокушавало да се и код нас оснује семинарија за кандидатие свейшеничкоѳ реда?*, Нови Сад 1887. 43.

von Slavonien schicke Sie zum Profosen". Ту се учини ларма и ја највише викао говорећи комесару да он као командирендер генерал у народном собору нема шта заповедати и да је он увредио цели народ, да он народнога депутирта под ариште шиље; ако он ту власт је добио да нам покаже. Док сам ја њему у очи говорио донде капетан изиђе из сале и без тога да би ја био приметнио и за њим после комесар. После су послати били комесару с тим изјаснением да пусти капетана, јели сесија неће се заићи докле цару тужбу не пошље на штафети, и тако се пусти капетан." (1966:156)

О Петровићу и Шмитфелдовом говору о подмићивању – ништа. Шта се то збило с Текелијом? Да ли је он видео и чуо исто што и анонимни записничар, па прећутао оно о Петровићу? Он је то морао чути. Зашто се Текелија одлучио за ћутање? Да ли је тај младић, обично „дерзновећ“ (храбар) и слободан, јер су му то његово порекло и његов карактер омогућавали, знао да су сви српски црквени поглавари издашно морали да награђују не само услуге него и сам приступ до државних власти и чиновника и да су о тим издацима понекад остављали и књиговодствене трагове. Положај српског свештеничког сталежа у Угарској у том погледу није се битно разликовао од онога њихове браће у Турској који су трпели разне зулуме и морали да од државних власти откупују своја сопствена добра. Да ли је Текелија поверовао у оптужбу против Петровића и устукнуо пред саблазни? Или се уплашио те велике неправде и срамоте и хтео човека да поштеди свог сведочења? То се не може знати.

Али и оно што је Текелија написао о затварању и пуштању Татомировића довољно је да посведочи да се на почетку изборне процедуре догодила непријатна сцена која није могла имати другог смисла осим да утиче на изборе. А нема сумње ни о томе чије позиције је она могла да пољуља. Са Петровићем, као будућим митрополитом, рачунало се до те мере да су се неке његове присталице надале да ће цар наредити понављање избора (1972:547) што се, дакако, није догодило. И пре избора, међутим, било је знакова да је Стратимировић човек од великог поверења. То се видело и по његовој истакнутој улози у припрема и у раду Сабора. Он је једини од епископа писмено предлагао митрополиту Путнику да од цара измоли српски црквено-народни сабор (1972:16) што су тражиле и поједине црквене општине из његове будимске дијецезе (1972:32,37). У њој није подржана ни Мушкатировићева *Предсјавка*. Све то говори о политичком правцу друкчијем него у другим српским срединама. Стратимировић није могао рачунати да ће на Темишварском сабору он бити изабран за митрополита, јер је Мојсије Путник још био жив у то време. Његова улога и на Сабору била је истакнута, нарочито у церемонијалном делу (1972:231-237). Можда се о избору нешто могло наслутити и када је приликом служења службе Божје у катедралној цркви у Темишвару домаћег владика („понеже Г. Епископ Петровић свечар

јест") заменио млади Стратимировић, а не неки од старијих владика. Сам тим одуговлачења са избором могао је указати да се нешто неочекивано спрема.

Ниједан српски митрополит у Аустрији ни пре ни после Стратимировића није био изабран мимо и против воље двора. А сама процедура избора никад није могла да се отме њиховој високој политичко-биро-кратској вештини. То је на најбољи начин демострирао баш генерал Шмитфелд у Темишвару. Уосталом, колико је поверење код њега имао Стратимировић види се и по оним карактеристикама које је Шмитфелд послао канцелару Кауницу на почетку Сабора (9. септембра по новом календару – истога дана када се десио одлучујући Текелијин говор) о члановима Саборског одбора. Три су личности на том списку добиле највећи значај и по садржају и по дужини текста. То су владика будимски Стефан Стратимировић, Јаков Сечанац и капетан Кирил Татомировић. Само њихове карактеристике у објављеном списку имају по пет редова текста, док је, на пример, Текелија добио само два реда. Чак је и генерал Папила добио мање речи похвале од ове тројице. Па ипак, и од Стратимировића већу препоруку је добио и највеће поверење Шмитфелдово уживао је Јаков Сечанац, посланик мохачког краја, који није био ни официр ни владика, него грађанско лице – човек који је покушао да на Сабору направи расцеп међу Србима. А капетан Татомировић је, судећи и по овој карактеристици, био Шмитфелдов човек од поверења. Он је могао написати комесару онакво писмо само у договору са њим. У искрену подршку генерала Папиле владици Петровићу не треба сумњати.

За државну политику на Темишварском сабору биле су важне две ствари: хоће ли Срби потписати да траже Банат и тако показати да од све власти у земљи уважавају једино царску милост (апсолутизам и самодржавље, а не угарски устав) и ко ће бити следећи митрополит. Обе одлуке догодиле су се као неминовност – по вољи двора. А да је и на овом Сабору требало испровоцирати сукоб међу Србима, то није било ништа ново, него елеменат трајне стратегије. Што тај сукоб није у току самог догађаја добио изразитију форму, заслуга је на српској страни, која је испољила дубоко разумевање политичких проблема и смисао за реалност. Можда никада до тада, па ни после тога, Срби у Аустрији нису били тако политички спремни, а њихови захтеви јасни и одређени. Успех Темишварског сабора, посебно у супротстављању разбијачкој политици двора, постигнут у самом историјском догађају, касније је поништен учвршћивањем тенденциозних интерпретација и предрасуда. Те предрасуде прихватила је и српска историографија подлегавшти разисторији.

Темишварски сабор није капитално питање српске прошлости, али је капитално питање историјска истина о овом догађају.

Практичне политичке последице Темишварског сабора

Темишварски сабор произвео је одређене политичке последице. Срби, дакако, нису добили Банат, нити сопствену управу на некој другој територији, као што је Текелија и предвидео да ће бити. Али, двор је основао неку врсту министарства за Србе, тзв. Илирску дворску канцеларију (1791) а на њено чело поставио је грофа Балашу, бившег хрватског бана, кога нису волели ни Срби ни Мађари. Канцеларија је, на инсистирање Мађара, већ следеће године укинута, а њени послови враћени су у надлежност Угарске дворске канцеларије заједно са неколико Срба чиновника.

Иако им није било дозвољено 1790. године (као и 70 година касније на Благовештенском сабору) да се обрате непосредно Угарској дијети, српски захтеви за инартикулацију нису остали без одјека. Угарски сабор је 1791. године донео 27. законски чланак „којим се Србима даје пуно грађанско право, слобода вероисповести и држања школа, и потврђују привилегије, уколико се неprotиве основном уставу Краљевине (*fundamentalni regni constitutioni*); као и чланак 10. закона г. 1792, којим се укида Српска дворска канцеларија а православним епископима даје глас и седиште на дијети”.²³ Аутори цитираног текста, Јован Радонић и Мита Костић, преименовали су овде, не без ваљаног разлога, Илирску дворску канцеларију у Српску. Они на истом месту кажу како су у време Марије Терезије, царским рескриптима, Деклараторијом (1779) и Конзисторијалним системом (1782) биле „српске привилегије углавном ликвидирани”.²⁴ Пошто је још 1763. године донет декрет којим се Србима ускраћује место у Угарском сабору са образложењем да се питања Срба тичу владара, а не Сабора, и пошто је световна јурисдикција митрополита и де јуре поништена на Сабору 1768, Срби су били остали без икакве политичке самосталности и грађанских права. Терезијанским уредбама уведена им је, напротив, нека врста туторства државе у њиховој цркви. Кад се то има у виду, онда нове уредбе Угарске дијете, којима су Србима дата грађанска права (а тиме и могућност да буду бирани у јавна звања, да стичу племићке титуле, дакле, одређени друштвени статус, да могу поседовати имања) значиле су, не само бољи положај за њих, него и својеврсну политичку сатисфакцију. Од нарочитог су значаја била нова права црквене јерархије: млади митрополит Стратимировић појавио се на Дијети 1792. године, као и Сава Текелија. За народ је то значило да има ко да га представља у врху државне власти. Без обзира на друге

23 Јован Радонић и Мита Костић, *Српске привилегије*, Београд 1953, 2.

24 Исто, 1.

ограничавајуће моменте овог 27. законског чланка (сва црквена, фондацијска, просветна и културна питања Срба остављена су у надлежности царске власти) и на његову недоследну примену, његово доношење, као и чланка 10, био је реалан политички успех Срба и несумњива позитивна последица Темишварског сабора.

Гест Угарског сабора према Србима – давање грађанских права и места у државном Сабору – могао је уследити као одговор на српске захтеве. Иако српски посланици нису добили приступ угарској Дијети 1790. године, она се могла упознати са српским захтевима и путем њиховог Елабората упућеног цару, и у току самих припрема Сабора, али и путем оних српских гласова и иступа на Темишварском сабору који су успели да продру у јавност. Један од таквих, који су највише одјекнули, био је глас Саве Текелије. Његова латинска књижица са текстом Темишварске беседе, коју је он објавио хитро и вешто (1791), поништила је учинак који је требало постићи прећуткивањем тога говора у званичном записнику Темишварског сабора. Основна практична политичка идеја овог говора: захтев за инартикулацију или кодификовање српских привилегијалних права угарским законима, овом књижицом разглашена је на велика звона. Истовременост објављивања анонимне Расправе о Србима у два издања – латинском (1790) и немачком (1791) – и Темишварске беседе (1791), морала је само увећати практично-политички учинак ових Текелијиних књига. Није могло бити сумње да ове књиге представљају израз политичких расположења Срба у Хазбуршкој монархији који не желе да живе само на царској милости, него траже да се њихова грађанска и политичка права уреде законима и да и они имају своје представнике на местима где се о њима одлучује. Срби су тај захтев понављали на свим својим дотадашњима саборима. Они су и сада били о томе јасно опредељени. Неколико галамџија на Темишварском сабору, такозваних „националиста” и њихова претходна акција у Бечу којом је требало одвратити Србе од Угарског сабора, нису могли довести у питање то опредељење.

Међутим, после ових догађаја Срби у царевини су се политички веома утишали. Такво понашање долазило је од врха, од митрополита Стартимировића који је владао скоро пола века. Ако се то српско политичко утихнуће у каснијим годинама његове владавине и може објаснити општим условима које је наметао Метернихов полицијски режим, веома је необично што је до њега дошло одмах после Темишварског сабора, такорећи пре но што су се посланици вратили својим кућама.

Са родом растеш, падаш

После Темишвара више од пола века није било прилика да се Срби у тако великом броју састану и расправљају о својој политичкој судбини. Све до смрти Стратимировића није било народних сабора. Па и после тога, све до Мајске скупштине 1848. није било политичких скупова. Темишварски сабор показао је високи степен развоја националне свести код Срба и високу политичку културу код истакнутих представника тога народа. Показало се, на жалост, да су због дуготрајне политичке обесправљености, многе од тих личности биле неслободне и да су деловале на концима који су повлачени из центара државне моћи. Сава Текелија је редак, али драгоцен пример политички ангажоване личности која није потпала под утицај државних власти и није им се обавезала на послушност. Слободу, коју је себи приуштио захваљујући пореклу, иметку и личним способностима, платио је убрзо повлачењем из државне службе и изолацијом.

Следећи црквенонародни сабор у Сремским Карловцима 1837. године био је сазван ради избора новог митрополита после смрти Стефана Стратимировића. Тај Сабор није био „расправни”, односно није имао политички карактер. Али, Текелија није на њега отишао, јер није прошао на изборима за посланика! Незадовољан политичким мртвилем Срба у царевини, он је поводом овог Сабора написао песму *Сербскиј родољуб к народу сербском на ново 1838 леџо* коју скраћено зовем Посланица Србима.

Иако политички пригодна, ова песма је дубоко промишљена и проосећана. Песник се пита зар су лањске просбе (молбе за сазивање сабора) имале за циљ само то да се изабере митрополит и зар митра може бити мелем за све ране и уздисаје. Народ немо гледа не само како му иноверци веру начињу и цркве отимају, него и како му једноверац (митрополит?) његова права (збора и договора?) укида. Песник евоцира догађај после Темишварског сабора када је Стратимировић у Бечу окупио четири Србина да виде шта ће чинити са закључцима Сабора, па су их, по његовом савету, оставили недирнуте да их захвати плесан. Зар је то жеља српског народа и његов понос? (Текелија се никада није помирио са необјављивањем закључака Темишварског сабора и неостваривањем одлуке о оснивању православне семинарије.) У овој класицистичкој песми су и цитати: Хердер и Лукијан (Мушицки) рекли су да није вредан помоћи онај ко сам себе рђи препушта. А свети Никола је дављенику, који је од њега тражио спаса, викнуо: макни и ти рукама. Текелија опет заступа став о потреби рада за себе и за свој народ. Један човек, па ни двојица не могу покренути четрдесетогодишњи камен (толико година је прошло од Темишварског сабора) али могу стотина, може мноштво.

Прут један ломи свака, али не и сноп. Песник се чуди и прекорева Србе зашто се боре само мишицом, обарају стење, истурају груди топовима, а уста не смеју да отворе за опште добро. Себељубиви појединци, који не осећају за свој народ, слични су скотовима. Чак и звер брани своје, а нектомо човек. Сваки појединац треба да испољи личну храброст (Дерзај свакиј!). Човек се уздиже и пада са својим родом. Зато треба мудро радити и бранити своје док је човек жив.

По основним идејама ова песма је у пуној сагласности са Темишварском беседом. Старац Текелија није био клонуо духом. Нису га поразиле ни личне ни народне невоље, јер је израстао у вери и љубави, а поткрепљивао се сталним радом и знањем. Посланица је поклич против српске малодушности. Песму овде цитирам у целини према издању у Српској пчели, транскрибовано:

Шта? То л' је мелем ране за толике?
Утеха л' то уздису лета за шест
На четр'ест? Народе Србскиј!
Митра л' виша целъ би просбе твоје

Лане? Може л' све излечити сама?
Иноверац веру рони, цркве узе;
Једноверац достојност от
Народа укида: ти нем гледиш!

Четир' решише, што чина Собору
На Темешком, што Дед потврди Царев,
Лежи нам плесан, прах, на совет,
Ког даде Митронош. То ли твоја

Србе жеља? понос то ли т' народниј?
Кто сам себе херџи пушча, вредан није
Помошчи, Хердер рече; то нам
Лукијан потврди. Чувствуј Србе!

Мишица ти враге губи; обарати
стење, пред топ груд ставит смеш, а уста
Обшче за благо макнут не смеш?
Та нит' штака нит' Скиптр прети, кренис'.

Макни рукама гибљущчему викну
С. Никола; камен четирдесјат осмо-
Летниј не један, не два могу,
Покренуће сто. Врата ако се

Не отворе, куцај два и три пута
Куцај опет, Та баба кука сама,

И јунак гине сам. Прут један
Ломи свак, ал' не сноп. Дерзај свакиј!

Род, народ Себељуб не зна, животном
Подобан. Та с родом растиш, падаш. И
Звер своје брани. Чужде мани,
Своје не дај жив. Чуј, мудро ради! –

ИСТИНОМ ПРОТИВ ПРЕДРАСУДА

(Темишварска беседа)

Не мали део Европе упро је очи у српски Сабор и са нестрпљивошћу очекује његове плодове, рекао је владика Петар Петровић у својој уводној речи на другој седници Сабора у Темишвару. По њему, овај скуп је био прилика да Срби покажу да су обдарени разумом и искуством и да имају људе упућене у науку о држави и у политичке ствари („да покажем убо ми, јако разумом и искуством одарени и в самој шчадској наукје и политических обрјашченијах искусних имејем мужеј”).¹ Текелијина Темишварска беседа учинила је да владичине речи не буду само хвалисаве него да имају и покриће у стварности. Она представља подвиг изузетне моралне и интелектуалне вредности јер је истину о положају, судбини, политичким интересима и карактеру српског народа супротставила предрасудама.

Два века касније, Никола Радојчић, који се као историчар бавио српским средњевековним државним правом, рекавши за Текелијину беседу да је „прави научни рад несумњиве вредности и онда и данас” (1964:194) морао је имати у виду не само обиље садржаја него и вредност идеја у овом тексту. Ставови Темишварске беседе о историјским и политичким питањима опстанка српског народа и осигуравања његове будућности превазишли су значај догађаја из којих су проистекли.

О правној држави и равноправности народа

Основна идеја Беседе јесте она о правној држави у којој се слободе и права грађана и народа заснивају на законима и уставу. Текелија је посебно наглашавао општост и сталност права и стабилност правне државе (закони важе за све, сви имају право да учествују у њиховом доношењу, не могу се једнострано мењати као краљевске повластице, него само на начин на који су донесени). Са тог становишта он се залагао за уставно регулисање положаја Срба као равноправног народа у Угарској и за промену њиховог дотадашњег положаја који је био заснован на

¹ *Тeмишварски сабор 1790*, 518.

царским привилегијама. Тражећи инартикулацију (законско регулисање положаја Срба) он каже:

„Ако њу (тј. инартикулацију) добијемо, нећемо више онако играти како нам се засвира, нити ће нам се слобода и права наша само на измољеним и својевољним привилегијама оснивати, већ ћемо се у срцу радовати што нам се она на јавним државним правима и на самој конституцији оснивају” (97).² Или, мало касније: „Поносићемо се тада што привилегије наше имају снагу јавног и општег закона и што по правди наше мора бити оно што је досад од суште и то превртљиве воље краљева зависило” (100).

Једнакоправност свих народа у држави подразумева јединствену државну организацију („да смо једним и истим старешинама подвргнути, и да се све оно што је једном народу право или противно, и од другог као такво сматра” – 90). Срби би са Мађарима уживали иста права, економска и политичка, укључујући и управљање државом („да с њима како отмени, тако и прости једнака права и добра уживамо и да нам је на тај начин не само к достојностима Угарске отворен пут” (90). У Дневнику и у Аутобиографији Текелија је често указивао на важност учешћа Срба у државној управи и у вршењу јавних звања.

У својој Беседи Текелија није дао основа за критику коју му је упутио Јован Савковић 1952. године и у којој се, између осталог, каже:

„Постављајући свој политички идеал на то да у Угарској буде само један политички народ, мађарски, а остали народи, па и Срби, да постоје само као народности, Текелија се био сасвим ставио на гледиште мађарске сталешке политичке идеологије. И он, као и мађарски сталези и племство онога времена, држи да Срби треба да сматрају за врхунац среће, ако им буде омогућено да у Угарској буду сматрани за равноправне грађане, и да им буде слободно да у њој могу заузимати све, па и највише положаје и достојанства.”³

Савковић је ово схватање о народности без основа приписао Сави Текелији. Овај термин употребљаван је у Аустроугарској у другој половини 19. века и у Југославији у другој половини 20. века са значењем блиским појму национална мањина. Текелија Србе у Угарској није видео као националну мањину. Он је сматрао да Срби, као старији народ у овој земљи и од самих Мађара, заслужују да буду у с в е м у равноправни народ, па и у управљању државом. По њему Србима је припадало право да суделују у највишој законодавној власти а то је, поред краља, парламент, односно у овом случају Угарски сабор. Он се зато и залагао за инартикулацију привилегија, јер је сматрао да би тиме Срби били

2 Сви наводи из текста Беседе означени су бројем стране у Летопису у којем је штампана.

3 Јован Савковић, *Борба Срба Војвођана за своју територијалну и политичку самосталност*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 3, Нови Сад 1952, 38

доведени у друкчију позицију од пуке послушности двору – могли би да утичу на доношење и промену закона у скупштини (Сабору), „јер ове треба са истим ауторитетом променити са којим су и донешени” (113). Текелија није сматрао да би мађарски посланици били милостивији према Србима од мађарског краља ако би они, без Срба, о њима одлучивали. Зато је и рачунао на то да Срби добију стална места у Сабору и да тамо сами бране своја права.

Текелија је упозоравао сународнике да не дозволе да се промена њихових права изводи без њиховог „уплива и гласа” и саветовао им да се промена тих права „ако то ви може бити не би хтели и ако нужда не би изискивала, никад не предузима” (114). Овај опрез према променама без нужде и по туђој вољи, није био само начелне природе. Државна власт у 18. веку, а нарочито у време Марије Терезије, често је мењала уредбе, регуламенте и рескрипте којима је уређиван живот Српске православне цркве, угрожавана њена самосталност и нарушаван њен углед у народу.

Само непажљив или недобронамеран читалац Беседе могао је да превиди њен одлучан захтев да српски народ учествује заједно са другима у борби за опште добро, али и у одлучивању о својој судбини. Облици тога учешћа морали су бити у складу са конкретним историјскополитичким приликама и друштвеним уређењем земље. Текелија није могао заобићи Угарски сабор. Што је он то знао и с тим рачунао, то је квалитет, а не мана у његовом мишљењу. Што његова мисао није била превратничка и илузионистичка у смислу рушења монархије на крају 18. века у аустријској царевини, то није недостатак родољубља, него знак озбиљности народног карактера.

Српски народ у Аустрији био је у најтежем облику неслободе: у подчињености обмани као стварности. Под видом самосталности народа и његовог привилегованог положаја држава је спровела политичку изолацију српске нације. Како је такав народ и у таквом положају могао рушити монархију или феудални поредак у једној вишенационалној држави? Једини пут за излазак из ћорсокака у којем су се нашли Срби Текелија је видео у политичкој афирмацији српске нације и њеном укључивању у редован политички живот државе у којој су живели.

Текелијин однос према законима није проистицао само из његовог правничког образовања него и из дубоке државноправне традиције српског народа. Законик цара Душана, који се примењивао у свим српским земљама дуго после пропасти царства, био је и у време Саве Текелије итекако важна књига у српском друштву као и Номоканон св. Саве у Српској православној цркви. Један препис Душановог законика у својој библиотеци имао је и Сава Текелија. Он је заслужан за прво штампање овог кодекса како о томе пише и Никола Радојчић.⁴ Не само

4 Никола Радојчић, *Два намеравана издања Душановог законика* Зборник Матице српске за књижевност и језик, 3, Нови Сад 1955, 5.

зато што је био „доктор свију права” него и зато што је припадао народу са таквом правнополитичком традицијом какву су имали Срби, Сава Текелија није могао имати друкчије ставове о правној држави од оних које је имао. А пошто је осим знања имао и моралне храбрости и интелектуалног поштења, он није могао да не види у тобоже привилегованом положају свога народа његову трагичну обесправљеност.

О уставној монархији

Сава Текелија је видео Аустрију и Угарску као уставну монархију, не зато што је сматрао да је тај облик друштвеног уређења најсавршенији, него зато што је монархију сматрао најпримеренијом хетерогеној структури ове државе. Како му није било својствено да износи било какве догматичке ставове, него је свако питање сагледавао у реалним историјскополитичким околностима, он ни о монархији ни о републици, као таквима, није казао ништа ни лоше ни добро. Али, ни у Беседи ни у другим списима он се није показао као особити љубитељ монархије или краљевске власти. Онаква песма какву је Доситеј Обрадовић испевао Јосифу II од Текелије се не би могла очекивати. Ни у једном његовом делу нема ласкавих оцена и исказа о цару. Он се доста залагао за ограничавање власти монарха и испољио је видљиву склоност ка парламентаризму. Да ли је то био утицај идеја тога времена на његова схватања, с обзиром на историјске догађаје у Америци и у Француској, или последица доброг познавања уређења европских држава и историје права, које је код њега несумњиво, или свега тога заједно, тек он је у Беседи јасно оцртао визију парламентарне монархије у којој би и Срби као конститутивни народ имали своје место. Будући угарски сабор он је видео као парламент у којем би сви народи били равноправно заступљени, а не само као сабор мађарског племства. Али, да би такав парламент настао, што се тиче Срба, требало је да они прво уђу у постојећи Угарски сабор.

Текелија је уважавао потребу усаглашавања обе полуге законодавне власти – и краљевску и власт сталежа. Имајући у виду тада актуелна збивања (побуњеност угарских сталежа против краља и њихову вољу да откажу династији Хабзбурга право наслеђа мађарске круне) Текелија није ни за корак прекорачио црту и стао више на једну или на другу страну. Да је био само на страни мађарског племства, а против двора, о томе би остало трага у његовим текстовима. А таквих трагова нема. Они који су му приписали да је на Темишварском сабору био „пре свега убеђени припадник мађарског племства” (Јован Савковић и следбеници) нису били у праву. Текелија је пре свега био Србин, српским бригама обузет, добар познавалац науке о држави и ни на памет му није падало да тада са Мађарима руши краља што би се од њега као „убеђеног припадника мађарског племства” морало очекивали. Да се он оградио од те

дубуне види се и из његових исказа о могућем трвењу између краља и краљевине, односно сталеза:

„Овако дакле питање могло би тек онда подстакнути и правиј страх могао би нас тек онда заплашити када би краљу доказивали да нема власти и право на краљевство, или кад би на видик износили, да краљевство гони од себе краља, и да му покорност одриче. Да се пак ниједан од ова два случаја без највећег жига безбожности ни помислити не може, очевидно је...”(198).

Када је био за то да Срби иду 1790. на Угарски сабор, који су чинили баш ти тада побуњени мађарски племићи, то није било за то да би њима пружали подршку против краља него да би утицали на промену свога положаја у држави. Он је уверавао своје сународнике да „Обадве стране дакле треба молити, обадвема заслуге и услуге наше поднети, од обе једнаку милост искати.” (116). Текелија је био опредељен за вођење реалне политике. Дијета је била законодавно тело, а само озаконена привилегијална права Срба, по његовом мишљењу, постала би реална. Зато нису само упрошћене, него су и погрешне оне интерпретације које говоре о томе да је Текелија био против сарадње са двором, а за сарадњу са Мађарима. Чак и да је био против двора, то ниједан Србин, па ни Текелија, не би могао јавно заступати, јер је оданост двору био „уговорни” услов њихове егзистенције у царевини. Али он јесте био и за сарадњу са Мађарима. Он је био за модел: и – и, а не: или – или. Овај други модел, који је Србима нудио искључивост, био је непродуктиван у тадашњим политичким приликама, а касније је као једна од тешких предрасуда оптеретио српску историјску науку.

Традиционалне српске представе о државном уређењу подразумевале су власт монарха, али и активно учешће народа у државној политици путем народних сабора који, код Срба, вуку корене још из времена српских држава пре династије Немањића, а одржали су се и за време и после ње. Срби у Аустријској монархији били су у власти те представе. Они су поштовали и аустријског цара и уздали се у своје саборе и црквену јерархију. Али ти српски сабори су били све ређи и све мање њихови, а све више у власти двора. Србима би у то време добро дошла још једна инстанца између двора и народа, државни Угарски сабор (Дијета). Да би постали политички суверен народ који попут других народа у монархији преноси своја суверена права на краља, Срби су прво морали да уђу као народ у земаљски устав и у државни сабор. Текелија каже:

„Зато се само на оно обзирите што без повреде устава краљевине и желети морате и ишчекивати можете. У обште за то сад се старајте да колико год пута и где год о личности и имању вашем буде се радило без вашег саизволенија и уплива ништа се не решава. Добијете ли ово, свако ће вам честитати.” (129)

Био је то јасан захтев за политичким правима, а не само за пасивним правом поседовања или привређивања или верским и културним

посебностима. У складу са идејама 18. века о слободама, правима и једнакости, Текелија није ништа друго тражио за српски народ него што су тражили Американци и Французи за свој: право да сам народ одлучује о стварима које се њега тичу. Тражити нешто више од тога, Срби на крају 18. века без цивилне и војне организације, нису могли и зато су њихови захтеви за територијом за друге били безопасни, а за њих саме некорисни.

Темишварски сабор био је врхунац српске политичке мисли после једновековне неједнаке и за Србе неуспешне борбе за права у Аустријској Царевини. Заиста су они крајем 18. века, можда више него и пре и после тога, имали „способних мужеј” и довољно економске и моралне снаге да у Угарском сабору заузму место према својим могућностима и потребама. У профилима тих личности, образованих у вишим школама и на универзитетима, осим печата које је на њих утиснуло доба европске просвећености, било је пуно црта које потичу од средњевековне српске државности, просвете и културе и које су им давале племенитост, лепоту и препознатљивост (Доситеј, Рајић, Петровић, Кенгелац, Текелија, Мушкатиновић, Витковић и други). Такви људи могли су представљати српски народ часно и одговорно на свим местима, па и у Угарском сабору. Срби су имали интелектуалну елиту, али нису имали, осим црквеног поглавара, и политичког вођу који би одиграо улогу покретача њихових политичких, привредних и културних активности. За такву улогу био је предодређен тада млади српски интелектуалац и коленовић Сава Текелија. Али, промена политичких прилика у Монархији и у Европи, до које је дошло убрзо после Темишварског сабора, онемогућила је и њему и било коме другом да такву улогу оствари.

О привилегијама

„Него је најљепше у Текелијиној бесједи што је он онако јасно, онако истинито схватио смисао народнијех привилегија још прије пуну стотину година” – ово је написао Манојло Грбић у својој књизи *Карловачко владичанство* (1893, III:125) сто година после Текелијиног говора у Темишвару. А Текелија је о привилегијама рекао:

„Али и то јошт искрено реците да ли су ове привилегије какву корист и хасну нама самима и нашим предцима икада донеле? Зар нисте видели, да је јурисдикција старешина наших окрњена? Зар није слобода верозаконска повређена? Зар не видите да је народ наш као покорен, штавише каткад као непријатељски народ сматран? Разаберимо се, дакле, једаред љубезна браћо! Нек нас опомену за толике векове код толиких привилегија претрпљене беде и невоље! Нек нас опомене празна радост због привилегија и празно њено име!” (117).

Текелија је сматрао да је српски народ у Угарској после велике сеобе дошао у позицију просјака јер су привилегијама Срби „од правде на милост бачени”. Овај однос према привилегијама није био само начелне природе него се заснивао и на чињеницама о стварном положају Срба. Више пута формално потврђиване од појединих владара, привилегије су током 18. века стално сужаване да би регуламентима (1770. и 1777) и Деклараторијом (1779) Марије Терезије биле практично поништене. С обзиром да оне никад нису остварене, Срби од привилегија нису имали користи. Али су имали штете. Због њих се погоршао однос других народа према Србима, јер су их други сматрали за недостојне протекције, за трпљен, па и непријатељски народ. Уместо да се сами боре за свој политички положај, Срби су стављени под царску заштиту чиме су им биле свезане руке у односима са другим народима. О овим негативним последицама привилегија изнесено је истоветно мишљење и у Беседи и у Расправи о Србима што наводи на закључак да је исти писац писао оба текста.

На Темишварском сабору, суочен са ирационалним страхом својих сународника од губитка привилегија, Текелија је морао да доказује да оне нису никада остварене у својим најважнијим тачкама и да ће тек озакоњене имати стварну снагу. Зато је и тврдио да „инартикулација, узевши је у њеном правом смислу, привилегијама нашим никако не прети пропашћу” (100). У детаљном прегледу свих привилегија доказао је да све што оне нуде, изузев засебне територије, није у супротности са законима и у њих може бити унесено. Међу та права спадало је: употреба старог календара, слободан избор архиепископа, право архиепископа да посвећује епископе, да може градити цркве, да са манастирима и црквама располагати може, да Срби буду ослобођени од десетка и других контрибуција, да свештеника не може затворити нико до ли краљ, а казнити само архиепископ (Текелија је приметио да би од овога било корисније када би се увело да православно свештенство има иста законска права као и католичко – ослобађање од дажбина и уживање племићких прерогатива), да се Србима дају цркве повраћене од Турака, да нико не узнемирава епископе приликом посета епархијама, да краљ врати Србе у њихова седишта ако их од Турака натраг задобије.

У време када се о њима справљало на Темишварском сабору, привилегије већ више нису биле на снази. Права Српске православне цркве, која су чинила основну садржину привилегија, спутана су била терезијанским уредбама. Црква је била под апсолутном државном контролом. Привилегије су актуализоване за потребе Темишварског сабора да би се помоћу њих одвукла пажња од Угарског сабора и од инартикулације. Али, иако већ тада мртво слово на папиру, привилегије ће, још читав један век после Темишварског сабора подизати температуру родољубља међу Србима у Угарској који ће се, с времена на време, кад се прилике у земљи узбуркају и кад други народи буду решавали своје

проблеме, будити из политичког мртвила и враћати својим привилегијама. Доћи ће времена када ће се сматрати светогрђем ако неко у њих сумња. Односом према њима мериће се патриотизам и на Мајској скупштини (1848) и на Благовештенском сабору (1861). Школовани правници попут Светозара Милетића, политичари, новинари, професори, пристаће да о њима говоре као о међународним уговорима.

Привилегије су биле замка за Србе зато што је Аустрија помоћу њих Србима наметнула схватање да су они дошли да живе у њеном Царству, а не да је она у својим војничким походима против Турака дошла у њихове земље. Она је Србе затекла у Панонији око великих река Дунава, Саве и Тисе и, том приликом, лишавајући их свих политичких права, наметнула им своју власт. Овде ће бити посебно коментарисано Текелијино схватање само о три привилегијална права: о избору војводе, о посебној српској територији и о световној власти архиепископа.

О политичком вођи

Текелија је заступао становиште да угарски закони не противрече српском праву на избор војводе. Покрај тих закона Срби су имали своје деспоте у Угарској који су уживали, како он каже, „и некоја права која је само Његово Величанство извршавало” (110). Могли су да поклањају поседе, имали су војску коју су слали у бојеве према сопственом нахођењу, били су световни поглавари српском народу. Са привилегијама, међутим, каже Текелија, не само да Срби нису добили политичког вођу, него је управо са њима нестало светле деспотске породице (Бранковић) и њеног имена. За право избора српског војводе он каже да је „привилегија ова само на папиру била, да није никад потврђена нити да је икад одобрен избор војводе”. Слично Мушкатировићу у *Представци* и Текелија у *Беседи* вели како је српски народ тешко поднео губитак свога вође и да га није задовољио одговор да је Ђорђе Бранковић морао бити ухапшен и уклоњен из јавног живота због виших државних интереса. И тада – „да би се умирили духови који су за вођом својим чезнули, замазали су нам очи привилегијама” (103).

Текелија је жалио за Бранковићем на исти начин на који је о тој великој неправди певао Орфелин, на који су писали и други Срби током 18. века негујући прави култ Ђорђа Бранковића. Чак и у 19. веку притискаће их туга због изгубљене шансе да имају свога политичког вођу. Никанор Грујић на Мајској скупштини 1848. жалио је што народ српски није деспота оружјем из затвора избавио.⁵

5 Никанор Грујић, *Народна српска скупштина 1-га и 2-га маја 1848. у Карловцима држана...*, Београд 1848, 10.

Да је Бранковић тамновао у Земуну или у Карловцима, па и у Суботици, он је могао бити отет оружјем. Али он је био у изгнанству – у Бечу и у Хебу, изолован од свога народа. Касније ће на сличан начин, изолацијом, Срби бити лишени и других људи који су им могли постати политичке вође. Занимљиво је да Никанор Грујић, чувени беседник, никада није поменуо Текелијину Темишварску беседу, а нигде, па ни у његовим мемоарима, нема речи о томе како је он видео политичку улогу Саве Текелије на Темишварском сабору. То је утолико чудније што су ова два чувена српска беседника, у истом животном добу, на два политичка сабора, 1790. и 1848. године, слично оцењујући судбину српских политичких слобода и привилегијалних права, одиграли сасвим различите улоге. Први, високородни, из војничке племићке породице, правник по образовању и политичар по вокацији, грађанин по начину живота, позивао је Србе у парламентарну политичку борбу, у Угарски државни сабор, верујући да је његов народ још довољно јак, да се на свим пољима, од политичкиг и економског, до културног, може равноправно носити са другима и заједно са њима даље се развијати и напредовати. Други, свештенички син, и сам калуђер, архимандрит, а касније и владика, коме није било дато да седне на патријаршијски трон, позивао је 1848. у бој против Мађара и то са именима Душана, Милоша и Марка у бојном покличу. На Кошутове вербалне претње одговарао је један, на речи исто тако веома лак и обдарен, српски поп. Текелија је у Темишвару иступао по слободном уверењу, а Грујић у Карловцима ово је радио по службеној дужности. Другим речима, он је био портпарол митрополита Јосифа Рајачића који ће убрзо постати патријарх.

Текелија није доживео 1848. годину нити остварење српског сна: Војводство Србија проглашено је седам година после његове смрти. Поштеђен је био на тај начин великог разочарања. Јер, српска Војводина била је пуко привиђење, а не остварење сна. Први и једини српски војвода Стеван Шупљикац, умро је одмах после избора. И добродошлицу и посмртно слово држао му је Никанор Грујић. На чело аутономије дошао је Немац. Срби се нису усрећили са својом аутономијом која је трајала колико и Бахов апсолутизам. Десило се онако како је предсказивао Текелија: „што год законима противно чрез ма какву повластицу добијемо, биће празно и непостојано, и будући на слабом темељу, непрестано нестално”. Никнор Грујић који је доживео и успоставу и гашење Војводства српског, опет је на Благовештенском сабору 1861. године призивао изгубљену „народну самосталност” у виду српских привилегија, те упозоравао: „А оставити поље народних повластица које томе воде, значило би за нас Србе одустати од прошлости и од историје наше, и оставити онај пут којим нас је довела овамо и којим нас води звезда наша оној будућности којој данас сви народи без разлике управљају своје погледе”.⁶ Свака врста српске аутономије у Аустроугарској и de jure укинута је 1912.

⁶ Јован Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора у Сремским Карловцима 1861.*, Сремски Карловци 1861, 10.

године, а да de facto она никада није била ни остварена. Али, фикција о аутономији преживеће Аустроугарску и као елеменат политичке традиције биће искоришћена против српских интереса још једном у 20. веку.

О теократији

Међу тачке српских привилегија које нису остварене Текелија је убројао и одредбу да „сваки од архиепископа као своје црквене главе како у духовним, тако и у светским стварима зависи” (110-111). То је значило да се архиепископу, осим црквене, даје и световна власт над српским народом. Текелија је доказивао да ова тачка не само да је неостварена него је и неостварива уколико се не би увела дупла јурисдикција, што опет „сукобима и немиру широм отвара врата” (111). Хтели не хтели Срби су били подложни цивилним и војним властима у жупанијама и у војној граници. А, са друге стране, требало је да и у световним стварима зависе од архиепископа. Такво двовлашће, сматрао је Текелија, доносило би многе тегобе и веће трошкове. Он је истицао да су угарски закони као и устави свих просвећених народа одбацили ту смесу духовне и световне власти. Али главни разлог против ове „смесе” он је видео у томе што би световни послови ометали архиепископа у његовим дужностима духовног поглавара. Текелија је о томе говорио са пуно такта, пазећи да не повреди достојанство архиепископа сумњом у његову оданост пастирским дужностима. На пример: „Не би ли ревностном у извршавању своје пастирске дужности од силног посла засутом и обтерећеном архиепископу сасвим онемилеле и огадиле те светске ствари које би му толике и такве честе тегобе и невоље задавале?” (112). Претпоставку у другом смислу он није износио вероватно из пристojности. Он се није питао хоће ли црквени поглавар у улози политичког вође, оптерећен цивилном управом, влашћу и свиме што она доноси, запоставити своју цркву. Можда се права опасност крила управо у томе.

Текелија је у Беседи дао да се наслути оно што су други касније отворено говорили: да је патријарх својевремено добио световну власт над Србима ради тога да та власт не би била дата у руке неком српском војсковођи или ком другом цивилном лицу као политичком вођи народа. Он и каже: „Кад смо подарену ову привилегију добили, био је архиепископ непосредна глава целог народа, био је вођа војништва, и цео војнички и у границама живећии народ био је опредељен, да брани границу против нападања варварског” (111). Никанор Грујић, шест деценија касније, говори неувиијено да је патријарху дато да буде поглавар Србима и у грађанским стварима „зато што је увек лакше ту владу од патријарха, као свештеника, одузети, него ли од деспота, или војводе, који би кадар био кад и кад и силом је задржати”.⁷

7 Никанор Грујић, *Народна српска скупштина 1-га и 3-га маја 1848...*, Београд 1848, 3.

Наведена одредба привилегије из 1791. о световној власти патријарха послужила је док аустријска команда над српском војском није сасвим добро учвршћена. Она је укинута заправо још за Чарнојевићева живота, а де јуре тек на Сабору 1769. године. Међутим, ова повластица донела је српској цркви велике штете. Испровоцирана од државних власти да прими и оно што није могла задржати – световну јурисдикцију над српским народом у Аустрији – Српска црква у Карловачкој митрополији довела је себе у тежак процеп између државних власти и народа. Од ње се тражило да полаже рачуне на обе стране. Црквена јерархија у функцији цивилне управе – која јој заправо није дата – било је то специјално решење за Србе и врло ефикасно средство да се пољуља, деградира и детронизује улога цркве у животу народа.

Мешајући се у унутрашње ствари српске цркве, у њено канонско право, држава је својим уредбама (Регуламенти, Деклараторија, Рескрипт о конзисторијалном систему) у време Марије Терезије изазивала пометњу у верском животу народа. „Народ се саблазнио...” вели на једном месту Манојло Грбић. Почео је да губи поверење у своје пастире који су им са амвона читали државне заповеди у присуству царског официра. Просветитељска и антиклерикална политика Јосифа II, уперена првенствено против језуита и папе, имала је наопаког одјека међу образованијим Србима из грађанског и војничког сталежа „све до одсудне опозиције 'националистов' против своје црквене хијерархије на Темишварском сабору”.⁸ По снази и утицају српска црква се није могла поредити са римокатоличком и према њој није требало примењивати исту рестриктивну политику. У време када је Доситеј Обрадовић оштро писао против српских калуђера, њих је било једва око две стотине у Фрушкој гори и можда још половина од тога броја у другим манастирима у царевини што је према око 60.000 (а после реформе Јосифа II око 40.000) калуђера других цркава у Монархији представљало занемарљиву величину. Сасвим је други однос био у погледу броја Срба у аустријској војсци.⁹ Број Срба војника био је неколико пута већи од њиховог учешћа у броју становника у монархији. Та војска је током 18. века стално ратовала, па је можда за Србе то био и најкрвавији век. Ратовима је била угрожавана не само биолошка него и духовна егзистенција народа. Велики број Срба официра примио је, због каријере, римокатоличку веру, а њихови потомци, подложни утицају нове духовне заједнице, избегавали су или, тачније, нису ни смели да се називају Србима.

Бринући о просветним и духовним потребама оног дела народа који јој је остао одан, српска црква је у томе била стално ометана. Државна

⁸ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, III, 36. и II, 259

⁹ Душан Ј. Поповић у књизи *Срби у Војводини III*, (Н. Сад 1990, стр. 8) пише: „Док је 1796. године цела Аустрија имала око 32 милиона становника а давала око 400 000 војника, дотле је само војна граница, са својих око милион душа, давала више од 120 000 војника”.

политика умела је да искористи ту оданост и подстицала је код православних Срба тежње ка самоизолацији, али и клаустрофобију и друге облике неповерења, према дугима и себи самима. Срби су сумњали у све и свашта, па и у своје свештенике и црквене поглаваре и кад су за то имали и кад нису имали разлога. То је ишло на штету слободног културног и духовног развитака. Било је то нешто ново и до тада несвојствено овом народу у којем није било народних побуна против црквених и световних поглавара. Нова појава сумњичења и окривљавања својих предводника за све невоље ухватила је од тада дубоког корена међу Србима и такав однос биће касније испољаван и према другим хијерархијским лествицама, а не само црквеној, и често коришћен против интереса српског народа.

Црквена јерархија се опирала сталним притисцима и уплитању државе у црквени и просветни живот Срба. Она је на крају 18. века још једном покушала да на сигурније основе постави положај Срба у Аустрији или, како каже М. Грбић: „...стари митрополит Путник хтео је да поправи оно што је покварено још пре сто година”.¹⁰ Он се није вратио жив из Беча, али су његове тежње добиле на Темишварском сабору достојно осветљење у Беседи Саве Текелије. Путников покушај био је последњи велики гест у низу других које је чинила јерархија српске православне цркве у 18. веку да би поправила положај и осигурала будућност народа. Сваки од 13 карловачких митрополита у 18. веку, од патријарха Чарнојевића закључно са Мојсијем Путником, (Стратимировић више припада 19. веку и по времену и по начину свога владања) био је на свој начин велика историјска фигура, какве српска црква касније није имала у тако непрекинутом низу. Књижевници, новинари, научници и друге снаге грађанског друштва у Карловачкој митрополији преузеће у 19. веку штафету јавне бриге о српском народу и створиће прве облике националног политичког и културног живота, српску журналистику, културне организације и политичке партије.

Када су црквени историчари и писци крајем 19. и почетком 20. века осветлили 18. век у животу српске цркве, он је заблистао посебном лепотом и трагичним сјајем. Један од њих, Димитрије Руварац, писао је о губљењу самосталности српске цркве у Карловачкој митрополији што је крајем 19. века довело до гашења њеног епископалног карактера. Кривицу за тај неуспех он је стављао на душу епископату, али и српском народу пребацујући му лаковерност („што је његова карактеристика од памтивека”) због које ће он још много патити. Почетке супротстављања Срба својој цркви и традицијама Руварац је видео још у Крушедолском сабору 1708. године. Он о томе пише:

¹⁰ нав. дело, III, 76.

„Па и сам народ, како је почео од тог првог сабора, нешто сам од своје воље, а нешто подстакнут од државне власти, да одузима мало по мало власт од митрополита-архиепископа, односно јерархије; тако је чинио и чини то непрекидно до данашњег дана. Ну, оно што је од ње и њега одузео мало је задржао у сопственој власти, а већину је одузетих права од јерархије, присвојила себи државна власт.”¹¹

Руварац је сматрао да је народ српски привилегијама добио само црквену аутономију, која је касније нарушена, али не и политичку самосталност. Има, међутим, једно питање које у обимној литератури о српским привилегијама и цркви није довољно расветљено. Реч је о схватању појма аутономије и самосталности српске цркве, по једнима, или и српске цркве и српског народа, по другима. Српска страна сматрала је да је реч о аутономији и самосталности српске цркве (и целог српског народа) у односу на друге цркве и народе у Монархији. Међутим, из конкретних политичких акција и понашања друге стране, аустријске државе, према српској цркви и народу, чини се да је та друга страна, мислила више на једну другу врсту аутономије и самосталности, а то је самосталност у односу на друге делове српске цркве који се нису налазили у Хабзбуршкој Монархији и друге делове српског народа који је живео у Турској. Познато је шта је држава чинила на одвајању Карловачке митрополије од Пећке патријаршије, на одвајању српског народа у Аустрији од народа у Турској поделом на такозване аустријске и турске Србе, прављењем Илира од тих тзв. аустријских Срба, илирског језика и илирских књига уместо српског језика и српских књига и слично.

Сава Текелија је и у Темишварској беседи дао да се види његов позитиван однос према јединству српског народа (увођењем теме о Србији) и о јединству српске цркве тиме што није прихватио световну јурисдикцију црквене јерархије у Карловачкој митрополији. Иако у историјској литератури има пуно текстова који говоре о настојањима Аустрије да разбије јединство српске цркве после Чарнојевићеве сеобе, и пуно историјских извора који о томе сведоче, нигде у овом смислу још није постављено питање о двосмисленом тумачењу појма самосталности и аутономије. Код Текелије и у његово време још нема самог појма аутономије.

О Србији и о интересима целовитог српства

На основу доброг увида у историјску грађу о Темишварском сабору (што се може проверити и у књизи *Темишварски сабор 1790*) Манојло Грбић је закључио да Синод Карловачке митрополије крајем 18. века није

¹¹ Димитрије Руварац, *Аутономија*, Српски Сион, XIII, Ср. Карловци 1903, 162.

веровао у могућност добијања посебне територијалне аутономије. Јер, кад то није било изведено пре сто година када је српски народ насељаван и смештан, вели он, „ко би извео последице сто година гдје је све удешавано да се баш то не може спровести”.¹² Беч је, каже Грбић, искористио прилику да и на Темишварском сабору опет упре прстом на епископат као на противника народних жеља и народне среће, баш као и на Сабору 1769. године.

О томе да ли је Србима у привилегијама обећана територијална аутономија у Угарској или није, постоји читава литература. Процена Манојла Грбића о субјективним ставовима јерархије у Карловачкој митрополији добиле су потврду и у новијим историјским истраживањима.¹³ Но без обзира на негдашње и данашње нејасноће око тог питања, Сава Текелија на Темишварском сабору стајао је на становишту да је овај захтев нереалан и да представља штетан сепаратизам. Са теоријско-правног становишта он је за такво цепање јурисдикције рекао да је „политичка нагрда (*monstrum politicum*) коју државом у држави (*statum in statu*) називамо” (109). О овоме Текелија се опредељивао не само на основу начелних ставова о том правно-политичком питању него је имао у виду и конкретне историјске, политичке и друштвене прилике. Он се територијалној аутономији супротстављао и зато што се њоме не би решило српско питање, јер је „наш народ са осталим житељима краљевине смешан и по свим провинцијама расут” и што би се у српској провинцији Банат нашао веома мали број Срба. Ни Славонија, ни Срем, ни Бачка, ни Барања ни други крајеви у којима су Срби живели, не би били под српском влашћу.

О „сугестији”, која је имала снагу наредбе са највишег места, да Срби траже „експропријацију Тамишког Баната” из састава Угарске, Текелија је мислио да је залудна, јер је тако нешто неоствариво. Он је отворено рекао да краљ то, и да хоће, не може одобрити, јер је противно законима земље и његовој заклетви да ће те законе поштовати. Још један важан разлог за противљење том захтеву Текелија је видео у опасности од неограничене царске власти на тој територији. Сматрао је да краљ не би дао Србима законодавну власт, нити да би законска права Срба у аутономији била већа од оних која могу добити од земаљског Угарског сабора. Краљ их не би ослободио данка и јавних терета. Плашио се бирократске државе и царског самовлашћа на које нико ни указати не би смео. То је изразио следећим речима:

„Зар се неће моћи догодити да што је данас праведно и законито било, сутра са новом наредбом као неправедно и сасвим

12 Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, III, 98.

13 Slavko Gavrilović, *Srbi u Habsburškoj monarhiji pred Ugarski sabor 1790*, Jugoslovenski istorijski časopis, 4, 1965, 17-33.

незаконито буде? Нећете ли морати све наредбе као и јавне законе респектовати, мада су без сваког вашег уплива издани? Неће ли после хрпа оваквиј једних преко других нагомиланих наредба тако моћи нарастити да ћете, ишчекујући сталне и постојане законе, сав труд морати полагати на распознавање самих тих наредба? Невешти пак и неискусни грађани како ће моћи код толике множине различитих наредба икад увидити шта је право, шта ли законо? Ово – не марим – можете назвати срећом: што се мене тиче, ја нити ћу је бранити, нити кадгод желети”. (120-121).

Текелија овде није говорио хипотетички него на основу горког искуства које су српски народ, а нарочито црква и јерархија, већ били доживели у аустријској држави, посебно у време Марије Терезије. За разлику од неких јозефиниста, Текелија, иако правник, није био љубитељ превеликих државних интервенција у виду реформи и престрогих државних прерогатива. Више је полагао на слободну грађанску иницијативу у привредној, културној и свакој другој друштвено корисној делатности и тиме се разликовао од љубитеља система просвећеног апсолутизма.

Текелијина мисао да опстанак и слобода народа не зависе само од тога да ли један народ има своју територију него пре свега од тога какво је његово грађанско стање (*status civitas*), имала је не само начелну теоријску основу него је проистицала из спознаје политичке реалности у којој су Срби живели. Народ ужива права и слободе ако може ствари које се целог народа тичу на својим скупштинама претресати и у свим јавним надлештвима и научним установама имати утицаја и своје представнике на свим значајним местима – „у достојанствима и звањима своје синове понамештане видети” (122). Супротно од тога, народи без грађанских и политичких права, чак и ако живе на својим територијама, ипак не чине народ, него су слуге и робови јер немају права учешћа у друштвеном и политичком животу. О томе он каже:

„Приликом мог путовања видио сам различне народе, који мада на својим територијама живе, ипак име народа, пука или племена у правном смислу не заслужују, будући да немају никаква права грађанске друштвености, што би им својствено било; већ живе као слуге и робови, другим народима подложни, мада живе у земљама својих прадедова. Ј а в н о п р а в о дакле, које је народу својствено и међусобна с в е з а обитавалаца чрез грађанске законе, сваком народу његов вид дају и обстанак. Ови ће нам бити обезбеђени чим будемо имали право грађанско и оне законе који нас самом угарском краљевином везују” (122).

Пошто није ни могао ни хтео порицати српске аспирације на посебну територију, Сава Текелија је протумачио да је његовом народу у привилегијама обећана Србија као посебна територија. Његови критичари у 20. веку, а нарочито Јован Савковић, јако су му то замерали. Савковић је и сам дошао до закључка да је у оним условима било немогуће изборити

се за посебну српску територију у Угарској, али то му није сметало да оптужи Текелију за издају националних интереса приписујући му да је његова главна брига била да штити интегритет угарске државе. Ову противречност немогуће је разумети ако се нема у виду тачка гледишта двадесетвековног критичара за кога територијална аутономија Војводине није више била неоствариви сан, него стварност. Аутономија, какве није било у Аустроугарској, сада је била створена у Народној Републици Србији, у Народној Федеративној Републици Југославији. Наравно да потоња Социјалистичка Аутономна Покрајина Војводина са становишта Саве Текелије не би имала никаквог смисла, јер како би он тек бранио интегритет српске државе, када је онако бранио интегритет Угарске. Управо у томе и лежи узрок напада на Текелијине ставове о овом питању.

А ево шта је Текелија рекао о територијалној аутономији и о Србији:

„Заиста је лепо, врло корисно, и за сам народ сасвим пристало, собствену имати територију. Шта више било би за наш народ, који је за краља и краљевине толике заслуге стекао, славно и корисно, да у собственој и домаћој провинцији живи, у којој би могао 'биће своје' учврстити. Јер заиста осим суседне Србије, због постојећих тегоба, не налазим ниједне провинције која би нам ову срећу обећавала, нити икоју другу одобравам. И заиста осим ове неће народ наш ниједну другу с правом и по заслуги искати, нити једна друга не припада му по праву, ни једна друга није његова. Из Србије се већи део народа нашег иселио, у Србији су наши имали своја седишта, Србија је сама у реченим привилегијама била обећана, а не друга каква провинција” (118-119).

Сава Текелија, као лојални поданик царства, који уз то има јасан политички циљ и зна шта жели да постигне, није говорио на Сабору о обнављању српске државе. Кад је помињао Србију, коју је тек требало добити од Турака, његов текст је био нејасан: добити за кога? За српски народ, за Угарску или за Аустрију? Али, он овде чини један одлучан гест: млади доктор права у свом говору не поставља у први ред питање српске државе, него питање јединствених интереса и целовитости српског народа без обзира на државе у којима он живи. Он не брине само бригу Срба у Јужној Угарској, него и у Хрватској, и у Босни и у Србији и у свим српским земљама. Он каже и ово:

„Шта више да вам искрено кажем, и у оном случају кад би нас срећа послужила те сам у Србију добили, да у њој можемо живети, среће оне о којој је била реч (деспотија – В. М.) никад не би пожелело, већ би ја инартикулацију права и утеловљење провинције свом силом искао, и врло би се зато заузео, пошто ми то савест и као грађанину и као посланику народа прописује” (121).

Он даље вели да би српски народ једино тако могао опстати ако би живећи расут „по Србији и разним угарским провинцијама” имао

политичка права, своје конгресе и скупштине, институције и канцеларије. Основни циљ овога места у говору јесте супротстављање деспотизму и одржање српског народа као целине. Оно се не може узети као пример за илустрацију Текелијиних погледа о обнови српске државе. Он такав програм у том тренутку није имао, него је до њега дошао касније и изнео га је у другим својим списима. У Темишварској беседи, као и у Расправи о Србима у Угарској 1790. главна Текелијина идеја је супротстављање цепању и на тај начин уништавању српског народа и његовом скидању са политичке позорнице у Монархији. Требало је тек створити политичке услове у животу српског народа за обнову српске државе и наћи одговарајући почетак за то. Он је знао да тај почетак није у аутономији Баната. Али је видео где би тај почетак могао бити. Много је важније што је Текелија изнео став да Србија и угарске провинције у којима живе Срби треба да буду заједно, него да је тврдио да цар Србима није обећао Србију, него неку баш угарску провинцију. Од коликог значаја је било ово и овакво помињање Србије, биће јасније ако се зна шта је све чинила аустријска државна политика да српски народ подели на турски и аустријски део, да од својих Срба направи Илире и томе слично. Чак су и брисање српских светаца из календара образлагали тиме да то нису свеци овог народа овде, него оног у Србији.¹⁴ Због свега тога, Сави Текелији може само да служи на част што је нашао начина да у својој Беседи не говори само о српском питању у Угарској, него и о Србији и о српском народу у целини.

Да ли је Текелијино виђење било засновано на информацијама о збивањима јужно од Саве и Дунава? Да ли је он знао како су 1737. године када је, током аустротурског рата на тлу Србије, постало јасно да ће се аустријска војска опет повући, српски кнезови у Нишу изашли у сусрет великом везиру и понудивши му услуге јамчили да ће се држати уредбе која се пропише за рају Београдског пашалука? Они су тиме осигурали опстанак народа у Србији, а управо је Београдски пашалук после Београдског мира 1739. постао она обећана земља у коју су се насељавали Срби са запада, југозапада и југа.¹⁵ Овим чином кнезова и даљим јачањем кнежинске самоуправе у Србији припремано је њено ослобођење. Срби после Темишварског сабора нису добили аутономију Баната, али се убрзо после тога идеја о аутономији, по угледу на кнежевине Влашку у Молдавску, јавила код Срба у Србији. Аустрија је била против аутономије Београдског пашалука под турском влашћу, која би имала подршку Русије, јер је тежила да она завлада том земљом. Али после Свиштовског мира (1791) разним повластицама и хатишерифом од 1793. године практично је ударен темељ аутономији Београдског пашалука. Текелија

¹⁴ Никанор Грујић, нав. дело, стр 52-53.

¹⁵ Радован Самарџић, *Идеје за српску историју*, Београд 1989, 152.

је и у овом питању показао дубоки смисао за сагледавање политичке реалности.

Темама своје Темишварске Беседе Текелија ће се стално враћати. Има у његовом Дневнику једно место на којем он узнемирено бележи ту муку Срба: којим путем кренути да би се стигло до политичких права и слобода, па и до своје територије. Он тамо указује на три пута: тражити од Угарског сабора, тражити од цара, узети силом што нам по праву и заслугама припада. Баш тим редоследом. Али и примећује да је све то могуће чинити само уз један услов: да се Срби сложе око таквог чињења.¹⁶ Управо тај услов у Монархији која је успешно користила правило: завади па владај, није било могуће постићи.

О племству и о Француској револуцији

Текелија је у 20. веку критикован због својих схватања о племству и Француској револуцији која је изнео у Темишварској беседи. Критику му је упутио историчар грађанске провенијенције Мита Костић у годинама после Другог светског рата и то са позиција теорије о класној борби и са оног становишта које је о српском 18. веку установио Јован Скерлић. За Костићеву критику могле су бити подстицајне Скерлићеве олако изречене речи о Савином немешагу и племићкој титули. Мита Костић овако је објаснио „класни сукоб” на Темишварском сабору:

„У току саборске дебате о тражењу посебне територије дошло је до оштрог начелног сукоба, сасвим класне природе, између посланика племића који су под вођством Саве Текелије били за инартикулацију Угарској против засебне територије и посланика народњака који су под вођством Јакова Сечанца, бившег бирова и сенатора Великокикиндског диштрикта а сада секретара Угарског намесничког већа, били против инартикулације, за посебну српску територију, Банат.

Та класна супротност толико се била заоштрила да је странка Сечанца потакла питање о сувишности племића заступника на народним саборима, па – штавише – и о укидању племства, што је опет Саву Текелију изазвало да се у свом познатом говору на саборској седници од 28. августа (9. септембра) 1790. у корист инартикулације, између осталог, жестоко окупи против захтева Сечанчевих присталица за једнакост сталежа 'по примеру Француза'.

У том делу свог говора Текелија отворено устаје против слободарских идеја француске револуције о друштвеној једнакости оног времена и речито брани племићки сталеж, који Срби, ето, желе да укину.

¹⁶ *Дневник Саве Текелије*, приредио Стеван Бугарски, Нови Сад 1992, 61.

Он се у своме говору, отворено надахнут класном мржњом племића против 'простачког сталежа' теши мишљу да су сви они који тако мисле од рода оних, који будући да нити су сами нити њихови преци због каквих заслуга светлили, до властелинства не моглоше доћи...”.

Костићев трактат о класној мржњи Саве Теклелије могао би се схватити као уступак марксизму и времену у којем он о овоме пише, да сам Костић није открио ко је први дао овакву дијагнозу о наводним класним сукобима у српском друштву у Аустрији у Текелијино време. Костићево виђење „класног сукоба” на Сабору проистекло је из извештаја царског комесара генерала Шмитфелда бечком двору од 9. септембра 1790. године! На тај документ Костић се позива овако га описујући:

„Милитари, свештеници и официри говорили су провинцијалима да ће њихова вера и народ под управом Дворског ратног савета преко односних генералкоманди бити заштићени од искоришћавања од стране епископа, њихова деца школована и, према способностима, намештана, а да епископи и племићи додељивање територије одбијају из важног разлога што ће се њеном организацијом поставити граница њиховој грамзивости и произвољном тлачењу народа.”¹⁷

Мита Костић није изнео никакву резерву према оваквом Шмитфелдовом виђењу односа међу Србима нити према његовом становишту о класним супротностима. Класним а не сталешким, јер комесар је врло вешто правио разлику између црквене јерархије и обичних парохијских свештеника који су у његовом извештају разврстани на две наводно супротне стране. Костић је своју критику назадних феудалних позиција Саве Текелије поновио после осам година у своме раду *Волтиер код Срба*. Говорећи о томе да су комплетна дела Волтера на француском језику у 18. веку имали, од Срба, у својим библиотекама темишварски епископ Петар Петровић, Сава Текелија и Симеон Неранчић-Зорић, генерал код руске царице Катарине и да је највећу библиотеку у ондашњем српском друштву имао Сава Текелија, Костић наводи осим Волтерових и друга дела из француске литературе доба просвећености које је Текелија имао и тим поводом овако размишља:

„Према овим скроз антиклерикалним и антифеудалним француским књигама, Енциклопедији, делима Волтера чија је парола била 'сврвите бестидницу (цркву)', Хелвецијуса, који је из оштрих филозофских принципа француског материјализма извукао закључке који су теоретски заснивали грађанско-револу-

17 Мита Костић, *Неколико идејних одраза француске револуције у нашем друштву крајем XVIII и почетком XIX века*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 3, Нови Сад 1952, 8.

ционарни преображај феудалног поретка, могло би се помислити да је наш Сава Текелија бар донекле био човек личних француских слободоумних, антиклерикалних и антифеудалних начела, али није тако било.

Наш Сава Текелија, иначе велики српски мецена, и сам богати угарски феудалац, 'немеш' с племићким предикатом 'од Визеша и Кевермеша', био је и остао реакционарно и феудално настројен.

Као вођа племићке странке на Темишварском сабору 1790 Текелија је, надахнут класном мржњом племића против 'простачког сталежа' у свом познатом говору на седници 28 августа (9 септембра) 1790 одлучно устао против слободарских идеја Француске Револуције о сталешкој једнакости у друштву 'по примеру Француза', о укидању племства, о праву супротстављања угњетавању, које је заступао вођа опозиционих посланика – народњака на Сабору, Јаков Сечанац, убеђени присталица превратних идеја Француске Револуције и учесник у 'Јакобинској завери' опата Мартиновића 1794."¹⁸

Костићева идеолошка осуда Саве Текелије у своје време није могла умањити утицај идеја Саве Текелије у српском друштву пошто тај утицај у то време није био никакав. Она је, међутим, могла подстаћи одговорне друштвене чиниоце да се заинтересују за спасавање Текелијине библиотеке која се овде помиње и којој се у то време у Матици српској заметао траг. Требало би да је та библиотека за Србе и њихову науку била много значајнији и поузданији сведок о духовном и политичком стању српског народа на крају 18. века од генерала Шмитфелда и његових извештаја. Али, у Матици српској се нашло људи који су „доказали” да оне француске књиге које су сведочиле о Текелијином слободоумљу и нису припадале његовој библиотеци, а мало касније изграђена је теза да Текелија није био само реакционар, (што и да је тачно не би морало да обезвреди значај његовог дела) него и психопата.¹⁹ Овакви гестови били су карактеристични за режим у којем идеолошке осуде нису служиле за вођење идејне борбе већ за погромашке акције и сваковрсне санкције, и против живих и против мртвих. У овом случају исти метод примењен је против српског културног наслеђа, управо, против једног живог дела тог наслеђа. Ова напомена о историјском и политичком контексту критиковања ставова Саве Текелије, као и у случају Јована Савковића и аутономије Војводине, помажу да се схвати да су Текелијини критичари

18 Мита Костић, *Волиџер код Срба*, Глас Српске академије наука, 240, Одељење за књижевност и језик, књ. 5, Београд 1960, 62.

19 Марија Чурчић, *О неким књигама филозофа XVIII века у библиотеци Саве Текелије*, Библиотекарски годишњак Војводине 1962. Нови Сад 1963, 195-201.
Александар Форшковић, *Предговор и Најомене у књизи Саве Текелије Описаније живоша*, Београд 1966.

се потруде да то племство и сами својом врлином заслуже. „Јер, сретан је у данашње време онај народ који у средини својој има људи које су велики дух и силне заслуге њине до оног степена части подигли на ком сународницима своима могу од користи и против туђих угњетавања код владара посредници и жестоки браниоци бити” (126).

Због синтагме *просїачки сїалеж*, која се јавља у Беседи, Текелијини критичари извлачили су закључак о његовом негативном односу према сиромашним народним слојевима. За то није било основа, јер та синтаagma није употребљавана у таквом контексту да би могла да има лежоративно значење. Па и данас када се каже прост свет или прост народ, у српском језику то је ознака, али није осуда или увреда. Биће да је и овде преводилац погрешно што је употребио реч простачки а не реч прост. Осим тога, Текелија ништа лоше нигде није написао о тим српским нижим слојевима. Његов пројекат за школовање сиромашне деце показује да он није имао предрасуда у погледу интелектуалних способности деце из разних друштвених класа и у погледу њихових људских права да развијају своје способности. А његов однос према физичком раду и занатима најбоље је показан у његовом педагошком програму по којем сваки човек племенитог рода и сваки интелектуалац треба да научи неки занат и да буде вичан мануелним пословима.

Да је ова осуда неоснована и неправедна, постаје јасно када се уочи чињеница да је Текелијино залагање за инартикулацију, за политичка и грађанска права Срба као народа у целини, без обзира на сталеже, било образложено тиме што би без тих права Срби могли доћи у положај феудалних кметова или, како он вели: „остали део народа, већом страном, под спахије припасти би морао”. Да на Шмитфелдову класну поделу српског друштва Срби нису пристајали доказ су и речи владике Петра Петровића који је тврдио на Сабору да је српски народ један и да су његови интереси јединствени.

Иако је био за једнакост свих грађана пред законом, као и за уставно засновану једнакост политичких права и грађанских слобода свих народа који живе у вишенационалној држави, Текелија је знао да сви људи не могу бити једнако богати нити једнако обдарени способностима. Био је против насилне једнакости која би, без тих права и слобода, избрисала све разлике међу људима у погледу њиховог економског стања, друштвеног положаја („прерогатива”), способности, знања и заслуга. О таквим тежњама он говори са прекором:

„Вас саме види Европа где сте до тог степена безумности дошли да поред монархичне владе никакве племиће нећете да сносите, нити прерогативом части одељене (људе који се одликују заслугама – В. М.) шта више желите да сви буду сиромаси, и слуге, и само прости људи!” (123).

Текелија је видео да се Србима усађује мржња према племству да би они као народ били што слабији и да би се њима лакше могло владати.

Чак ни Енглези чији је „душевни карактер тако благородан“ (утицај Доситеја? – В. М.) и код којих је тежња за слободом и општим добром већ урођена и који би пре него други народи могли укинути племство, чак и они су се задовољили грађанским слободама за све људе, а племићких класа имају више него иједан други народ, каже Текелија. А Срби, који су изгубили све облике хијерархијске организације друштва, и политичко вођство и команду над својом војском, који немају никаквих националних институција и код којих је чак и црквена јерархија строго контролисана, малтретирана и понижавана, они су хтели једнакост и сметало им је оно мало племића који су их могли представљати у јавним звањима и у политичком животу.

У захтеву за укидањем племства Текелија није видео само моду и нечији тренутни политички интерес, него већу и далекосежнију опасност за свој народ. Њему се чинило да су завидљивост, грамзивост и мржња на племство код оних Срба које он назива незадовољници и бесрамници и чија је „памет тако јако затупљена, да ништавило фанатичног сна, коме су се предали, не могу увидети“ (125) јачи и претежнији од тежње за слободом својих суграђана и саотачаственика. Филозофско утемељење овог фанатичног сна који је заробљавао душе он је видео у „фантазији Платонове републике“. Да је имао прилике да чита саборски извештај генерала Шмитфелда, написан истога дана када је он држао свој говор у Сабору, и оно што у њему пише о грамзивости српских владика и племића и о њиховом тлачењу српског народа и да се суочи са гледањем по којем су највећи непријатељи српског народа њихови црквени поглавари и оно двадесетак племићких породица које су имали, Текелија не би морао да се позива чак на Платона.

У осигуравању политичке победе над Србима њихови непријатељи служили су се многим средствима, а једно од њих било је и уништавање сваког облика хијерархијске организације српског друштва и свођење народа на рају или на паству. Мада су Турци по освојењу српских земаља оставили српске феудалце, кнезове и војводе у њиховим достојанствима, због турског зулума сви су они постајали раја. Ти кнезови и војводе организовано су преводили народ у суседне хришћанске државе и мада су у тим сеобама сви тешко страдали и патили, хијерархијска организација српског друштва никада није сасвим затрвена. Радован Самарџић тврди да је „основни унутрашњи чинилац успона Срба у Монархији (Аустрији – В. М.) била сталешка организација њиховог друштва“.²⁰ Срби су овде имали и своје војничко племство, без обзира што је оно било малобројно, и своју црквену јерархију са племићким прерогативима, без обзира што је она била сиромашна, и свој трећи, грађански, трговачки и занатлијски staleж. И управо по томе они су били друштво и нису могли бити лако

20 Радован Самарџић, нав. дело, 153.

савладани и претопљени у јобађе (кметове) или обичну шизматичку паству.

О поштењу срца или о чојству

Необично садржајна и идејама богата Темишварска беседа била је прави подвиг једног младог, амбициозног и паметног Србина. Наглашене су вредности као што су: рад за опште добро, љубав према свом народу и поштовање према другим народима, осећање узајамности и одсуство мржње, сем мржње према лажи и према насиљу, критичка свест и способност самоспознаје, смисао за реалност, истинољубивост и храброст. Све то не може се тек тако лако научити у школама и на универзитетима, ако притом те вредности нису садржане у сопственом наслеђу, у породици и у националној традицији. Кроз ову Беседу дошли су до изражаја и карактер народа, његово историјско искуство, интелектуалне и етичке вредности, његово стремљење ка добру.

Од моралних вредности, које Беседа истиче, на првом месту је интелектуално поштење или „поштење срца” како каже Текелија. Једно од најлепших места у Беседи говори о питању: да ли краљ заиста жели и зашто хоће да Србима преда Банат. Пошто је објаснио да је накнадно додатим ограничењима у царским привилегијама ускраћена могућност давања Србима посебне територије у Угарској, Текелија каже:

„Очекујете ли ви да краљ светињу учињене заклетве презре, да законе краљевства ногом погази, и да ван наших привилегија, које су иначе врло праведним уметцима описане, још веће концесије даде? Безбожно је ово само и у главу своју уселити, и не слаже се нимало са поштењем срца, на што је народ наш славу своју свагда полагао. Постидно је заиста, и против Бога се греши на ово и помислити само. Отуда се јасно види да је празна и неоснована вика оних који, да у вама страх побуде и целу своју постигну, не стидише се трубити, да је експропријација Баната краљева воља и постојана жеља. Шта је повод да су ови до тог степена неразборитости дошли, да су за излишно држали и узрок навести, зашто ову експропријацију сам краљ жели? Они обично говораху да он у ту сврху експропријацију жели, да народ наш буде посредник између краља и народа мађарског, и да се њиховим називањем послужим, да се он (тј. народ) као стражар постави. Непоштене заиста, бесрамне и неправедне речи, које, дочим краљеву милост вређају, семе неслоге међу народе сеју, и сваки политички грех, који се помислити може, у себи сакривају. И доиста у ништавним својим софизмима којима су зловољници намерили памет вашу закренути, лежи толика бестидност да се на њу без страха ни помислити не може. Отуд следује да ће боље бити страшила таквих мњења непрестаним ћутањем прелазити

и вечно закопати, него ли при обарању њиховом дуже се задржавати и тако их још већма жигосати” (119-120).

Српски народ је кроз историју, тврди Текелија, стицао славу тиме што је мислио и желио добро и он то назива „поштење срца”. Он сматра да су нечасна очекивања неких Срба да ће као бечки пандури или стражари који бране цара од Мађара стећи нека права и бољи положај. Управо тај став сугерисала је Србима бечка политика, а касније и историјска наука. Историчар Швикер је забележио да су Срби и 1790. нудили цару 40.000 српских војника ако му затреба да их шаље на Мађаре. Та тврдња, и да је формално тачна, била би бесмислена, јер Срби нису имали шта да нуде цару. Сви војници су били његови и могао их је слати против кога је он хтео, па и против самих Срба, ако би затребало. Зато је тешко доказати да је она непомућена вишевековна верност српског народа аустројском цару потицала првенствено из рачуна. Уосталом, сваки прибранији рачун показао би да је српски народ у томе био на великом губитку. Та верност има своје претежније корене у осећању части и држању задате вере, него у рачуну.

О миротворству

Следећи идеју миротворства коју је у српском народу најбоље афирмисао Свети Сава, Сава Текелија је много полагао на сарадњу и пријатељство српског са другим народима. Он је том принципу остао доследан у начелним питањима међународних односа. А у практичном животу увек се одазивао на пријатељски позив чак и кад није могао подржати све што су му нудили, а понекад желели и да му подметну, представници других народа. Али, он позив на сарадњу никад није одбијао. О његовом интесовању за друге народе има доста сведочанстава у његовој Аутобиографији. Оно је дошло до изражаја у његовим покушајима студирања етничке проблематике, како у писаним текстовима тако и у ликовном облику. Правио је и цртеже са етнографским мотивима. Изнад свега, судећи по књигама његове библиотеке, то је интересовање дошло до изражаја у његовој лектури.

У својим списима, сем у Дневнику, у крајње интимним записима, Текелија није употребио ружну реч о другом народу иако се већ у Аутобиографији жалио на неке од њих. На њега су се љутили неки Румуни због његове књиге о пореклу тог народа. У Беседи, међутим, он је стајао на принципијелном становишту и смисао заједничког живота два или више народа у једној држави видео је у равноправној утакмици у економији и култури или, како он предлаже: „надметања у добродетељи... у родољубљу и ватреној жељи опште добро подпомоћи”. Ти погледи проистицали су из светосавског наслеђа, али су темељени и на актуелним становиштима доба просвећености у којем је Текелија живео. На Сабору

је оштро реаговао на „празну вику” оних који су „трубили” да неће да буду слуге Мађара”. У поштовању заједничких закона и једном правном поретку он није видео неравноправност народа и подређеност било којег од њих. Написао је:

„Но даље, у каквој је то подложности народ наш спрам Мађара? Јер покоривање општим законима скупа са Мађарима неће заиста нико назвати подложношћу. Та поједини народи покоривају се известним законима, и сами владари народа зависе од закона. Стога се сви покоривају законима, да су појединце против туђих насртаја и угњетавања обезбеђени. Ништа се пак не тиче од куда су закони примљени, или од кога су народа узјамљени, само ако су добри и ако смерају на срећу народа; нити то значи покоривати се оном народу чији се закони изаберу. Римљани су некад законе грчке увели, па опет држим да ником од вас неће доћи у памет да тврди да су с тога Римљани Грцима били подложни. До данашњега дана имају код Лужичана, Белгијанаца, код самих Германа и других европских народа некад усвојени римски закони велику силу и моћ, без да је опет ико икад рекао да су ови народи подложни народу римском, кога је одавно нестало. Зар се и Мађари заједно с нама не покоривају једнако истим законима? Зар Мађари не уживају са Србљима по санкцији истих једнаких права, зар немају једнаке обвезности? Видите ли ви икоји терет који је на нашем врату, а да није и на њиховом? Хоће ли се, дакле, моћи оно стање у ком општост закона, права и обвезности постоји, без грдне погрешке подложношћу називати? Не награђују ли закони Угарске заслуге сународника наших једнако као и њених синова? Не чине ли они нашинце свеједно као саме Мађаре учесницима јавних добротинастава и својих прерогатива? Зар не осуђују тако исто строго хрђава дела својих, као и нашинаца? Законима, дакле, јавнима и обштима, који без разлике добра дела награђују а зла казне, не хтети покоривати се, може само оних жеља бити, који на врлину, коју немају, мрзе, који желе без закона живити и подмукло тумарати, којима је насиље врлина, а пљачка награда.” (127-128).

Иако идеална, ова слика уставног поретка у друштву са више равноправних народа, који се сви истим законима покоривају, није била илузионистичка. Текелија је пример такве државе могао наћи и у српској државној традицији, у Душановом царству. Душанов законик уређивао је односе у држави у којој је живело више народа. Душан је био цар не само Срба, него и Бугара и Грка.

Да су закони једно, а њихово поштовање или некажњено кршење друго, Текелија је морао знати већ тада на Темишварском сабору. Он ће то као чиновник Угарске дворске канцеларије тек искусити. О томе ће пуно писати у својој Аутобиографији. Али, он је био и остао заклето присталица законитости и жарко је препоручивао сународницима „да

избаце из главе занешене мисли и да се не поводе за преступцима и настраностима других народа, него да се угледају на оне којих ”јавниј закон ствара вид ствариј и чинова”, а не „надмоћије”, односно сила.

Наравно да нису само Срби дизали празну вику на Мађаре, него је било и обрнуто. Мађари су не само говорили него и писали и штампали у књигама да су Срби дивљи, завистан и непријатељски народ. Текелија је у Расправи о Србима у Угарској 1790. рекао Мађарима што је мислио да треба да им каже. А у Темишвару он се обраћао Србима, испуњавајући своју одговорност према своме народу. Осим тога, велики талас мађаризације још није био почео. Тек 19. век биће век великих мађарских притисака на немађаре у краљевини. Текелија ће то доживети и о томе сведочити у Аутобиографији. У Беседи он није превиђао опасност од асимилације и губитка посебне националне егзистенције Срба до које би дошло „кад би се са народом овим тако сојузили, да се с њим у један народ стопимо”. Али, он је тврдио да инартикулација нема то значење и те последице: „Нико од нас није подобну смесу обадва народа нити саветавао нити желео...” (97).

Свестан да не могу од других народа очекивати само пријатељство и добру вољу, Текелија је упућивао свој народ ка сопственој одговорности за своју судбину и на рад за сопствено добро. Изразио је то следећим речима:

„Но и убудуће нити ћемо оваква зла моћи сасвим предупредити, нити против ових нападаја чврсту одбрану наћи, док не притечемо к извршивању наших послова, и за ове својски не прионемо.”

До краја живота он сам држао се овог правила. Стављајући Србима на душу да се чувају самообмана и заваравања, које би их у тражењу пута ка срећи могло одвести на странпутицу, позивајући их да нађу начина да са другим народима живе у миру и пријатељству, али да од других много не очекују, него да сами својски приону на решавање своје задаће, саветујући им да се чувају вулгаризоване идеје о свеопштој и апсолутној једнакости и да не губе смисао за хијерархију вредности, он им је предочио меру њихове одговорности за сопствену судбину остављајући им да од свега овога сами „сходан избор и ваљано употребљеније” учине. А што се тиче оне „странпутице” са почетка говора, пожелео им је да их мимоиђе („Бог дао да се не збуде!”) оно пророково: „Пропаст твоја из тебе Израиље”. То су и последње речи Беседе.

Темишварска беседа Саве Текелије по својој садржини и облику, о чему је највише писао Милорад Павић,²¹ једно је од најлепших беседничких штива. Оно се, међутим, не држи толико својом реторском

21 Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и ѓредромантизма*, Београд 1979, 458-464.

вештином колико мисаоношћу и мудрошћу. За разлику од других беседа о истим или сличним темама, Текелијина беседа није неконтролисана еремијада, наручена агитовка и заповедање свађе са другима, него је озбиљна студија о српском националном питању. Због тога она не застарева него временом добија на квалитету. За њу треба увек наћи места у антологијама беседничке прозе, у прегледима историје државе и права, а наравно и у зборницима историјске грађе. Овај текст би поново требало превести са латинског на српски језик или бар кориговати погрешке и слаба места првог превода Темишварске беседе и објављивати га – што чешће.

БЕЗ ПОЛИТИЧКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

(Дневник)

Дневник Саве Текелије, вођен у Бечу док је Сава био секретар у Угарској дворској канцеларији (1782-1798), временски је најближи Темишварској беседи. Сачуван је само делимично (од 30. до 47. табака или од 22. октобра 1795. до 13. јануара 1797. године) и у штампаном облику он има осамдесетак страница текста или 3338 нумерисаних редова у књизи. Иако постоје значајне жанровске разлике између Беседе и Дневника, они се тематски надовезују а слични су по идејама. Дневник сведочи о стању у последњој деценији 18. века. На моменте текст подсећа на записник о раду Угарске дворске канцеларије, јер се једно за другим нижу питања са којима се Текелија сусретао у служби. У њему је поменут огроман број субјеката тадашњег друштвеног живота и државне структуре.

У тексту Дневника има и неколико лајтмотива који чине окосницу. То су теме о доминацији римокатоличке цркве, о законитости и поштовању правног поретка, о управи и правосуђу, о националном питању, о грађанским слободама и о социјалној правди. Има доста опсервација о положају појединих народа: Мађара, Румуна, Срба, Хрвата. О Србима, о Српској православној цркви и њеним великодостојницима, нарочито о митрополиту Стратимировићу, доста је забележака, али не би се могло рећи да та питања доминирају. Забелешке о светској политици дате су углавном као notiце о збивањима на ратиштима, у дипломатији, о берзи новца, о извозу роба и слично. Има више цртица о животу на бечком двору, о борби високих кругова за превласт у врху државе (магнатизам), о самој Канцеларији. Забележени су актуелни догађаји као што је била куга у Срему, мобилизација у Војној граници и у угарским вармеђама због рата са Французима, згоде са хајдучима и арамијама, паљевине, пљачке, суђења, смртне казне. Најмање записа има о приватном животу и породици Саве Текелије, али зато она места на којима он говори о својој сестри и о посети родном крају спадају у најлепше и најтоплије редове Дневника. Од личних питања ту су само она која се односе на каријеру.

О формалним одликама дневничких записа Саве Текелије приређивач овог дела, Стеван Бугарски, забележио је:

„Белешке су обично састављене од два дела: излагање самог догађаја или предмета и слободоумног, заједљивог, каткад исувише слободног ауторовог коментара. Управо као што је код Доситеја басна служила као повод за пространа наравоученија, широка расуђивања аутора *Дневника* чине на махове део текста важнији од самог причања догађаја.”¹

Скренувши пажњу на коментаре Бугарски је констатовао да се Текелија у њима показује као „немилосрдан и непопустљив критичар света у којем је живео”. Ако би се из текста издвојили ови коментари, који су штампани курзивом, и који изражавају експлицитни став аутора о конкретном питању, добила би се нека врста Текелијиног социопсихолошког и политичког подсетника или приручника. Међутим, не треба потценити ни документарност овога текста, обиље описаних догађаја, цртица и детаља из живота и историјске реминисценције које Текелија бележи прецизно, изражајно, понекад чак живописно. У прегледу, који следи, приказани су ставови аутора *Дневника* по тематским подручјима тако да се лако могу уочити кореспонденције између ових дневничких записа и ставова из два претходна рада: *Расправе о Србима и Темишварске беседе*.

Дневник је послужио Текелији као подсетник за писање његове Аутобиографије. Међутим, материја изложена у њему по богатству садржаја и сложености проблематике могла би да послужи за писање социолошке и политолошке студије о бечком друштву и животу народа у Аустријском Царству.

Грађа за политолошку студију

1. О верској нетрпељивости и драстичним примерима католичких притисака на припаданике других верских заједница, о разним облицима дискриминације некаатолика у друштвеном и државном животу говори се на више места у Текелијином *Дневнику*. Папишти и папиштанска вера су термини које Текелија употребљава за римокатолике. Забележено је на конкретним примерима како студенти православне вере нису могли да добијају стипендију (13).² У Хрватској и Славонији протестанти нису имали право на намештење у државним надлештвима (765). Описано је више примера уплитања верских интереса у породични и лични живот. Ево, илустрације ради, једног таквог записа:

1 Стеван Бугарски, *Присјуй*, у књизи *Дневник Саве Текелије*, Нови Сад 1992, 7.

2 У издању *Дневника Саве Текелије* на маргини је дата нумерација редова (обележен је сваки десети ред). Та нумерација иде од 10 до 3330. Ради упућивања на поједине делове *Дневника* у загради сам наводила бројеве ове нумерације редова држећи се, сем у неколико изузетака, бројева у десетицама.

„Један папишта воспитавао децу у луторанској, жене своје вјери, но по заповједи хотели им децу узети и дати воспитати у папиштвој. Но жена рекла да она није от мужа децу ту зачала, и муж такођер на то се согласио, да је рекао да му је жена с другима ходила...” Деца су на тај начин могла да остану у мајчиној вероисповести, а Текелија је ову цртицу пропратио коментаром: „На што људи за невољу не мораду се согласити да у вери коју хоћеју остану!” (18-24).

Друга цртица прича о девојци која се посвадила с мајком око игранке, па јој комшиница саветовала да постане папишткиња за инат мајци. Огорчена девојка то учини, али кад се предомислила и хтела да се поврати у лутеранску цркву, нису јој дозволили „но да су је везану от матере одвели”. На једном месту кратко је забележено само оволико: „Зољомска вармеђа 12 батина дала ударити једному оцу што дете није пренудио да се папиштком богу моли” (1650). Цео Дневник је проткан примерима насиља у име римокатоличке вере. Мада је Патент о верској толеранцији остао на снази и после смрти Јосифа II (1790), по Текелијиним записима судећи, у последњој деценији 18. века било је дошло до оштре римокатоличке реакције.

2. О односима државе и цркве Сава Текелија је мислио на начин савременог просветитељског покрета, на основу рационалистичких филозофских идеја. Он замера угарском канцелару што смишља мере за спречавање преласка у протестантску веру и даје подругљив коментар: „Истина, канцелара је дужност највећа бити папиним мисионаром и гледати папиштку веру како умножити, а не мир, грађанов равенство и волност мисли – колико није законом украћена – одржавати. Тешко царству где дикастерија исполњавају дужности свештеника, а ови управљају дјела обшта!” (1710). Овде су исказани Текелијини погледи на циљеве државне управе међу које он убраја: мир, једнакост грађана (равенство) и слободу (волност) мисли – у оквирима закона! На другом месту он другим речима говори исто: државне власти (дикастерија, канцеларије, управа) старају се да се римокатоличким поповима што не ускрати како њихова вера не би трпела, „а за друге, у царству находјашче се, вјерце не старају се” како их одржати у њиховој вери „и совјест им управљати на добро царства” као да они нису чланови исте државе. Он ту прави карактеристичан обрт мисли и каже да такво старање и није потребно и да би боље било да се држава никако и не меша у ствари вере. Његов генерални став о овом питању гласи: „Али и боље да оставу сваком веровати како најбоље мисли и да дела грађанов само грађански закони управљају” (1530). Тај његов став био је и остао принципијелно исправан, али је, на жалост, био далеко изнад нивоа тадашњег грађанскоправног и верског положаја народа коме је Текелија припадао и реалних односа у држави у којој је живео.

3. Комерцијализација по основу вере или нека врста глобе у корист државе оних грађана који нису припадали римокатоличкој цркви и разни економски притисци према њима жигосани су у Дневнику као изопаченост. Од лутерана и калвиниста, који су хтели узети сродницу за жену, наплаћивала се такса: 100 форинти за сиромашне, а за богате више (220), отимани су поседи од иноверника (110-120) и друго. Не упуштајући се у ова питања и разне случајеве, Текелија их је бележио са дистанце уочавајући велику вештину представника римокатоличке цркве и државе да све ствари преокрећу у сопствену корист. Тим поводом је забележио: „Заиста, мора човек бити друге вере да ове папиштке замке види” (1950).

4. Гоненије учених и честитих је други облик угрожавања грађанских слобода, одмах после верске нетрпеливости. Пишући о отпуштању професора Пештанског универзитета и других „који су били мало искуснији” он овако коментарише ту појаву: „Саде је гоненије учених постало; сада који су учени нека навуку тренце (дроњке – В. М.) као филозоф Дион под Домицијаном, ако хоће у миру да буду” (105).

У истој забелешци Текелија говори о ограничавању слободе писане речи које чине људи на положајима да би се одржали на власти. Примере прогона учених и честитих он је налазио не само у случајевима отпуштања и пензионисања универзитетских професора, у потказивању и забрањивању књига, него и у другим областима. На једном месту он говори о премештању „шест најлепши’ младића” из гарде у гарнизон због тога што су се „усудили на мустри (војна вежба – В. М.) дати противу њега тужбу”, односно против извесног моћника Шплинина. А поводом паљевине у војној школи отпуштени су из школе као бундије „све најучтљивији младићи”. Тај догађај Текелија је прокоментарисао речима: „Нови знак да је саде време гоненија честних људи” (390). Интересантно је Текелијино домишљање о разлозима због којих је генерал отпустио „најпоштењејше и најлепче младиће”. Он каже: „Може бити да је и та завист да генерал код госпођа није тако примњен као они; али ‘ром и стар код госпођа није заслужен” (390). Случај школског директора у Столном Београду за кога, када је постао професор филозофије, извесни Лањи, „гонитељ учених”, тражи присмотру, послужио је Текелији да схвати како: „Гдикоји, сиромашне не зна откуда га стрела удари” (770).

Да су сачуване дневничке белешке из ранијих година, можда бисмо имали и Текелијине записе о „јакобинској завери” Игњата Мартиновића и другова, па бисмо видели да ли је и на њих Текелија применио критериј о гоненију учених или их је и друкчије окарактерисао.

И док је у име принципа слободе осуђивао државну репресију, строгу полицијску контролу и праксу потказивања људи и књига, Текелија је замерао држави кршење закона и неефикасност у одржавању јавног реда и безбедности грађана. Забележио је кратку цртицу о томе како је једне ноћи неко дозивао полицију барем четврт сата и све људе у сокаку

пробудио, али се полиција није одазвала. Он је тај догађај духовито прокоментарисао: „...по бечком полицију не само убити но и кожу одерати би могли кому несрећному” (2230).

5. Н а р у ш а в а њ а п р и н ц и п а з а к о н и т о с т и скретала су пажњу Саве Текелије и узбуђивала његову душу. Законитост је, као темељни принцип одржања људске заједнице, заузимала високо, ако не и највише место у систему вредности код Текелије. Веома честа одступања од законских норми, како он сведочи, чињена су као „подлизање двору” (80). Супротстављање царској самовољи његова је омиљена тема (300). Он никако није пристајао на формулацију „из милости цареве” тврдећи да је закон старији и да он даје право цару да чини дела, а закон је начинио – народ. Ево како он о томе размишља: „Приметио сам да су људи овде толико ласкателни да су говорили да палатин из милости цареве, али – велу – по закону, имаде власт дати донације. Будале, не знајући да је закон цару, као и палатину, дао то право. Дакле, по закону и један и други даје, а не из милости другог, него народа, који је тај закон начинио” (780). Нема сумње да је најискреније Текелијино убеђење било да суверенитет у држави припада народу. А ствар је свакога народа како ће и да ли ће умети да то своје право оствари. Овакво схватање народног суверенитета тада је било веома слободоумно, а до данас је непревазиђено становиште државноправне науке. Мада је исте ставове о законитости Текелија и јавно изложио у Темишварској беседи, његови слободни дневнички записи, да су за њих знали његови непријатељи (можда један Сечанац!), довели би Текелију пред суд. За сличне ставове о владару и народу људи су губили главе као велеиздајници.

Текелија се нагледао како се у самом врху државе одбија да се закон спроведе. На једном месту он о томе вели: „Што цар неће да произведе у дејствије, бадава се труди народ добре законе правити, кад нема власти њи’ произвести.” У самој Угарској канцеларији видео је како се захтеви појединих вармеђа за спровођење закона стављају *ad acta* (1670). Текелија је веома осуђивао Мађаре што нису довољно држали до свога државног права и кршили су законе када је то цару било по вољи. Љут због тога на Мађаре, он их је погрдно називао: дуполизи и гузолизи.

Осим неограничене царске власти била је само још једна која је тако иритирала младог Текелију – власт римског папе која је била и изнад царске. Коментаришући велику моћ папиштанских владика преко којих папа остварује своју власт над свим људима, он је био запрепашћен великом снагом тога центра моћи у Риму. Наглашавао је како и царска власт зависи „от једнога попа из Рима: ако он хоће, то ће моћи о’ма’ на цара буну дигнути” (1430). Ова Текелијина опаска могла би да буде од помоћи у расветљавању замршених историјских збивања не само у доба инквизиције, него и у новијим временима.

Али, није се Текелија супротстављао кршењу закона само од горе, него и од доле. Заступао је став да се закони не могу кршити због

обичајног права (1760-70). Његово осећање за право и правду чинило је да је саосећао са невино оптуженима или престрого и неправедно кажњенима, а био киван на оне који некажњено злоупотребљавају своје положаје ради прибављања личне користи. Нарочито је запажао како се неправедно строго суди Србима, не само када су окривљени, него и кад им се заслуге одмеравају. Постојала су два аршина за мерење и заслуга и кривица или дупли стандарди.

6. Угрожавање уставних права и слобода, које су Мађари били повратили после смрти Јосифа II (1790), врло брзо је почело. Текелија са огорчењем пише о томе у Дневнику: „Остај збогом, слободо мађарска, која си дојакно хоћ само мирисала...” (2300). Па даље вели у овом запису из 1796. године: „Боже мој! Ко је пре 4 или 5 година био у Мађарској не би је саде познао: онда сваки за слободом, сваки жаждо за наукама, свакога дух мужевствени, – саде тма, роботечство и робство, не сме нитко о својој тузи говорити, ни јавити мњеније о способу како јој помоћи; сад сви мислу ако попови изгубу власт, то ће све пропасти. Слепотиа свагда тако мисли!” (2340). Повод оваквим размишљањима био је рат са Французима у који Мађари нису били вољни да иду без крајње нужде нити да га финансирају, а нису смели то да кажу због чега их Текелија и на овом месту ружи. А када је ипак један посланик приликом свог избора држао говор и рекао: „Шта се Мађарске тиче француски рат?” он је због тога био враћен са Дијете и на његово место изабран је други. Текелија тим поводом каже: „Мађарима сама уста, а силе ни дејствија никаквога не остало” (2650-60). Сазнавши да се исти посланик касније покајао и тражио писмени опроштај за оно што је говорио, овим речима је то прокоментарисао: „Али таки су Мађари: силни, ако им се попусти, а пузећки ходу, кад им се иоле прети” (2960). Због оваквог односа према мобилизацији и рату са Французима Текелијини сународници као што је био судица бачке жупаније Матија Рудић, извођени су на суд.³

Стање слобода и права у тадашњој држави Текелија овако приказује: „... у Мађарској ко хоће, онај законе обдржава, ко неће – стоји му на вољи; пример даје и двор, и скоро свака вармеђа, даје и Андраши владика, кога до данашњег дана није могао двор пренудити заповједи да изпуни” (2670). Доследан своме ставу из Темишварске беседе о држави равноправних народа у којој владају закони које ти народи доносе, он овде даје поразну слику стварног стања које је настало убрзо после бурне 1790. године. Вредност ових запажања је пре свега у томе што се у њима указује на појаве које нису спорадичне, него се збивају по одређеним законитостима и карактеристичне су за сличне историјске ситуације у разним временима и народима.

3 Vaso Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Загреб 1960, 196-9.

Разочаравајући су и нови утисци Текелијини о Угарском сабору: посланици долазе на дијету ради прибављања личне користи „и тако за свој интерес продају обштини” и да би неки нови намет народу натоварили, а матере доводе тамо своје кћери као на вашар или „на продају младожењама” (3010). Ова разборита запажања, уз нешто литераризације, понекад су дата из сувише суженог ракурса, како би се што више нагласила тачка гледишта самог аутора, на штету свестраности посматрања.

Текелија је још од Расправе о Србима (1790) волео да Мађарима говори шта они треба да раде и како да се односе према Србима. Мађари нису били испунили Текелијина очекивања и поред свих законских уредби које су донели у корист Срба после Темишвара. У Дневнику је забележио шта је он фебруара 1796. у Бечу говорио своме колеги, президијалном секретару, Мађару Неверију или Ниверију о српско-мађарским односима и мађарском уставу. Рекао му је, између осталог:

„Ви сте луди као што човек не може наћи! Вас Немци подбадају да ви будете апостоли римске цркве, да гоните све проче што тако не верују, а они јашу на вама, јелбо вашу Конштитуцију у том разбору одржати не можете. Ако је вам, дакле, већма пољубљена папина вера и монархија у вери, него ваша Конштитуција, то можете тако радити, али ако промислите да је боље бити етником него робом, то ја мислим да би ваљало да промените мњеније. Ви знате да су Немци само кроз веру могли себе тако оснажити у Маџарској...” (980).

Он му затим саветује да Мађари треба да се ослоне на Србе у одбрани свога устава, али то могу постићи само ако: „нас свакојако учеснике учините”. А то значи да Мађари Србима треба да дају достојанства (државне функције), да их уведу у државну службу, („ви би ваљало да за уши вучете људе наше да им службе дајете”) да их у већем броју учине немешима, односно да им дају племство, како би могли бити примани у јавна звања.

„Ви сте тако заглупили да не примате трговца да буде немеш, а не знате да трговац који трговљи ван земље води веће заслуге за штадт чини, нежели вицеишпан: он новце у земљу уводи, труд народа распрострањава, а онај гуљи људе; притом ће Немци рећи да ви не дате бити немешом и сву ће кривицу на вас обронути; народ ће веровати, је ли преко вас дјело иде, а неће се сјетити да з главе риба смрди” (1000).

Нема сумње, ово су исти ставови које је заступао аутор Расправе о Србима. Само у Дневнику Текелија је слободнији и отворенији када наговара Мађаре да стану на своје ноге. Још на једном месту у Дневнику помињу се заслуге Срба трговаца који се баве извозом роба и „от страни” новац у земљу доносе, па ипак не могу тако лако да добију немешаг (племство) као други. „Мерити (заслуге – В. М.) се ту не тражу као код

наши' људи..." каже он поводом давања племства једном будимском пивару који није био Србин (1620).

Места у Дневнику на којима се говори о економској улози Срба значајна су и по томе што су ставови овде изнесени истоветни са онима у Расправи о Србима, што је још један доказ да је писац ове Расправе Сава Текелија.

7. Без учешћа Срба у управљању аустријском и угарском државом протекла су више од два века њиховог живота у овом царству. У време Текелијине политичке активности изгледало је као да ће ствари почети да се мењају на боље у том погледу, али то је био само тренутни рефлекс изнуђене либерализације политичких прилика. Покоји Србин био је члан сената или магистрата неког слободног краљевског града. Али у самом врху државе Срба није било уопште. Агенти за српске послове при дворској канцеларији који су држали везу између владе и двора у Бечу и митрополита у Карловцима, нису увек били Срби. Србима је управљао цар преко жупанијских и војних власти (генералкоманди) и – српске цркве.

После Темишварског сабора дате су законске могућности да и Срби заузимају јавна звања, створени су услови за њихово веће учешће у управи. Али, и цар и влада били су веома шкрти у додељивању тих звања. Све се свело на три чиновника у Угарској канцеларији, па и то није било задуго. Текелија је узалуд инсистирао да после одласка Уроша Несторовића из Угарске канцеларије на његово место дође Србин. Наговорио је владика Петровића да за то моли цара. Цар је, као и увек, лопту пребацивао на Мађаре и владика се вратио малодушнији него икад те је закључио: „Ето ти што је произвело соједињеније со Маџари” алудирајући тиме на Темишварски сабор и законске одредбе о грађанским правима које су Срби добили после њега. А Текелија је, причајући о томе у свом Дневнику, записао:

„Ја мислим: 'Боже мој, шта је незнаније и малодушије! Сад би био владика готов све покварити и опет у пређашње поданство ући, за једну преку реч што му је цар рекао (као што каже да је мрски образ показао). Кад људи не знаду откуда што производи, и зашто се чини, и како би ваљало напротив радити, то се сами изгубе. Моје би, међутим, мњеније то било које и пре, под 19. ферваром, дато” (1120).

Текелија је замерао митрополиту и владикама српским што приликом тражења места за себе у Дијети године 1796. нису тражили и то „да се наши људи у служба' постављају” и да се тако изједначе права са теретима које су Срби подносили (3040). Он је такође приметио како су Хрвати друкчије поступали: њихови делегати дали су молбу „и ишту да би се Хорвати по дикастерија' (надлештвима – В. М.) и у мањима и у већима степенима постављали”. Он томе додаје свој коментар: „Канда нема и овде доста места у којима Хорвата доста нема! Притом, Хорвати

се старају за своје, а наши – нитко” (3100). Код Хрвата је била редовна пракса да бан хрватски препоручује Хрвате „и кандидира разне особе на разна достојинства” (3150).

8. Срби и између Немаца и Мађара – то је била стална преокупација и главно политичко питање положаја Срба у држави. Та дилема обележила је потом и цео 19. век. Текелија тај проблем објашњава владици Петровићу овим речима:

„Они се саде старају са сваким начином нас от Маџара раставити, да им ми тјем бољи слуге будемо и помажемо над Маџарима господствовати, а нас газити. Немци имаду власт у руку, они виду што Маџари мислу и како се старали нама помоћи да би своју конституцију удержали, а они велу: Добро, ви сте учинили законе, али ми нећемо изпунити а з друге ћемо стране под именом разпрострањенија вере напустити маџарске владики и чрез њи’ проче, да би из ревности закону (католичкој вери – В. М.) Србље гонили, а ми ћемо опет Србљем говорити: Ето што сте добили с Маџари’, како вас гоне, како вас убили, кад су вам сојуз народни покварили; сад немате ни привилегија ни ништа! – Видите ли, господине, како се ради?” (880).

Кад после сам размишља о тим односима, он каже: „а нам је свеједно: та јобађ (кмет – В. М.) Маџарев, та роб Немцем бити”. Вели да ће тако бити довека ако наш народ не почне се „опасније владати и гледати у чему састоји слабост његова, ко му стоји на путу, те не може себе подигнути и не прогледа да није свагда онај узрок који је стао на пут, него онај који је послао тога да на пут стане” (900). У овим опаскама младога Текелије било је разборитости која је често недостајала његовим сународницима на многим политичким раскрсницама, не само у његово време него и касније.

Видећи да српском народу „Немци само то хоће да чине – да га држе у ланцу као хрта на зеца: како Маџар скочи и стане своја права тражити, Немци тако да пусте нас да и’ тучемо, а како се ови покору, а нас – опет у ланац” (910). Он самом себи, у дубокој унутрашњој концентрацији, поставља питање шта би Србима ваљало да чине и одговара:

„Ја мислим: ни пустити се на Маџара, ни веровати Немцу, јели има 100 година како нас вара; дакле се сложити, пак от Сабора послати депутирте који маџарски знаду и у Маџара су познати на Дијету и искати: по привилегијама да даду војводу који по закони’ би био барон регни; да нација свој Сабор имаде; да се уреди число по сваки’ дикастеријама от наши’, и да они, под именом тим што неколико нас прешли овамо, да индиџенат даду; то же исто да ишту послати друге депутирте цару, да ишту и да једно двесто немеша наименује. Цар ће се свакојако противити на сва та, јелбо тако нећемо бити слуге готове на жвиждалку, а Маџари – ако паметни буду – да доизволе, је ли ништа не губе, пак онда ће о’ма’ народу показати гди зец лежи; онда ће видити народ

да му је Немац који га у шкрипу држи. Ако не би се Маџари на то склонили, то би ваљало от цара искати Банат и Бачку по датим патентима за народ, док се Српска држава од Турчина узме, које ће – мислим Немци учинити, да би Маџаре ослабили. Ал' ако ни један ни други не узхоће дати, то ће се временом показати куда ћемо преступити, или сами рећи: Ми смо ову земљу отбранили и уживали, ми ћемо за нас да одржимо. Али сложи, Боже, каурина!" (940-50).

Овај најкраће саопштен интимни план Саве Текелије о томе шта треба да се чини ради остваривања политичких права српског народа у Аустријском Царству не своди се на један једини пут и начин, него предвиђа више праваца деловања, зависно од прилика. По првој варијанти требало би истовремено од цара и од Мађара тражити: српског војводу, посебан српски сабор или скупштину, одређен број места за Србе у државној управи и – једно 200 нових племићких диплома за припаднике овог народа (што би значило да би се за толико повећао број Срба који би могли добијати намештења у државним органима). Ако се ово не добије, остаје друга могућа варијанта, да се тражи од цара Банат и Бачка, према патентима, односно привилегијама. Ако ниједно од претходна два решења не прође, временом ће се показати шта треба чинити. У сваком случају остаје трећа варијанта – не тражити ништа, него се испрсити и рећи: то је наше. Тако је Текелија тајно сновао у последњој деценији 18. века. Да би се одабрало било које решење и кренуло ка циљу, требало је прво организовати Србе, а то је у условима у којима су они живели било готово немогуће. Једино тако може се схватити његов коментар о слози каура.

Седам деценија касније, на Благовештенском сабору (1861) Срби су о својим захтевима расправљали јавно, крећући се углавном овим Текелијиним правцима, односно држећи се две прве варијанте. Ни они нису били у моћи да било шта од свега остваре, сем да се не слажу и да оставе утисак како решења нема због њихове неслоге. У буни 1848. проиграна је чак и она трећа варијанта, по народ увек најтежа и најризичнија, оружана борба за своја права. Срби су се жестоко борили, Нови Сад је бомбардован и сравњен са земљом, из Србије је прелазила војска да помогне српској браћи, мађарска буна је угушена, а награда за српске жртве отишла је у Загреб, чија државноправна позиција после тога приметно јача. Ни овога пута Србима није била дата политичка самосталност, јер власт у Војводству српском нису имали Срби.

Из књиге Јована Ђорђевића о Благовештенском сабору (1861) у којој је детаљно, у виду записника, приказан овај скуп, види се колико су Срби тада имали мале политичке изгледе у Аустрији.⁴ Нагодба Немаца

4 Јован Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора народа српског у Сремским Карловцима 1861*, Нови Сад 1861.

и Мађара (1867) била је већ на помолу. Обично се говори да је разједињеност Срба узрок њихове немоћи. Из оваквих докумената као што је Борђевићева књига, па и Текелијини списи, види се да разједињеност није само узрок него истовремено, и још више, последица те немоћи. Срби су ретко када у новијој историји били у прилици да бране неку своју политичку концепцију или уверење. Они су, нажалост, најчешће морали да бране голи живот.

9. Физичко уништење народа је опасност на коју је Текелија указао сасвим недвосмислено и оштро. Снујући политичке планове о којима, у својој усамљености, није имао с ким ни да се договара нити да их остварује, Текелија је свакодневно био суочен са суровом стварношћу у којој је живео његов народ: са превеликим давањима за војску и присилном мобилизацијом „добровољаца” (2370) са опустелим селима у којима су само старци и нејач, са великим бројем српских удовица и мајкама многих који су нежењени погинули, са спутавањем Срба да дођу у достојанства (звања) и заузму одговарајућа места у држави и друштву (2210, 2730) са ускраћивањем могућности просвећивања и са другим невољама. Нарочито је био суров живот народа у Војној граници. Поводом једног лажног упозорења о нападу Турака на Границу, Текелија резигнирано бележи: „Турци шта мисле – Бог зна. Граница је пуста. У три регементи – Варадинској, Бродској и .. 18.000 удовица има, камоли јоште што су нежењени изгинули! Немци гледају свакојако да уништоже овај народ, па Немце да населе” (1920). Гледајући у Пешти како Крајишници примају униформе приметио је: „5000 било онда Крајичника, и непрестано други сљедовали, но видећи скоро децу – све децу, међ’ њима и старце – могао човек мислити како је пуста остала граница, јоште и таки су морали ити који су били већ на овој војсци и вратили се” (2270). А затим је додао:

„Људи који нису нигда јашали на коњи’ било саде 200, а имали су топрв примати коње на Баболни пустари, све ждрепце. Рад’ би био видити кол’ко ће и’ сломити руке – човек који није нигда седио на коњу како ће ждрепца усести?! Капетан који и’ је водио каз’о ми је кака је жалост у Граници, како жене, старци и малољетна деца остала, која мораду орати и радити земљу да дањ (порез) плаћају, да мужевима у војсци војујушчим помоћ даду; да кад иду чувати границу, да им се ништа не даје плаће, а они непрестано плаћати мораду; како се народ изгубио и изгинуо, а Немце доведу, те границе насељавају” (2280).

Праунук онога Јована Текелије чија је звезда засветлила у служби Еугена Савојског, Сава Текелија, сто година после битке код Сенте у којој му се прадеда прославио, недвосмислено је увек Немце означавао као препреку будућности и слободи српског народа. Они су ти који нису дали Србима да у ослободилачким ратовима против Турака поврате свој национални и територијални интегритет и суверенитет ни у време њего-

вог прадеде и деспота Ђорђа Бранковића, који су одавде кренули да ослобађају српске земље од Турака, а нису тек дошли да се од Турака склоне под скут аустријског цара, ни у време Темишварског сабора.

Текелија као да је заборавио да је ширење власти Немаца у овим крајевима прошло кроз дугу припрему далеко пре аустротурског рата 1683-1699. у коме су Турци протерани из Јужне Угарске. Да освоје ове крајеве Немци су се припремали још у време турске најезде и пропасти угарске војске после Мохачке битке 1526. године, односно у време када је угарска круна припала династији Хабзбурга. Многи Срби који су тада ратовали на овим просторима, па и последњи српски деспот Павле Бакић и цар Јован Ненад Црни, помогли су аустријском цару Фердинанду прешавши на његову страну у династичким борбама око круне. Немци су касније, када су Турци протерани, обновили угарску краљевину, али никада нису обновили српску деспотовину. Присвајањем Угарске од стране Немаца Срби су заувек изгубили онај ослонац који су у средњем веку имали у Мађарима као првим суседима. Зато је Текелија толико и жалио због слабости који су Мађари показивали према Бечу и Немцима.

Много боље него у Граници није било ни у угарским вармеђама. Текелија прича: „После сам дошао у крај мога вилајета. Разговор се повео о регрути'...” Сазнао је да их на силу мобилишу иако се још није ни осушила књига у којој је закон штампан према којем се без одлуке Дијете цару не може давати помоћ за војску „а тем мање – људе силовати у солдате”. Једна вармеђа се осмелила да затражи од цара да склопи мир, али је из Канцеларије због тога била строго укорена. Лако је, размишља Текелија, онима на Дијети да кличу да ће дати живот и крв и сва добра за краља када знају да они сами неће бити ти који дају. Затим придикује:

„Шта је по туђој гузици 100 батина?! Зато и они на Дијети лако могу о животу и крви сиромашној подајника располагати и њину децу од помоћи очине, от објатија материна, от срца љубезне жене отргнути и на касапницу послати” (2760).

Текелија није имао само осетљиво срце, него и изоштрен економски резон. Давања су била толико велика, вели он, да је било:

„Заиста чудити се откуда јоште у Мађарској новаца има: из ковница вуку у армију, тако да је запрешчено дукат из ковнице дати, дањ што плаћа земља – у Беч се вуче, што људи за одјело требају – у Немачку новце шиљу, солдата нема који би повратили и потрошили узети новац, страна трговља недоизвољена или с налогом и припјатствијама великима обтерећена, ниоткуд се не види пут предобити новца...” (2380).

Текелија се жали на „зверовска срца немачка” која не дозвољавају Мађарима да развију слободну спољну трговину. На једном другом месту он се чуди откуда су Немци дозволили Мађарима да успоставе трговински пут преко Ријеке до Јадранског мора и да развију трговину у Угарској (1355). Текелија је добро познавао законитости и економске и правне, а

он се чуди откуда су Немци дозволили Мађарима да успоставе трговински пут преко Ријеке до Јадранског мора и да развију трговину у Угарској (1355). Текелија је добро познавао законитости и економске и правне, а и карактеристичне друштвене појаве у стварности свога времена, али то његово знање више је могло њему бити на утеху, него на помоћ Србима, јер није било начина да се то знање искористи.

10. Просвећеност народа, сматрао је Текелија, једини је пут из безизлаза и једина нада у опстанак српског народа. Долазак у Арад 1796. сасвим је разнежио Текелију. Ту, у родном крају гледао је са поносом кршине српске младиће у лепим униформама и сетно сањарио о томе шта би са народом могло бити ако би имао ко да га води:

„Ја от радости и жалости узда’нуо: Боже, шта от Србљина не би било да га има ко управити! За кратко време били би опет знатни народ. Ал’ ко ће? – Деспота нестало, велможа се изгубило, калуђери јошт за време владају. Шта ће и калуђер прост от свиња, от рифа или довнички’ папуча на достојинство без наука до-ходјашчи, него оно што они знаду, то јест: појати гласове, слушати господара ако ће му и кожу дерати, владику за Христа почитавати, пред њим клечати и метанисати, а светињу држати, милостињу у манастир давати, от уста откидати па калуђера ‘ранити, саландаре и парусије делити, нишчету и гоненије трпити – то су калуђерски совјети, то обученије народа, али у тим благополучије народа не састоји. Друго би ваљало Србље учити: њему поњатија дати шта је човек, шта је народ, шта су њи’ова права, шта су дужности, шта саставља народ, шта силу његову, шта удржавава крепост, како народ своје сушчество изгубљено добити може, како је несогласије разорило све, како је у сужанство, у робство људе довело, како без наука не може човек народу достојинство дати, како се ваља трудити да се способ даје науке предобити, како своје имјеније може народ умножити, како један другога подпомагати, од нападенија бранити и прочитаја. Таквога нема ко да Србље учи, а без тога Србљи нигда неће бити народ ако ће јошт 10 митрополита имати и 700 владика. Један Петар у Русији учинио је више него сви патријарси с владикама” (2420).

Зар ово набрајање питања о којима Србље треба учити не подсећа, бар по форми, на оне политичке катихизисе из тога времена у којима су народу и члановима тајних друштава у разним варијантама преношени револуционарни ставови о промени друштвеног поретка? Текелија није писао ни политички катихизис, ни манифест, нити било какву идеолошку, политичку читанку. Он је политички програм изнео јавно у Темишварској беседи. А када је видео да нема начина да ради на његовом остварењу, тражио је други пут и начин како би цео свој живот и рад ставио у службу народу.

Треба приметити да је Текелија видео да је још једина преостала српска „власт” – политичка моћ Српске православне цркве, која је у 18.

веку била још знатна, сада на измаку. Изразио је то речима: калуђери јошт за време владају. А дозивањем оних који би могли учити његове Србље како да буду народ, он је наговестио ново време у којем ће песници и књижевници, професори, новинари и политичари својим делима и пословима заиста одлучујуће утицати на судбину народа.

Ту у Араду 1796. Текелија је покушао да оснује фонд за школовање сиромашне српске деце и омладине о чему је у Дневнику оставио најопширнију у најнадахнутију забелешку. Колико је Србима потребно образовање видео је он и раније, али током службе у Бечу суочио се са многим случајевима спутавања српских тежњи за образовањем и то пре свега из политичких разлога. Текелија је мислио да цар није дао одобрење владици Јовану Јовановићу да отвори гимназију у Новом Саду зато што су Срби у том граду били у већини (2170). Приметио је да само српским студентима није допуштано да иду на стране универзитете да уче, и да они као православци немају право на стипендије. Неволје велике, а помоћи ниоткуда. Али Текелија је волео да помиње ону анегдоту када један који се дави моли светог Николу за помоћ, а овај му одговара: „Замани и ти рукама”. Тај наук свеца Текелија није само лично поштовао и усвојио, него је настојао, докле год је могао, да га и на своје беспомоћне сународнике пренесе.

Уверивши се да његов народ нема у Аустрији перспективе на политичком пољу, сматрао је да за свој опстанак треба да се бори на пољу науке и просвете. Али и да се тако сам организује да тај циљ може да оствари. Сава Текелија је то своје опредељење, разумно и практично, каква су била и друга његова уверења, успео да реализује. Стипендијски фондови и заведенија, које је он основао и чија круна је био Текелијанум, спадају међу најугледније просветне институције српског народа у Аустрији. После гимназија и учитељске школе и они су дали тон и печат томе добу.

11. А н т и к л е р и к а л и з а м као обележје времена доследно је заступљен у свим Текелијиним списима, па и у Дневнику. Без обзира на такав свој генерални став, Текелија је и морално и материјално помагао и православну цркву и српске попове и настојао је на њиховом образовању. Иако ни православне клирике није штедео оштре речи и тешких оптужби, његов антиклерикализам ипак је више био уперен против римокатоличког клира и његове сурове пропаганде, против мешања у ствари науке, присилног покатоличавања, врбовања и отимања деце од родитеља и слично.

Текелија је забележио како је један поп оптужио Њутнов систем „о неприкосимости тјелов” говорећи да је та мисао противна вери и држави и да би требало да га цар избаци из свих школа као што је избацио Кантову философију (2830). Попове је сматрао творцима мрака и непријатељима просветарског позива. Један од чиновника у Угарској канцеларији по иману Рожош, иначе поп, успротивио се додели неког досто-

код мене довека чест изгубио.” (21400). Овако: Шта би се друго од попа и могло очекивати.

Православне калуђере је осуђивао што „не живу по урежденију чина свога” (2180). Као ни други антиклерикалци његовог времена ни Текелија није бирао речи када је говорио о калуђерима. Израз: „Калуђер, калуђер – народни кождер!” свакако није он смислио, али га је употребио у свом Дневнику и то да би осудио један поступак митрополита Стратимировића (2000). Овога је Текелија више пута приказао кроз поступке у којима се митрополит показује као непријатељ просвете и увођења младих Срба у државну службу. Када су га замолили да намести у „публичну какву службу” сина будимског попа Димитрија, митрополит је одговорио „Шта ће му то?! Подајте ваше синове на занате, нека буде чизмар или сабов!” (2640). А младом Чокрљану, који је од њега тражио помоћ ради добијања дозволе за одлазак у Русију да тамо учи богословију, одговорио је: „Зар си ти луд? Нашто ти богословија?! Ти само хоћеш да се скиташ по туђим царству!” (3330). Кад осуђује Стратимировићев поступак, Текелија заборава на свој резон о томе да је трговац кориснији за државу од вицеишпана. Зар у поменутом случају није и Стратимировић могао бити вођен сличним разлозима?

Текелија је у Стратимировићевом калуђерству и нетрпеливости према образованим људима видео разлог што се овај није хтео заузети за њега код државних власти. Он је 13. марта године 1786. записао:

„Био сам код Петровића, који је потврдио да је митрополит радио да ме крене отавде из Канцеларије и да место мене мете Новаковића, бившега агента. Што су ти калуђери! Неће да трпу у народу који што зна, да би могли боље царствовати. Доколе, Господи, потерпје душа наша?” (1200)

О Стратимировићевим кадровским потезима забележено је и ово, али не код Текелије: „Исте године, 1792, када је касиран барон Папила, као члан Илирске придворне канцеларије, митрополит Стратимировић је на његово место предложио Сечањца који је кроз 18 година службе стекао потребна знања.”⁵ Две године после овог предлога Јаков Сечанац, лидер „националиста” на Темишварском сабору, ухапшен је као учесник у завери опата Мартиновића. Двор је одлично познавао и умео распоредити људе према својим потребама. Ту митрополит није могао имати одлучујући утицај. Текелија је претеривао у процени снаге митрополитовог утицаја на кадровску политику бечког двора која је вођена зналачки и ригорозно. Стратимировић је могао бити последица те кадровске политике, али не њен извор или креатор.

Сасвим друкчије стоји ствар са Текелијином критиком запоставања народних послова и интереса. Пола године пре ове жалбе на

5 Vaso Bogdanov, цит. дело, 189.

митрополита који хоће да га отера са положаја, 29. октобра 1795. године Текелија је забележио сличан вапај: „Боже мој, истина је, дакле, да су калуђери с митрополитом упропастили овај народ!” (40). Ово је био коментар на вест о продаји Новаковићеве српске штампарије Типографији пештанског „папиштанског универзитета”. Текелија је кривио митрополита што је до те продаје дошло (150). Био је то израз немоћи и беса, разумљив с обзиром на вековну борбу Срба у Карловачкој митрополији за своју штампарију. Штампарија је била опсесија генерација црквених поглавара и српских интелектуалаца у 18. веку који су чезнули за обновом живота српске књиге. Тражење штампарије налазило се на истакнутом месту међу захтевима српских сабора: школе и штампарија. И Доситеј у ослобођеном Београду уздисао је за штампаријом. Шта значи имати штампарију у својим рукама уверио се Текелија када је у Бечу у Историји Јована Рајића (1794), највероватније његовим посредовањем, штампан Законик цара Душана. На тај чин је сигурно било примедби чим је Рајић касније наводио да то није штампано његовом вољом. Питање је да ли би било могуће штампати овај споменик и симбол српске државне мисли да штампарија у то време није била у српским рукама односно у власништву Стефана Новаковића. Да су у 18. веку, па и касније, штампане *Хронике* Ђорђа Бранковића, српска култура и наука имале би још једно крупно име између Мавра Орбина и Јована Рајића и, наравно, успостављен континуитет између средњовековних историјских списа и модерне науке.

После забелешке о продаји штампарије, истога дана Текелија је забележио и један догађај који се збио у време велике епидемије куге у Иригу и околини. Та цртица гласи:

„Двојица што су били на кужном кордону, чрез то што је дошао често ред на њи’ чувати га, отважили се, оставили кордон и отишли у Ириг да се окужу и умру, јел’ су смрт за отлакчање теготе своје презнали. Таки људи, који се смрти не боје, пак куда хоћеш!”

Иако са претходним записом о продаји штампарије овај о куги нема директне везе, асоцијација на кугу и она два очајника индикативна је за Текелијино душевно стање који је био ојађен због штампарије. Осећање немоћи због штампарије помешало се са малодушношћу, са пркосом, са симпатијом за суицидну храброст двојице стражара. То није личило на разумног, мудрог Текелију. Али у сва чијем животу има тренутака поклекнућа.

Исказ о митрополиту и калуђерима који су „упропастили овај народ” сведочи да је и Текелија у тренуцима малодушности, упадао у стереотипе. Када свој исказ почиње речима: истина је дакле... он само понавља став који је претходно већ био чуо. Поводом продаје штампарије, он почиње да прихвата причу о упропаститељима народа. А ко је све лансирао приче

Када свој исказ почиње речима: истина је дакле... он само понавља став који је претходно већ био чуо. Поводом продаје штампарије, он почиње да прихвата причу о упропаститељима народа. А ко је све лансирао приче о томе како српски калуђери тлаче српски народ видело се и по оном помињаном изваштају генерала Шмитфелда са Темишварског сабора.

Осим критичких опаски у Дневнику и у другим необјављеним списима, Текелија није јавно нападао на врх српске црквене јерархије и на митрополита Стратимировића осим ако се као напад не узму алузије у Посланици Србима, песми написаној поводом Српског сабора 1837. године. Али, то је и тада било принципијелно супротстављање политичкој апстиненцији српске цркве и српског народа, а не лични обрачун или агресивни антиклерикализам.

12. И с т и н о љ у б и в о с т Саве Текелије, више него његова непокорност, компликовали су и његов однос са митрополитом Стратимировићем и његов положај у средини у којој је живео. Без обзира што напад на митрополита није учињен јавно, Текелија је овим и другим сличним записима у својим интимним белешкама, али и у *Грађи за описаније живошта мога* ... за коју је рачунао да ће бити објављена и читана, „дигао руку” на патријархалног господара, на народног предводника, на оца у преносном смислу. Текелија се у свакодневном животу држао патријархалних правила понашања, али није могао да оћути неистину и да без речи отрпи неправду. Заузимањем ставова супротних Стратимировићу, он се овоме морао више пута замерити. Догодило се то, изгледа, и у случају иришке куге о чему пише у Дневнику. Он је одбранио царског комесара Пихлера, неправедно оптуживаног за неуспешно деловање на сузбијању епидемије. Касније је био начуо да је Пихлера оптуживао и Стратимировић. Својом успешном одбраном Текелија се није добро представио ни тужитељима, а, изгледа, ни цару. Тешио се да је помогао одбрани „чести човека”. Текелија није имао посебних интереса да брани или оптужује комесара. Он је бранио истину, па самим тим и човека и човечност.

Самосталност у заузимању ставова и рад по сопственој савести била је Текелијина карактерна особина. Он је до краја живота сачувао разумну слободу својих поступака, у младости у односу на старије и претпостављене, а у старости, када му је ваљало прилагођавати се млађима и јачима, и према њима. И мада ниједан од два принципа: ни послушност ни рад по савести никог не спасавају од могуће грешке, ипак само рад по савести даје оно осећање унутрашње слободе које познају и сужњи и свеци. Списи Саве Текелије завређују пуну пажњу и после два века управо зато што су били израз слободог и истинољубивог духа.

У овом исказу о митрополиту заслужује пажњу и реч царствовати. И други савременици оставили су сведочанства о дворском, краљевском стилу Стратимировићеве владавине. Митрополит је умео да високе офи-

цире и команданте Петроварадина прима у свом двору обасјан полијелејима, у богатом, сјајном орнату, и да их засени својом појавом. Текелија није мислио на ту врсту царствовања него на ону врсту неограничене власти коју је он и самом цару замерао. Да ли је Текелија овим показао да жели да руши то царство – српско, овоземаљско, калуђерско? Нема ни наговештаја о неком таквом његовом расположењу. Тај стил владавине просто није био по његовом укусу, јер није садржавао ни минимум демократије. Исто тако, Текелија није покушавао да се лично надмеће са Стратимировићем и да ради против њега. Да је то хтео, сигурно би нашао савезника у бечким и другим круговима и не би се вратио у Арад. Он је стајао на Стратимировићеву страну када је бивало окрњено митрополитово право да предлаже владике, као у случају Лукијана Мушицког. Али, он је тражио заједнички језик и сарадњу. Стратимировић је, међутим, ту сарадњу тражио и налазио код других, али не и код Саве Текелије.

На повлачење из службе Текелија се одлучио када се уверио да у државним структурама нема места за Србе „мирјанине” (који нису свештена лица) а не из осећања личне слабости. Он је био погођен чињеницом да никога нема са било које стране да му помогне. У том смислу и треба схватити оно обраћање свевишњем: докле ће, Госпode, трпети наша душа? Овај антиклерикалац био је искрено религиозан човек. Иако повређен, тај човек није губио наду. Свој неуспех поднео је хришћански. Па ипак, ни њему нису остала непозната стања сумње и безнађа.

13. С в е о п ш т а с у м њ а и б е з в е р ј е, као одлике времена, нису биле и карактеристике духа Саве Текелије. Има, међутим, у Текелијиним интимним забелешкама записа који указују да ни овај рационалан, племенит и образован човек није умео, бар у време писања Дневника, да се отргне једном стању духа које је завладало у народу а могло би се исказати речима: нико никоме не верује. То стање сумње свих у свакога настајало је и нарастало током векова као последица силних страдања, физичких, моралних и душевних. Оно је оптерећивало и онако објективно тешку ситуацију српског народа. То како је Текелија у љутњи ружно писао о владици Петру Петровићу, због тога што му се чинио непредузимљив и неборбен, тешко да је Петровић од њега могао заслужити. Пошто се Петровић није довољно залагао за избор једног Србина на упражњено место у Канцеларији, Текелија је записао:

„Да је коме шкодити – то би он вришкије што рекао, јелбо на то калуђери имаду довољно речи, али помоћи – то није им у цеху уведен артикул” (1350).

Врхунац неповерења према својим сународницима показао је Текелија када је, огорчен због продаје Новаковићеве штампарије, посумњао у правверност самог митрополита Стратимировића и његових владика. Плашећи се да ће из пештанске штампарије православни Срби добијати унијатске црквене књиге, он је кивно забележио:

„Али то је митрополит уредио, то је он наместио, као и прочи владике који су били унијати, а плаћу и цело содержаније от православни' вукли. От оваки' поступака ко ће стајати добар да и митрополит није подписат на унијатско, кад тако православнам јаму подкопавају?!“ (150).

Осим љутње на митрополита лично, због штампарије, овде се про-молио онај панични страх од преверавања и однорођавања, дакле, од нестанка, који се био увукао у кости српског народа и који је стално потхрањиван злоделима против тог народа и несрећама кроз које је пролазио. Тој колективној психози ни Текелија није одолео. Ако су се у глави образованог и умног Текелије могле рађати овакве мисли о митрополитовом унијатству, то значи да је егзистенцијалним страхом вршен стални притисак на српске душе и да је тако разаран морални хабитус народа. Сасвим друкчије размишљао је Текелија када се супростављао онима који су били против образовања српске деце у латинским школама из страха да ови не напусте народ и веру. Он је тада одговорио: можда нека рђа и хоће тако учинити, али неће сви, неће већина. Митрополит је за секретара имао протестанта, али није имао унијату.

Тим средством сумње свих у свакога међу Србима служио се, против српских интереса, свако ко је то умео и хтео, па био он Србин или припадник другог народа или вере. Анксиозни антиунијатски набој причинио је велике штете моралном и интелектуалном стању српског народа. Нарочито су државне власти знале да се послуже тим страхом кад год им је он могао бити користан у спровођењу неке њихове намере. Можемо само да жалимо што из времена у којем је Текелија водио свој Дневник није остало више текстова и од других аутора, рецимо од владике Петра Петровића и сличних, који би тако отворено говорили о свим овим питањима. Таква дела помажу да се открије историја душевног живота српског човека.

14. Вести из политике и дипломатије у Текелијином Дневнику, не много честе, садрже више информација од историјског значаја. Текелија је забележио да се „дјело све метуло у стањ 1780. године“ што значи да су закони у држави враћени на стање пре реформи Јосифа II. Он није пропустио да наведе тачну цифру вредности капитала „редуцирати' римски' манастира“ (1.189.761 форинта) односно манастира који су Јосифовим реформама били затворени (670). Ту су и вести о уредбама Млетачке републике за спречавање уласка Француза у Јадранско море, о савезу Рисује, Аустрије и Енглеске и друге сличне. А упоредо са овим вестима забележене су и такве које говоре да Францускиња madame Soucy са својим сином није била баш лепо примљена на двору из чега је: „Видно да Аустријанци учтливости јошт немају госте дочекати“ (680). Или она вест која каже „да је краљица по Пожуну често сама, с одаљеним једним от себе слугом ишла, да је куповала шерпење и друге судове и сама носила; да је у разне дућане ишла и свашта куповала, и да

је многи нису познали...” Ове вести, наравно, нису такве да траже про-
веравање у дворском архиву. Али оне уравнотежују преозбиљан и
прегуст Текелијин записник о друштвенополитичком животу у царевини
и о судбинским питањима његовог народа и дају му карактеристичан
литерарни растер.

15. Ж и в о т н а б е ч к о м д в о р у приказан је у низу живописних
причица као што су оне о церемонији поклањања пелена које је папа
послао прворођеном цесарском сину (250) и јавном приказивању тих
поклона вредних 30-40000 форинти, о свечаности поводом задобијања
Манхајма (290) о крштењу новорођене принцезе (310) о двобоју књаза
Лихтенштајна с каноником ознабрукским „чрез графињу Чернишева”
(350) и друге. У ту врсту записа спадају и две галантне приче. Прва је
прича о нидерландским чипкама са мотивима добијених битака Евгенија
Моденског које су ношене на примасовом светом стихиру, али и на
сукњама његове милоснице (3240). Друга је прича о две жене, милосни-
цама Евгенија Савојског и Карла VI које су спасле – мађарски устав!
(2990). У овим причама коришћене су и оне речи из Вуковог Рјечника
због којих су се љутили српски попови.

Осим актуелности из високог друштва Текелија је бележио и но-
вости из других социјалних средина. Забележио је како су „у’ватили неки
циркулар” – летак – „онаки као што су се пре три године налазили на
тоцким (словачком – В. М.) језику, који је тражио да се на дијету (у
Угарски сабор – В. М.) пусти и пети сталез” то јест – прости народ.
Запретили су да иначе они неће никаква давања на себе примити, а да је
племство примило сада на себе ратне трошкове зато „да би лакче могли
синове земљеделцов на касапницу шиљати”. Текелија је ово прокомен-
тарисао речима: „Јоште има међ’ народом пророка и апостола!” (2880).
Текелија није био неосетљив према интересима сиротиње и подржавао
је покушаје да се она заштити.

У Дневнику има више сведочанстава о томе да је Текелија мислио о
простом народу и бринуо његову бригу. Поводом јавног приказивања
дарова велике књегине Клементине, он се пита о смислу те изложбе
сигуран да она неће допринети обожавању царева личности. Затим каже:
„Ко зна неће ли велика част (део) народа помислити да је то укинути зној
његовога труда ту расути; тко зна неће ли колики помислити колико би
се кћери поштени’ људи за те новце могле удати и супружество своје
срећно учинити, што овде не служи за друго него да књегинија једанпут
обуче, па баци служкињи, која ће на помоћ курварства себе китити”
(3220). Затим још додаје: „Колико мање би раскоши било да нам краљеви
и велика господа пут не показују!” Све у свему Текелија је видео да ће
изложба само мужевима главобоље направити који ће морати да одреше
кесе, а и да ће донети више зла него добра. Није пропустио да примети
како је свет због оваквог вашара, посао свој напуштао. Али је ипак на то

гледао весело и додао: „Мени је као и другим браћама, служило гдикоју девојку уштинуту...” (2230).

16. **С о ц и ј а л н а п р а в д а** је тема која је такође преокупирала Текелију. Он је више запажао примере социјалних притисака према читавим потчињеним народима, него према подређеним слојевима друштва у оквиру владајућег народа. За притиске мађарских власти према Румунима карактеристична је прича о Влаху Чучи Тодору, немешу из Ердеља, који је дошао у Беч да се жали због мађарске егзекуције против „једно 40 кућа немешких” које су хтели „у јобађлук (кметство) метути”. Текелија се тим поводом сетио побуне на чијем челу су били Румуни Хореа и Клошка и чудио се Мађарима како су то брзо заборавили. Он затим вели: „или зар сами нарочито тражу да ребелију учину, или толико и’ ослепила ненавист к тому народу, кога деру до мяса и од кога живу и с којег трпљенијем господују. Ако се Власи подигну јоште једанпут, зар нећеју се тако лако умирити, особливо у садашњи’ времена’.” (580).

Поводом српских пресељавања у Русију, он се жали на аустријског цара и каже да је: „...тежко гледати да цар, кому народ дањом и ноњом служи, плаћа и за кога крв пролива, да га не награђава; али то Министеријум не гледа, него гледи – или закона (вероисповести – В. М.) ради, или народа (националне припадности – В. М.) ради – боље газити, и писнути не дати” (620).

Да је на овакве Текелијине погледе утицала и Француска револуција, он о томе сам даје доказа у записима Дневника. Поводом све чешће коришћења феномена чудеса у римској цркви он каже: „Шта управителство не измишља да људе забавља да не би мислили о француској револуцији и својој помоћи!” (1330).

17. **П р а в а ч о в е к а**, сматрана природним правима у време Француске револуције, надахњивала су Саву Текелију и учинила су од њега великог присталицу француске нације. Французима је Текелија написао прави хвалоспев у свом Дневнику због њихове борбе за слободу људи и народа и давао им предност у односу на Енглезе. Он је критиковао тврдокорне Енглезе што не могу да напусте трговину робљем, а хвалио је Французе који су Арапе од ропства избавили и учинили их равним себи. То место у Дневнику гласи:

„Евала Французом, који су о человјечеству мислили и сад се туку, и који су те сиромасе људе от робства избавили, и саде уволнили (ослободили – В. М.) и другове себи учинили. Просветителнаја та разум сила већ толико је зраке своје разпространила да сами ти Арапи, који су под игом англијским били, оружје узели и наравну људем волност зашчишчавају. Англичани, чрез то человјечество Француза, које су они људма показали и себи народе склонили (приволели – В. М.) изгубили су толико и толико ада (острва – В. М.) и лађа у Америци, зашто људи избавитељем

својим, Французом, помагати не престали, али среброљубије њеких јоште конце плете – зар док се сасвим не разкину? – да англијско робље није ослобођено и да та трговља јоште траје. Што вели у новина': да чрез 4 гласа у Парламенту, која су за то били и друге пречислили, саде николико милиона људи морају јоште иго носити и предмет еспапа (роба – В. М.) среброљубивих купцев и безумних тирјанов бити мораду.

Јоште веће безчеловјечије Англичанов се читало у данашњи' новина', који су били отредили – по известију генерала Macleod-а да у ади Јамајки житеље ондашње, називајеме Maroons, с псима из аде Куба доведене тражу и с псима и' фатају и разтргавају..." (1440-50).

Разлог овог суровог истребљивачког похода био је у томе што то племе није хтело да се одрекне слободе и прихвати енглеско господство. Ову сторију о суровим Енглезима Текелија завршава похвалом Французима:

„Јоште до земље евала Французом (Клањам им се до земље и хвалим – В. М.) који с крвљу својом человечество међу људима уводе, и слава до њеба на вијеки!" (1470).

После овога нема разлога сумњати у то да је Текелија читао француске слободоумне књиге које помиње Мита Костић и да их је имао у својој библиотеци. Ова места из Дневника сведоче да Мита Костић, који за овај текст није знао, није могао добро приказати однос Саве Текелије према француској револуцији. Али, на основу оваквих места у Дневнику не треба извлачити закључак да је Сава Текелија био спреман да следи француске револуционаре. На вест о убиству француског краља њему се, каже у Дневнику, следила крв у жилама.

Текелију је Француска револуција привукла надом у помоћ Француза ослобођењу хришћанских народа на Балкану. На једном месту у Дневнику он о томе отворено говори:

„У речи казао један пријатељ да су Французи и Пољаци у Букурешту народ дигли, и дрво слободе воздигнули, да је књаз онакоже тому стигао својском, да је до 700 људи пало; да је јоште данас француски елчија (амбасадор – В. М.) у Цариграду дао штампати права человјека, у Паризу народу објављена, на арабски, турски и грчки језик, и да је расијао по свима земљама. Што нису Власи саде учинили, учиниће – бојим се – Грци и други народи који стењу под игом турским. Старање француско далеко се простире" (2840).

Тема ослобођења испод турског јарма биће предмет каснијих преокупација и дела Саве Текелије. Његов Дневник је у целини посвећен животу у Аустријском царству. Шкртим изражајним средствима, са мало речи, али филмском маштом и динамиком, он је дао необично живописну слику са пуно прелива и контраста. Текст Дневника се може примати и тумачити и као лепа литература и као дискурзивним језиком писана

расправа са научним амбицијама. И, наравно, као редак и поуздан историјски извор. Документарна вредност Текелијиних дневничких записа је огромна. Конкретан и прецизан у навођењу чињеница његов текст носи високу информативност. У тим записима готово да нема ништа реду-дантно.

ПРОСВЕТИТЕЉСКИ ПРОГРАМ И ЗАДУЖБИНЕ

(Једнога Арађанина начертаније
и задужбинска писма)

Повлачењем из државне службе ишчилеле су наде Саве Текелије да ће политичким радом моћи да буде од користи своме народу. Остала му је могућност рада на просветном пољу путем приватне иницијативе. Руковођен основним моралним начелом о нужности рада за опште добро, Текелија је дошао до уверења да је борба против незнања исто што и борба за опстанак српства. Његови просветитељски пројекти и задужбине утемељени су осим у идејама доба просвећености и у националној традицији. Средњевековно задужбинарство, и књижевно и уметничко стваралаштво, којима су достигнути највиши домети у култури овога народа, настављени су и после пропасти српске државе, у новим, много тежим, условима. Тај дух српске просвете живео је јаче или слабије свуда међу Србима који су чували веру у Бога, српско име и господство, од Свете Горе до Трста и до Влашке и Ердеља.

У својим просветним подухватима имао је Сава Текелија на кога да се угледа и међу својим непосредним прецима. Један од највећих прегалаца на просветном пољу у 18. веку, горњокарловачки владика и Карловачки митрополит Павле Ненадовић, (стриц Савине мајке), основао је Централно училиште за горњокарловачку и костајничку епархију у Плашком, Учитељско-богословску школу за Лику и Крбаву у Залужници, Покрово-Богородичку школу у Сремским Карловцима, затим Школски или Клирикални фонд за финансирање просвете. Сам је у Сремским Карловцима подигао Саборну цркву. Завео је матичне књиге. У његово време почели су да раде црквени судови, уређивани су архиви и библиотеке, а живот у манастирима саображаван је монашким правилима.

Савина добротворна мисија почела је од Арада, али се није зауставила у њему. Једну од арадских цркава, храм светих апостола Петра и Павла, којег је подигао Савин прадеда Јован Текелија 1705. године, а Савини родитељи дали да се живопише у време његовог детињства, он је одржавао, оправљао и дограђивао. Старао се и о свештеницима: оснивањем посебног фонда настојао је да их материјално обезбеди, да под-

стакне њихов пастирски рад и проповедничку делатност. Текелија је био један од најдоследнијих и најупорнијих заступника идеје о оснивању семинарије за образовање и васпитање подмлатка српског православног свештенства. Његова иницијатива из 1796. године за оснивање стипендијског фонда за школовање арадске деце реализована је 1810.

Сава Текелија је помогао разне просветне и културне подухвате, од оних Вука Караџића до Матице српске. Помагао је и друге писце. Финансирао је штампање друге књиге песама Лукијана Мушицког (1840). Помагао је Теодору Павловићу да издаје Србски народни лист. Заслужан је за прво штампање Законика цара Душана у четвртој књизи *Историје* Јована Рајића (1795) јер је овај текст штампан на основу рукописа из Текелијине библиотеке. Исто тако, он је у време када је прештампавање српских привилегија било законом забрањено, штампао ове текстове (1790 и 1791) како би они послужили Србима у актуелној политичкој борби. Али најкрупнији његов подухват био је оснивање Заведенија за српске студенте на пештанском Универзитету – Текелијанума (1838) и фондова са стипендирање младих Срба који се спремају за свештенички и војнички позив (1842). Својим Тестаментом (1840) оставио је пештанском Заведенију готово сву своју имовину која је била процењена на више стотина хиљада форинти. Он је на тај начин помогао рађање нове српске интелигенције која је дала свој допринос разгоревању друштвеног и културног живота у српским земљама.

И штампани списи и књиге Саве Текелије, по својим идејама и порукама, представљају својеврсно завештање. А они његови текстови који се тичу задужбина, оснивачка и друга писма и Тестамент, спадају међу значајне изворе који сведоче о развоју просвете и културе у српском народу.

Посебну вредност Текелијиног наслеђа чини његова библиотека од више хиљада књига и библиотека Текелијанума у коју је ушла и његова лична. Библиотека је најбоље сведочанство о ширини културе, високом новоу образовања и разноврсности интересовања њеног творца. Она није била једина таква библиотека у образованих Срба из доба европске просвећености, али је била највећа међу њима и једина је сачувана до данас. Текелијина библиотека је национална драгоценост првога реда и најбоље сведочанство о непрекинутом културном трајању српског народа међу другим европским народима.

До свог просветитељског програма Сава Текелија је дошао још у младости. И сам Доситеј Обрадовић гледао је на Текелију као на једног од утемељивача просветне политике у новијој српској историји: године 1803. у *Предсловију* своје *Еџике* написао је похвалу оним српским именима која су тада сјала као „зраке нашега просвештенија”. Међу именима као што су Жефаровић, Орфелин, Вујановски, Рајић, Јулинац, Трлајић и Божићар Вуковић, са посебном мишином Доситеј је поменуо име Саве Текелије. Он пише:

„А ко нам је онај предраги Арађанин који с анђелском својом ревностију не само миломе своме роду основљава и воздвиже школе, него јоште и таква установљенија и уредбе показује и прекрасно даје, које ће, кад всевечна изволи судбина, свој Србији и Босни и Херцеговини за пример служити? Ко би то други био, него наш славни Текелија!“¹

Обрадовић и Текелија су се упознали и, вероватно, зближили у Бечу (1792-1798) где је Сава од Доситеја учио грчки језик спремајући се за прелазак у Србију. Интелигентни и учени ђак морао је оставити леп утисак на свог учитеља. У то време Текелија још није био основао своје задужбинске стипендијске фондове и Доситеј је могао више да предвиђа шта ће Сава тек да уради. Он, међутим, није предвиђао напамет. Његова похвала могла је бити у највећој мери инспирисана Текелијином књигом *Једнога Арађанина начертаније основанија за обученије сербске деце у Араду уредишти имејуштиа арадском обшћесћиву поднешено*, која је штампана у Будиму 1798, а написана је баш у Бечу где је Текелија живео до октобра те године.

Доситеј је био искрено импресиониран уредбама и институционалним решењима које је Текелија предлагао у овој књизи. Будући попечитељ просвештенија открио је Текелијин таленат и предоређеност за стварање просветних институција потребних српском народу. Своје предказање да ће Текелијина решења служити за пример целом српству, „у свој Србији, Босни и Херцеговини“, Доситеј је мудро условио вољом историјске судбине („кад всевечна изволи судбина“). Судбина Текелијиног просветитељског рада је заиста била одређена потоњим историјским приликама које су, међутим, биле горе од оних које је предвиђао и прижељкивао Доситеј.

Мишљење о Сави Текелији као добротвору је општеприхваћено, али мишљење о њему као народном просветитељу није. Ово друго мишљење имали су само они појединци или мање друштвене групе који су познавали његово дело или уживали благодети његове просветитељске делатности. У прегледима развоја просвете и школства обично се превиђа специфична Текелијина улога. Његова књига, коју овде скраћено зовемо *Једног Арађанина начертаније*, помиње се у литератури ретко.

Идејне основе просветитељског програма

Књига *Једнога Арађанина начертаније*, по филозофској заснованости, културнополитичком значају, социјалном програму и савршеној економскоправној операционализацији, представља много више од спо-

¹ *Дела Доситеја Обрадовића*, пето, државно издање, Београд 1911, 372а.

радишног пројекта о фонду за школовање талентоване деце из сиромашних српских породица. Она садржи модел модерне просветне полијтике који је одговарао реалним условима српског друштва и тада и много деценија касније. Истовремено, по својој социјалној димензији и идејама о самооргановању српског друштва, она је и национални програм који је трасирао путеве спаса и опстанка српског народа. У време када није било српске државе, народна целина се могла одржати и сачувати помоћу просветних и културних институција које је сам народ требало да створи.

Дубоко незадовољство положајем свог народа мучило је Текелију читавог живота. У тражењу излаза из стања сваковрсне потчињености, он је указивао на једну велику препреку: – НЕЗНАЊЕ, које је као мора мучило и спутавало његов народ на путу еманципације. У Предсловију ове књиге он се пита хоће ли некада доћи крај српским јадиковкама „за некоје туге, које осећају” и, истовремено, сталним оптужбама од стране других народа који суде и кажњавају, а не помажу. Он указује на узрок тога једног стања речима:

„Ја тога свега причину находим у НЕЗНАЊУ, чрез које гди који у неподобна дела падају, а право добро не познају, него јошт, ако им који покаже, от њега бежу као от зла. Глупо незнање умалити дужност је свакога, на кога место ако знање наступи, то ће сваки своју дужност познати и неће неподобним делима следовати. Вежество чрез полезне науке може се добити, овоже чрез труд и трошак, а трошка који нема, да му обштество да, које ће се моћи чрез овакво основаније добити.” (7).

Типично просветитељски, његов програм налаже: свеопшту борбу против незнања, овладавање науком и кроз то морални преображај, стварање материјалних услова за образовање путем „основанија” односно фондова.

Нису сви Срби у Текелијино време овако мислили. Било је образованих и угледних који су незнање српског и словенског пука сматрали природним стањем и одликом, а ослобођење Срба од Турака нису очекивали од народа, него од великих хришћанских империја. То су они „гди који” што су као од зла бежали од других који су им указивали на право добро народно. На питање: ко Србима треба да помогне да дођу до знања, Текелијин одговор је био: они сами! И то тако што ће заједнички обезбедити трошак за школовање своје најспособније деце. А у способност српске младежи, и у то да ће се она и у туђинским школама добро показати, он није ни најмање сумњао. И сам је у школама увек био најбољи или међу најбољима.

Текелија придаје велики значај чињеници да српски народ није увек живео у жалосним приликама. Али, он указује да непознавање те чињенице и заборав некадашњег добра може учинити да човек, снажан, крепак и бодар, остане у рђи и да иструне у плесни. Спасти се од

пропадања може онај кога обасјава јасна национална свест. Само мисао о „бившој слави и неизреченој сили српскога народа” буди у човеку „особливи дух” и проширује му душу. Са тако обасјаном душом и умом стање српског народа не изгледа безнадежно. У тексту који следи после *Предсловија* под насловом: *Позивање на урежденије основија за обученије сербске деце* истиче се потреба неговања националне свести и одржања народног памћења и традиције као стимуланса у освајању знања и сваког другог добра.

Текелија суди да су српска страдања последица сопствене кривице, а не априорне Божје воље и да, према томе, она нису неизбежна. Треба отклонити узроке тих страдања да би она престала. Део текста о положају српског народа вреди цитирати у целини, јер има карактеристичне одлике песме или молитве. Ради боље перцепције свих дужих делова цитираног текста из ове књиге, они су овде исписани у облику стихова:

„Кад смотрим садашње њино кукавно
скоро свуда от људи презрено положеније,
гди живуцају без славе,
нечувени у свету, и незнани,
погажени скоро от свакога,
не могу горко уздисање опечаленога сердца удержати,
нити главу подпорити, да од срама не клоне,
чини се бо канда нису рођени као други народ;
кад видим да јоште народ од Адриатическога мора до Црнога,
от Македонских гор баш до Дунава
Србски говори,
и да највећа чест
тога силнога, крепкога, и јуначкога народа,
у худом робству или самој подлој поданости живи,
то морам рећи:
Боже мој!
може ли то Тебе праведнаго судба бити?
и како се може то с Твојом праводливију согласити,
да народ Теби и Цару веран
до тог спасти може да тек комад леба,
који му је от горког тешких трудов зноја остао,
и може бити зато остављен,
да би се и даље за другога знојити могао,
и другога с оним за чем деца плачу,
и изнемоћна љуба уздише,
снабдивати мора,
да тај народ, који је над другима заповедао,
саде у самим својим Земљама само робствовати другима зна,
и да то зна, за срећу држи,
то Твоја судба бити праведливи Господи не може,

као што није била да Твој избраниј Израил
по свету скита свуда у безчести презрен.
Правда Твоја Господи
воздати комуждо по делом јего.” (13-14) .

Писац је закључио да Срби нису од Бога одбачен и проклет народ. Они страдају због сопствене кривице учињене према себи самима: кад су другима верни били, себи су постајали неверни. Почело је са издајством на Косову, а ни после се они нису заједно држали, него су „тко у пањ, тко у кладу” ишли, мало по мало изгинули, кнезове, војводе и своју власт изгубили и сами себе у туђе срамно ропство увели.

Оптуживан и пре изласка ове књиге да у њој пише против државе, писац је у посебној напомени нагласио да се његова реч о страдању Срба не односи на Србе у Аустрији, него на оне у Турској. Али, текст књиге показује да је пропадање Срба у Аустрији и брига како то зауставити била главна пишчева преокупација. Његово главно питање је: „шта су Србљи били пре 50 година, шта су сад? Шта ли ће ако се за себе не узстарамо от нас бити...” Сликвито приказујући економско стање свога нација, пре свега у свом родном крају, он каже: шта би дедови наши рекли, који су својом крвљу земљу ову одбранили, када би видели да у њој сада господаре они који су овамо дошли као торбари и идући од једне српске куће до друге нашим старима за крајцарицу продавали игле, шила, чекиње, бритвице и прстење и чизме нам поткивали и хаљине шили. Они су се при том радовали ако би „из Србске милости” комад хлеба или чашу вина добити могли. Сада ти исти овде тако заповедају „да стари скоро писнути не смену”. И још додаје да су „они куће и места најлепша узели, њиве најплодовитије, и ливаде најзеленије освојили и да је све најгоре, све најпоследње Србљем остало, и јошт чини се канда су и овде Србљи вместо господствовања и управљања служити привикли” (16).

Текелија је овде описао појаву која је у историји позната као колонизација Немаца, Мађара, Словака, Русина и других у пределе који су до тада били гушће насељени Србима, а међу које су спадали и Тамишки Банат и Поморишје. Када је указао да се на ове придошлице треба угледати у раду и газдовању, Текелија није спомињао заштиту државе коју су и у економским стварима имали неправославни, а пре свега римокатолици. Није спомињао сметње које је држава чинила Србима, а што су искусили и његови родитељи и он сам у имовинским парницама против њих вођеним. Његова намера није била да подстиче негативна осећања према другим народима или држави (свестан да се не може ићи на измену политичких услова) него да нагласи потребу сопственог труда у утакмици са другима. Зато је и указао на једну врло негативну појаву међу Србима: на завист према оним припадницима рода који су били имућни. Србин је завидео Србину ако је овај осим имања имао и службу, чак су неки хтели да и манастире и цркве данком оптерете. На Темишвар-

ском сабору Текелија се таквом захтеву први супротставио и намет на цркве и манастире није уведен. Да је Текелија, као што није, могао да цитира извештај генерала Шмитфелда са тог Сабора, видело би се већ тада ко је сејао мржњу међу слојевима српског народа који су, сви мање више, пролазили кроз исте патње у борби за опстанак и умирали на истим ратиштима, повређени и унижени, без обзира на сталеж и богатство. О злоби и зависти као великом злу међу Србима он пише:

„От куда су се те безбожне и злобне мисли у народу родиле?
И зашто се јоште на очевидну погибел̄ содржавају?
Зашто Србљин на Србљина који се мало подигао мрзи?
Зашто гледа да га у сиромаштву с собом уравни?
А не гледа да и себе у богате и благополучне уведе?
Зашто онога, који је чрез велики труд, и неходиме судбе
у достоинство дошао ради свргнути?
А не гледа да се и он с њим заједно удостоји чина?
Зашто, што чути је скоро неверојатно, безстидно
гди који от Србаља весеље имаду кад који Србљин посрне,
ил пропадне,
и више се среће, нег несреће кога Србљина боји?” (17).

Узроке овом изопаченом понашању Текелија налази у – незнању и одсуству историјске свести о континуитету српског господства. Он вели: „...тако говору они људи који за боље не знаду, који о бившему свога рода добру нису слушали, а слепотиња распитивати вољу отузела, и незнање ил без надежде презрење бољега живота и жељу о бољим се старати прекратила”. Његова основна теза је: „Невежество (незнање), дакле, је извор свакога зла и сваке погибели.” (20). То незнање, по њему, односило се пре свега на непознавање сопствене националне традиције што је водило ка рађању инфериорног односа Срба према другим, тобож културнијим народима. Још у Текелијино време, вештом пропагандом, српски народ је усмераван против својих првака и тако темељито припреман за будућа велика злодела против самога себе.

Тужна слика пустих српских земаља и народа који пропада и ишчезава требало је да покрене Текелијине сународнике у борбу против незнања. Она је имала и своју историјску веродостојност:

„Као човек који чрез внутрењу болест ишчезава,
не знајући шта га и гди га боли,
фене от дна на дан,
губи силу своју,
и на последку тако се изгуби
да му се само огуљене от мяса кости кроз кожу виду,
а кад му све силе ишчезну, умре,
тако и цео Народ ишчезује,
с дна на дан се умаљује, сиромаши,

и до времена сасвим ће морати изгубити се,
ако за благовремено не осети гди га боли,
ако своју болест не позна и лека јој не узтражи.
Тко теке бивши обиталишта Србских пустиње и
празнину
по разним Земљама прегледа,
места она, гди су сами Србљи живили, саде промотри,
довољно ће му истину ову осведочити моћи” (23).

Текелијин самокритичан приступ питању националне будућности изазива поштовање. Храброст овог добро обезбеђеног и привилегованог члана српског друштва да се суочи са стварним стањем тога национа, израз је највише моралне вредности тога човека. Осећање и брига за заједницу испољавају се као висока мера човечности.

Насупрот незнању, које прети да помори његов род, Текелија указује на знање као пут спаса. Он не препоручује неко неодређено опште знање, него самоспознају сопственог народног бића у прошлости и садашњости.

Ауторитет науке у добу просвећености превазилазио је све друге ауторитете. Поверење у науку је било неограничено. Такав поглед на свет имао је за основу рационалистичку филозофију 17. века, а нарочито филозофска схватања Декарта и Лока. И Текелија је мислио да једино знање помаже човеку да опстане и да се од зла одбрани. Али, по њему, није реч о било каквом знању, него о *знању истине и правде и њо Христове истине и правде*. Текелија је један од оних мислилаца филозофске спреме који су разликовали пуко незнање од кривога знања или заблуде. Ово друго он је сматрао горим и опасанијим од првога. То „заблужденије или криво вешчи познанство” он је овако описао:

„...кад сирјеч који мисли да зна и познаје ствар,
а самом делу не зна, јел није тако као он што зна,
то заблужденије поткреплава иногде и сујеверје,
додај к тому јоште гордост,
пак ћеш видети да је тај род људи најгори,
који је почео, а не дочео,
то му се милост расужденија тако подиже
да мисли да је све премудростију превазишао
или по крајњој мери толико се разумним уравнао
да другоме мудријему попустити за безчастије држи,
као што сујеверни за грех би држао
отступити од онога што је од старих своји чуо,
и чему је от детињства привикао” (22-21).

Насупрот заблудама, глупој и опакој гордости, сујетном полузнању и сујеверју Текелија истиче право знање као светлост истине која просвећује човека:

„Само истино *вежесѣво* кадро је истребити
та два главна и силњејша човеком непријатеља
невежесѣво и *криворазумије* с *сујеверјем* и *гордосѣију*
помешано.

Само вежество лек разјаренима ранама људским наћи
и спасеније од худога состојанија их произвести може.

Само *вежесѣво* је свет истини просвештајај човека.

Христа верујемо,

њему да последујемо,

који је хтео просветити род човеческиј

и послао Апостоле решти:

идите в вес свет и обучајте народе правди и истини.

Добро упамтити морамо безцену ову заповед

да је Христос рекао Апостоли људе правди и истини да уче.”

(22-23).

Мада је усвајао основне просветитељске идеје свога времена, Текелија није био јозефиниста. Његов критички дух и дрзновеност (смелост) да увек тражи истину и правду спречили су га да постане обожавалац просвећеног апсолутисте Јосифа II. Текелијино просветитељство није било ствар моде, него израз дубоке унутрашње потребе. Оно је проистичало као осећање и као поглед на свет из старе српске просветитељске мисли и светосавске традиције. Зато све што је Текелија написао делује оригинално, проистекло из њега самог, а не преписано. Хришћанска вера у Бога, спознаја истине и правде, љубав према своме роду, рад за опште добро и за спас српског народа је суштина светосавске духовности и мудрости коју је Текелија поседовао и желео да пренесе на друге. Жељу за животом и старање за живот народни сматрао је највишом дужношћу:

„да се сви обште старамо познати болест нашу, и лека јој,

да се онај црв, који нам невидимо утробу једе,

један пут на свет извуче и искорени.

То нужно за битије наше познање нам само науке дати могу.

Оне ће нам непознату болест нашу открити,

оне ће лек рани наћи;

науке ће нас способне учинити на истражење причини

паденија нашега,

уредити путе помоћи и обратити на боље,

једном речом,

све оно ће совершити што је за наше благополучије,

што је за наше содержаније и предопитак крепости нужно.

Надлежи, дакле, нам по дужности нашој,

коју нам нрав наша наложила за содржање наше,

да се учимо,

да се истини учимо,

а не којекаквим баснама и смешним приповедкама,

које нас овога света несрећне,
 а за онај неспособне чине.
 Не верујте всјакому духу,
 искушајте друзи ваша –
 боженственим гласом нам се говори и заповеда
 да слепо не верујемо,
 да искушавамо што нам који говори,
 је ли истина,
 може ли се веровати,
 је ли за наше благо?
 Били су дојако, а налезу се и сад,
 који по њиховим сметеним или умишљеним мњенију,
 ил помешаним интересу нас учу,
 и советују под разним образом доброга следствија
 ил заповедем налажу радити што је њима на ползу,
 и от куда ће после они себи услуге чинити,
 ил славу везти;
 што год же напротив кесу њину не пуни,
 ил им доходе прекраћује,
 кажу: То је све зло, то је све грешно, и Бог зна коме
 противно,
 баш ако ће на јавну човека и отечества ползу бити.
 Али Христос спаситељ рода человеческого говори:
 не верујте всјакому духу, иштите правду и истину”. (23-25).

Текелијино схватање о тражењу истине и правде, као највећој обавези и најсветијем људском задатку, кретало се у оквирима хришћанске традиције. Он није прихватио модерну свест свога доба које је раздвајало веру од науке. Она подела надлежности између вере и науке до које је дошло у 17. веку, којом је вери остављено да се бави питањем добра и зла, а науци да истражује законе света без обавезе да изграђује вредносни систем, подела која је још увек на снази, показала је током три века не само своје добре него и лоше стране. Данас је све више научника светскога гласа који сматрају да је наука без вере немоћна да помогне човеку. Јер, човеку се не може помоћи без љубави и без тежње ка добру. Али и данашњи научници, као и Текелија некада, сматрају да то не значи пасивизацију науке и препуштање човечанства ентропији, него обавезу да људи сами себи помогну тражењем истине и правде.

Критичко преиспитивање сваке мисли и сваког дела, основни је филозофски принцип кога се Текелија придржавао. У своме трагању за истином, пре свега о српском народу, о његовој судбини и правима, његовом имену и језику, наилазио је на велике отпоре и оштра реаговања. Полемичке реакције на његове списе нису изазивале код њега негативна осећања. Упорност са којом се он борио за истину није била само ствар његове нарави и полемичког духа, него је проистицала из уверења да

истину треба записати и сачувати, преточити је у знање и науку ради будућег спасења. Јер, како сам каже, и кад се чинило да је неки човек или народ већ сасвим пропао и мислило се да му нема спаса, онда је тај човек или народ преко науке дошао до моћи и снаге и себе у „достојнство поставио и потомком својим благо укрепљено оставио”. И овде Текелија није говорио напамет нити је поступао друкчије него што је говорио. Његово потоње дело било је најбоља потврда ових његових речи.

Социјални контекст просветног програма

У време кад Текелија пише Једнога Арађанина начертаније, већ су прошла узбуђења због терезијанских и јозефинских реформи, које су биле захватиле и Српску православну цркву и српске народне школе (Регуламенти 1770. и 1777, Деклараторија 1779, Конзисторијална система 1782, Школски закон 1776) и стање се стабилизовало. У народу је остало велико неповерење према покушајима државе да се меша у њихове верске и школске послове. Али, реформе су учиниле своје и Срби су прихватили државне латинске школе у којима су и њихова деца стицала средње образовање на латинском језику. Сан о словенским средњим школама није их напуштао, али његово остварење није било на видикју. Чак и у новооснованим православним гимназијама у Сремским Карловцима (1791) и у Новом Саду (1810) настава се одвијала на латинском и немачком језику и тако је било до дубоко у 19. век, а мађарски је био уведен као обавезни предмет.

Текелија је инсистирао да Срби треба да прихвате латинске школе и да у њих шаљу своју децу. Страх да ће се деца у тим школама однародити и заборавити на свој српски род, он није превиђао, али ту опасност сагледавао је реално. Он каже: ако нека рђа и поступи тако, не треба жалити, али, већина сигурно неће, него ће своме роду помоћи. За опстанак српског народа било је битно да се повећа „число учашчихсја”, односно број деце која се школују и да се из корена промени образовна структура српског друштва.

Главни разлог зашто Срби не шаљу своју децу у већем броју у више школе, по Текелији, није био у томе што није било словенских лицеја и универзитета, већ у томе што родитељи талентоване и учењу склоне деце нису имали потребног трошка за школовање. Да би се досегнуло „то чудотворно божество наук” потребне су, сматрао је Текелија, три ствари: труд, посебна љубав ка науци и – одређени трошак. Прва два услова треба да испуни сваки појединац који се одлучи за учење и стицање знања, а трећи зависи прво од родитеља, а онда од шире заједнице. За оне чији родитељи нису имућни и не могу да поднесу трошак школовања деце, Текелија предлаже „основаније” (завод) или „стањ” (установу) или удружене „капитале” (стипендијски фонд): „соједините воље ваше, со-

берите именије ваше и установите стањ за обученије деце ваше. Ваша трудољубива деца и добродетелни унуци то што ви саде за њино благо скушите, до века ће с благодаренијем уживати..." (29).

Овај Текелијин предлог, сем свога практичног, имао је и огромно принципијелно значење. Српски народ, који није имао своју државу, нити је партиципирао у управи земље у којој је живео, оскудевао је у облицима и садржајима сопствене друштвености. Текелија је нудио један организациони принцип који је подразумевао осећања узајамности и солидарности и јачање кохезије међу припадницима рода. Позивао их је „...будите сложни на своју сопствену ползу, на своје благо, и будите уверени да ако један не може што знаменито произвести, могу више, може скупштина, сложено дружество све може". (30) И на овом месту Текелија подсећа на Христову жртву за род људски, али и на успех Спаситеља који је своју науку и закон пренео на апостоле, а ови на своје ученике и тако их овековечио. Појединац без других, без организације, мало шта може да постигне у социјалном смислу. Баш као што нема успеха ни без личне иницијативе. „Бог ће помоћи тек да се (ако се – В. М.) и ми потрудимо. *Махни и њи рукама*, рекао је свети Никола утопљенику који се давио и викао: *Помози свети Никола*. Ништа није остало, што су људи искреним, сердцем хотели, и јединодушно се трудили, да се није произвело и ми ћемо заиста произвести ако ћемо с најмањим почети" (33). Писац је упозоравао своје сународнике да се не плаше ако овај подухват одмах не успе и да не клону.

Можда писац овог пројекта и не би давао тако широка образложења да није имао пред очима пример српске неорганизованости и недоследности у спровођењу сличних подухвата. Њега је тиштало што ништа није било учињено на спровођењу одлуке Темишварског сабора о оснивању семинарије за васпитање свештеничког подмлатка, којим би ојачала српска црква. Он то овако коментарише: „Зар су Србљи изгубили вољу свјаштенство своје воспитавати? Зар како је који кући отишао, тако је за общте благополучије и заборавио?" (32). Његова упорност око семинарије била је повод за поремећај односа између њега и митрополита Стратимировића.

Историчари су забележили више детаља из којих се учача разлика у погледима и односу према образовању код ова два учена Србина. Стратимировић је у првој години своје владавине са грађанима Карловаца основао прву православну гимназију – исувише брзо да би се то могло сматрати последицом првенствено његовог труда. Али, оснивање Гимназије послужило је највише њему на част. Пре тога власти су дуго спречавале оснивање православне гимназије у Новом Саду. Уместо семинарије као много строжијег и амбициознијег система образовања и васпитања свештеничког подмлатка, Стратимировић је основао Богословију у Сремским Карловцима (1794). Ова Богословија споро је напредовала у развоју.

Митрополит и неки људи из црквене јерархије испољавали су по-дозрење према школама о чијем оснивању и раду су се старала грађанска лица као што је била учитељска школа, и Текелијин стипендијски фонд у Араду. Круг око будимског владике Дионисија Поповића имао је по-дозрење према Текелијиној арадској иницијативи. Текелија је у књизи одбацио сумње као неосноване и уверавао је суграђане у отвореност и честитост својих намера следећим речима:

„Ја вам не советујем зидати палате, давати ми хаљине, и поклањати ми милостињу, него ја вам дајем новце моје и с вама установити желим прибежиште Србском роду, скупити одежде и дати препитаније деци вашој. (...) видити можете да цела душа моја истинито пријатељствује срдцем вашим и онда весеље навек трајуште имати може кад се ви сви са мношћом соједините, и столп обштага благополучија дигнете и согласите се да уредимо основаније, које ће вам за чест и славу, децама и целому роду на ползу бити; напротивже уверени будите да који год и под каквим видом полезнејше намереније ово зазорно учинити тражи, и вас от овога благополучнаго пута стара се отвратити, онај је ваш прави испод-мукли непријатељ, онога за истинаго злотвора народа почитавати можете, ибо жели да довека у тми и помрчини деца ваша, и цело будуште родство остане, да по мутној њивој памети и помраченим уму тем лакше могу себи добитак ловити, и от зноја онога што деца ваша с лица умореном руком стрти не могу, они на меканој столици плоди сигурније јести могу” (36-37).

Текелија је много полагао на то да се једном просветном подухвату нађу на челу световни (мирски) људи, јер су дотада сви народни послови били резервисани за црквену јерархију. Он је схватао да за опстанак народа то није довољно и да је потребно ангажовање свих народних снага. Своје Арађане соколио је речима:

„Већ време је за нас да извор ископамо, от куда ће се неизчерпаеми потоци благополучија у цео народ разлити, и семе посејемо које ће хлеб безсмртнаго живота дати, једном речом оно установленије положимо, чрез које ће деца и унуци људи бити, и народ Србскиј опет се подигнути Милостивејшему Царју на бољу ползу, а себи на славу. Нека Арађани, хоћа и најкрајњи у Србском народу, први буду који су се на овај начин за обште добро почели старати, који су први камен стене нерушима метули, от кога ће се зраци на цео народ повраћати, да похваљат имја ваше род и род на век века” (37-38).

Видети могућност обнове српског друштва кроз заједнички рад на просвећивању, постављати темеље организацији која треба да траје неограничено у будућности и која ће повезивати на корисном раду разређено и расуто српско становништво, то је био колико просветни толико и социјалнополитички програм Саве Текелије. Његови следбеници, као што су били Теодор Павловић и други, изражавали су тај програм у три

речи: црква, школа и књижевност.² Он сам је био дубоко свестан свих друштвених импликација свога пројекта. Уместо егоизма и отуђености, у којој свако мучи само своју муку, нудио је свом народу живот у заједници, јер тек живот у заједници чини човека човеком, а народ нацијом.

Ствари нису ишле лако и арадски фонд створен је тек 1810. године. А следеће, 1811. ангажовао се Текелија и око оснивања арадске препарандије. Али, Урош Несторовић, директор српских школа и главни носилац посла око оснивања учитељских школа, није прихватио Текелијин предлог, односно закључак арадске општине, да учитељи, који ће се школовати у Араду, буду двојезични, да сви знају и румунски и српски језик. Текелија је, наиме, објашњавао да ако би се у мешовитим насељима за српску и румунску децу ангажовала два различита учитеља могло би доћи до „ревнованија” између два народа.³ Урађено је како је било замишљено и на двору договорено: учитељска школа за Србе основана је у Сентандреји (касније пренесена у Сомбор), за Грке у Пешти и за Румуне у Араду. Све је ово упозоравало да ће се Срби у овим крајевима тешко одржати ако се посебно не потруде. Текелија је стога у својим завештањима увек наглашавао као услов српску националну припадност корисника његових фондова.

Као почетни улог за арадски стипендијски фонд понудио је капитал од две хиљаде форинти које је био спреман одмах да положи. Његова сестра, удова генерала Аврама Путника, обећала је исто толико, али после своје смрти. А Текелијин слуга Петар понудио је са своје стране сто форинти. Овај гест слуге речито је говорио да је Текелија стајао на становишту да у народним пословима код Срба не може бити сталешких ограничења и предрасуда и да појединце у њиховом раду за опште добро руководи само племенитост намере и родољубље, а не њихов социјални статус. Склон одушевљењу за све што је значило зајенички рад за опште добро, Текелија је поводом геста свога слуге написао:

„Пример без примера! О љубови народна! Какова непостижима чудеса не чиниш кад с пламеном обштаго блага сердца људска поджежеш, и човека од зверскога и јединственаго живота, гди се само сваки о себи стара, отузмеш и содружника другоме човеку зделаш, ти слуге на престол слави дижеш, ти мале на величину духа возвисујеш и божеству га приближаваш” (40).

Оваквом дефиницијом човека као друштвеног бића Текелија је показао да је ближи филозофским схватањима Џона Лока о људској заједници, него Хобсовим погледима о вучјим односима међу људима. Истовремено, та његова схватања оповргавају све оне Текелијине

2 Славко Гавриловић, *Културно-политички развојак Срба у Хабзбуршкој Монархији од краја XVIII века до револуције 1848*, Настава историје I/1, Нови Сад 1995, 26.

3 Драгољуб Новаков, *Срби при оснивању арадске препарандије. Радови симпозијума о српско (југословенско) – румунским односима*, Панчево 1971, 243-252.

критичаре који су, напамет и мислећи у шаблону, писали о његовој, тобоже, центријској ускогрудости и племићкој, немешкој надмености. Да се ради о несебичним намерама код сва три овде поменућа приложника доказ је био, по Текелији, у томе што су сви троје били без деце и што сами средства фонда не би могли користити. Утолико пре требало је да прихвате овај позив за удруживање они који су имали децу, јер би се њима средства вратила.

Обштество (общество) то је за Текелију чаробна реч коју изговара са милином. Обштество је као стабло на коме свака грана зелени и бунар из којег свако може црпсти добра (благополучије). Непристојно је човеку, каже Текелија, само за себе и само за један дан старати се. У своме позиву он на крају каже: ако у његових сународника иоле има љубави к роду своме, отечеству и њима самима, онда ће они ову Богом дану прилику примити радосно и раширених руку. Али, ако је, Боже сачувај, магла и тама ослепила њихове очи, па не могу да виде да је „човек без наука скоту први комшија”, и ако су им срца отврдила, онда им нема помоћи ни наде за излазак и садашњег бедног стања. Они могу и даље чекати месију који ће их чудом спасти, али треба да знају да „у человеческим делам нема чуда без своји руку и леђа” и да се само помоћу њих, „ако се добро управу” могу чинити чудеса.

Текелија је мислио да би било добро ако би се, не само Арађани, него цео српски народ овако организовао. Од 180.000 српских кућа, колико се рачунало да има у царевини, да свака да само 15 крајцара годишње, за десет година би се скупио капитал од 450.000 форинти главнице. А тек ако би они богатији уместо 15 крајцара дали толико форинти или дуката! Колико би се младих људи помогло да се ишкољују! Свестан да је ово исувише крупна замисао, јер се целога народа тиче, Текелија је нагласио да би о њој на народном сабору требало расправљати. Међутим, српски црквенонародни сабори се више нису одржавали, па ни о овом као ни о другим питањима није могло доћи до свеопште сагласности.

Текелијин просветни програм није значио одустајање од програма политичког ослобођења. Први је био иманентан другоме и то двојако: и као услов и као последица.

Економска сигурност и правична управа

Текелија се надао „да ће се сви Србљи за опште ово, и своје добро радостно скупити” (44) и својом дарежљивошћу према својим могућностима, потпомоћи ово предузеће, да ће „сваки Србљин, који здраве две руке има” приступити овом драгоценом урежденију и да ће се сваком, и богатом и сиромашном, показати како се „без великога уштерба велика помоћ имати може, кад се људи сложено о општем добру

старају” (46). Текелија је реализовао само прву, арадску варијанту свога предлога, а другу, која се односила на цео народ, није. Уместо тога, он је сам основао стипендијске фондове који су служили свим Србима, без обзира из којих крајева они долазили. Али, он је до краја живота остао веран својој идеји о општенационалној просветној организацији свих Срба. Као председник Матице српске покушао је да ово друштво преуреди у том смислу. Међутим, смрт га је прекинула у овом послу на којем је радио такорећи до последњег дана.

Економски услови за оснивање арадске фондације, како их је Текелија разрадио, требало је да обезбеде стабилност и трајност подухвата. Он је оставио сваком суоснивачу на вољу хоће ли одмах уложити у фонд одређени капитал или ће само преузети обавезу уплаћивања интереса на одређени капитал или имовину на коју се у том случају ставља хипотека. Од интереса на тако прикупљени капитал давале би се деци стипендије. Капитал се не би трошио него би се, напротив, увећавао што би омогућило повећање броја стипендија и обезбедило неограничено трајање основанија.

Пројектом је све до у детаље предвиђено: онај који би хтео годишње да даје 100 форинти у фонд, он је требало да потпише обвезницу на 2.000 форинти, а ко би прилагао само пет форинти, тај би потписао обвезницу на капитал од 100 форинти. У обвезници је требало навести „какову баштину” (кућа, виноград или друго неко имање) на коју се обећана сума имала уписати. Том баштином власник је могао располагати по својој вољи, могао је и продати, али би тада на купца пренео своје обавезе плаћања интереса фондацији. Продавац се могао одлучити и за друго решење: да своју обавезу према фонду пренесе на неку другу баштину ако се Управитељство фонда с тим сагласи. Они који нису стекли неко имање, а имали су жељу да се удруже у ово предузеће да би и њихова деца помоћ могла уживати, требало је да потпишу обавезу да ће сваке године давати у фонд одређену суму, према својим могућностима. Та сума не би била исплаћивана у стипендије, јер су та средства несигурна и могло би се десити да неко дете остане без обећане стипендије. Она би се уписивала у капитал фондације и давала под интерес од кога би се стипендије исплаћивале. Ако би неко од приложника ове врсте, који немају капитал, посрнуо или умро, те обећену суму не би убудуће могао да уплаћује, његово дете, већ примљено међу „уделнике” не би изгубило „удел”. Текелија каже: „За то је бо ово основаније да се сиромаси помогну” (50). Али, исто тако, они који би више прилагали у фонд имали би право да се њихово дете помогне пре других „ако буде способно”.

Посебно се инсистирало на благовремености испуњавања обавеза према фонду, два пута годишње, како се деца не би доводила у ситуацију да нередовно примају стипендије и да тако своје обавезе и дугове не могу на време да измире. Јер, то би на њих неваспитно деловало. Сваки суоснивач требало је да се стара да се капитал основанија сачува у

целости и да мотри на свакога ко је преузео обавезу на одређену имовину да ову не упропасти на штету основанија. Требало је да свако зна цену овога општег добра да би се о њему могао старати и браћу придобити да поткрепе и увећају ово основаније.

Иста велика пажња с којом се скупљају средства посвећена би била и њиховом трошењу. Свако је дужан да мотри на одржање овог драгоценог ађидара, вели Текелија, али један човек треба да буде изабран за казначеја или касира (благајника). За ово звање се мора изабрати имућан човек (да га сопствено сиромаштво не би преварило да новце фонда злоупотреби или потроши) који зна водити финансијске послове и који неће жалити труда „гди се тиче помоћи народу”. Јер, бар у прво време, док фонд не ојача и не разграна се, сматрао је његов пројектант, посао казначеја неће моћи бити плаћен. Кад фонд нарасте толико да се може стипендирати тридесеторо деце, онда ће се и рад казначеја моћи платити. Дотле једина награда му може бити да се његово дете „пре него других у уделнике прими”. Дужност казначеја је да на време прикупља средства, да уредно води протокол и исплаћује стипендије. Он нарочито мора пазити да на време даје нови капитал на камаћење да би се обезбедио што већи прилив за стипендије, а ако то пропусти да учини, из својих средстава ће морати интерес да надокнади. У каси не сме држати више од сто форинти које немају своје опредељење, него их мора уложити под интерес. Чим се од новог капитала појави довољан интерес, отвара се место за новог стипендисту. Казначеј је дужан да интервенише чим примети да је неко од обвезника постао несигуран платиша, а суоснивачи да му јаве сваку промену стања коју приметите код обвезника. Исто тако, он је дужан да покаже фондовске књиге сваком суоснивачу који „из ревности, а не из пизме” жели да их види, баш као и врховном управитељу: „кад год овај узхоће, казначеј мора му показати стање касе, такођер изјаснити се о свакој вешти основанија и о сваком капиталу, гди је, и код кога је на камати, и како је асигурират” (76). Управитељ после прегледа потписује како су послови уредно и савесно вођени. Предвиђен је и поступак око примопредаје послова приликом промене казначеја. Сигуран капитал, стабилна материјална основа, економска дисциплина, јавност свих финансијских послова и могућност контроле, требало је да обезбеде основанију дуговечност.

Осим финансијске стабилности и дисциплине, за успешност основанија била је предвиђена мудра и правична управа. Док се основаније не разграна, довољан би му био један управитељ „но таковиј којег је ревност за общче послове добро позната”. Дужност „Верховног управитеља” је да одобрава стипендије и то „свагда пре оному кога је отац сам приложник, тј. који је дао новаца на воздвиженије овога Основанија и који је сиромашнији, и који има више деце ранити... али при всем тим дете има доказати да се добро учило јест” (68).

Управитељ је дужан и да усмерава дете где ће и шта ће учити, да прати његов успех и да сваког полугодишта на основу успеха одлучује о продужењу или укидању стипендије. Неуспех због болести може се правдати. Осим успеха у наукама, пратиће се резултати у изучавању заната, које је такође обавезно. У редовне дужности управитеља спада прегледање благајничког пословања, одлучивање о сигурности уложеног капитала и предлагање да се у случају неисправног пословања „(које се не надам чути)” казначеју одузме благајна и други изабере на то место. Управитељ је, дакле, гаранција за правилан и прописан рад основанија.

Овако јасна, добро промишљена регулатива, управо те и такве уредбе могле су да импресионирају Доситеја Обрадовића.

Васпитни принципи

„Сама добродетел и способност детету могу служити за препоруку у ово основаније”, каже се на почетку одељка „О уделници” или о стипендистима. Другим речима, стипендију могу добити честита и за учење способна деца која су завршила други разред нормалних (основних) школа и која су постигла успех првог степена. Ако који стипендиста у неком предмету испадне из прве класе и у следећем полугодишту се не поправи, он ће изгубити стипендију која ће бити дата другом детету. Оправдање за опадање успеха може бити само болест, што се доказује уверењем лекара и учитеља. Понављање разреда се никоме не би дозволило без губитка стипендије. До реторике или другог разреда хуманитарис класе ђаци би добијали 50 форинти годишње, а чим који ступи на филозофију и буде се морао удаљити из Арада, имаће право на 100 форинти. Право на стипендију трајало би и годину дана по завршетку школовања, пошто је младом човеку потребно одређено време док не нађе посао. То право не би имали само они који би прекинули школовање пре окончања уписаних наука.

После завршетка филозофије или гимназије стипендисти прелазе на универзитет и тамо студирају права, политичке и државноправне науке, медицину (лекарство) и технику (инђилирство). Али, осим познавања основне струке, образованом човеку су потребна и нека општа знања, пре свега о друштву и животу у заједници, затим знање страних језика. Било би пробитачно, сматрао је Текелија, да и они који се не одлуче за професију правника, барем мимогред, слушају природно и грађанско право, да би знали шта су људска права и обавезе, а и државноправне и политичке науке су корисне да би свако знао размишљати о својој и општеној користи.

„Младићем, који хоће у свету да живу, необходимо је нужно и језике знати”, вели Текелија. Пошто у Мађарској сви уче немачки и мађарски

без посебног трошка, сваки стипендиста би добијао по шест дуката из овога основанија за учење француског језика. По целом свету, каже Текелија у напомени, у грађанском друштву говори се француски, тако да је опште мишљење да ко не говори француски, није човек „от учтиваго света”. Ако временом други језик буде у моди, то ће се онда оних шест дуката давати за учење тога језика.

Међутим, само познавање наука није довољно човеку да би себи и породици обезбедио хлеб и економску независност. „Самим умствовањем не може човек себе содржавати; на саме науке у уму состојаште нитко се тако ослонити не може да се увери да ће му оне верни лебац дати без сваке туђе помоћи”, каже писац. Он је већ знао и искусио, па је то и написао овде, да и најразумнији људи, који нису спремни да се улагују, често губе положаје, бивају одбачени, истерани са посла и препуштани беда и презрењу. Зато сигуран може бити само онај који може рећи: „ако се сва људска злоба на мене дигне, цела ненавист на мене нападне и безчестними путми своји с достојинства свргне, из службе истера, то ће ме здраве руке ранити; ако ме сви људи оставе, десница моја заштита ће ми бити...” (59). Да се овде радило о специфичности која се тичала неповољног положаја Срба у државној служби, јасно је и из ових речи: „...ако и нећу у служби грађанској, ако нећу заповедник над људма бити, ал ћу човек бити, плуг водити, или гвожђе ковати, али жељу роду помоћи и љубов отечеству никаква ми напаст из срдца истребити неће” (59). Блажен је човек који тако може рећи, „тај за службицу по праговима не ваља да пузи, нити другога оклевета, веру измени, ил народ изда ... његова чиста совест превосходи свако цаклење господства, његовом труду необходимо следује награжденије” (59). Брига за морални интегритет личности и отвореност са којом Текелија говори својим сународницима о тешкоћама на које школовани Срби наилазе у друштву говоре да у његовим погледима на науку и просвету није било илузионизма ни фантазма. Другим речима, он је поручивао: наука, сама по себи, нама ништа не гарантује, али без науке ни за шта не можемо бити способни – уколико је наш положај тежи, утолико нам је знање потребније.

Његов став је да свако дете мора учити неки занат који ће га прехрањивати уколико би несрећан био да не може живети од онога за шта су га науке припремиле. Текелија је и овде показао строгост: из реда заната које треба учити искључио је сабовлук и ћурчилук (кројачки и крзнарски занат) јер је сматрао да свако треба да зна заштити распарану хаљину, али зато препоручује: ковачлук, коларство, тимарство, ткачество, сукноделство и друге. (Савременици су се сећали да је Текелија сам шио перине за питомце у Текелијануму, али и себи капут). За 15-16 година школовања, ако дете употреби само по два сата недељно на учење заната, биће довољно да научи посао, а онај који унапред зна да се занатом неће морати бавити, нека га ипак не презире, нека га учи да би знао ценити туђи труд и умеће и да разуме колико је потребно уна-

пређивати занате. Свако дете само треба да бира занат, јер ако му се неки не мили, неће га научити. Ако неко одбије да учи занат, изгубиће стипендију пошто „обчеству бо не пристоји ни за чију љубов злодеја и ленштину ранити или помоћ му давати” (62).

Узвраћање помоћи један је од битних моралних услова које је Текелија постављао питомцима очекујући да они, кад одрасту, умноже капитал овога основанија. Али и они који се нису учили помоћу новца овог основанија, боље да њему оставе своје имање, него неком сроднику распикући који ће наследство „на неваљалство профрћати”.

Редовна обавеза питаоца, према овом пројекту, била је да захваљују Богу за добијену благодет и да се моле за своје добротичинитеље, да гаје према њима љубав и благодарност – „редку у свету вешт”. Дародавцу се поручује да нема веће награде од сазнања „да се за њега свакиј дан из премилејшији сердца деце Богу молитва на небо шиле” и додаје: „једна незлобиваго детета молитва више вреди от десет само за новце купљени”.

Интересантно је Текелијино размишљање о вредности новца. Он који је тражио да се са сваким капиталом поступа строго и са великим уважавањем и одговорношћу, о новцу каже: „...за новце није нитко могао овога света времениј живот продужити, или добити, не знам хоће ли и онога моћи само за овде положене новце вечниј живот купити? Бог се с митом не ублажује него добрим делам и чистим сердцем. А може ли тко милије Богу дело учинити, него именује своје дати на воспитаније онога созданија, које је и сам Бог више от свију уразумити хотео.” (64).

Овај подухват замишљен је као високи морални чин који нуди хуманизам људске заједнице и веру у Бога као највиши смисао. Према томе, вредности које ово дело афирмише крећу се од практичнополитичког, социјалног и етичког нивоа, до трансценденталног и метафизичког.

Улози родитеља у васпитању посвећено је посебно поглавље у књизи. Сав труд око основанија може уништити болећива попустљивост родитеља ако они не би „управљали дете своје на обдержаније православне вере своје, сохраније заповедех гражданских, к љубови народу, наукама и послу”. Цео васпитни програм у неколико речи!

На други начин речено, родитељи су дужни да код деце развијају: побожност, правдољубље, родољубље, истинољубивост и трудољубивост. И најбоље дете се може покварити ако му се каже да му науке нису потребне и да код оца има од чега живити. Нарочито је улога мајке важна. Текелија је указао на два опречна типа мајке. Једне кажу: „Јао, да ми је живо, ако хоће мајку и за косе вући”. А друге веле: „Боље синко да те нема, него да не ваљаш”. Текелија презире први тип, а диви се другом и каже: „Нецењена мудрост њена небесах достојна, која доброту више од живота чествује; која је полза од живота који се на грех к Богу, соблазан људма, вред себи и другому и на срам рода и народа содржавава?” (79).

Децу треба учити добру саветима и осудом зла и беспчашћа, а не батинама: „...децу бити, а особливо за малу вешт, више је шкодно него полезно”, јер ће се дете привићи на то да избегава зло само тамо где батина достиже, а у себи ће мислити да „зло чинити нит је грешно нит вредително”. Текелија даје сасвим практичне савете родитељима: да за време распуста обратe пажњу да ли се за њихово дете није неко неваљалство прилепило и да се старају да га тога ослободе. Распуст је време кад децу треба заинтересовати за послове и живот на родитељском имању, у кући, на њиви и у винограду; треба показати интересовање за оно што је дете у своме занату научило тако да ће се занати „мили учинити детињим очима да ће се сами отимати отцу показати дел руку својих”; ако уз то добију и неки мали дар, деца ће схватити значај физичке активности и „да вакација није за пијанство и скитање уређена, него за одохлађење ума”. Родитељи треба да код куће стварају пријатну, веселу атмосферу у друштву пријатеља чиме се стиче поштено друштво и пријатељство „и междусобна љубов воспитава, која је тако почела у сербском роду редка вешт бивати” (81). Текелија никад не пропушта прилику да укаже на неку неприличност коју је запазио код сународника. Тако треба примити и ово указивање на кризу братске љубави и пријатељства без којих нема ни срећног друштва ни снажног народа.

У операционализацији свога пројекта Текелија је ишао до краја. Да би се задовољила у свему потребна правна форма, он је у књизи објавио обрасце по којима треба писати обвезнице или облигације и потврде о примљеном новцу. Он је саставио и објавио на крају књиге и молитву „коју уделници (стипендисти) сваки дан читати имаду”.

Ако у новијој српској литератури има дела која се по својој садржини и форми и по племенитости намере могу поредити са књигом *Једнога Арађанина начерџаније*, онда је то *Српска књижа Стојана Новаковића* (1900). Овај велики културни прегалац и државник, читав век после Текелије, до у детаље је разрадио свој пројекат о распрострањању српске књиге као услова опстанка и напретка народа. Новаковић је много учинио да се појави и израсте Српска књижевна задруга. Али ни његов пројекат из *Српске књиже* ни Текелијин из *Начерџанија* никада нису у потпуности оставрени. Обе књиге, међутим, својом лепотом превазилазе практичну сврху и сведоче о снази духа и практичном смислу који су способни за извођење најсавршенијих дела и најсложенијих подухвата. Тај дух и такви прегаоци одржавају континуитет културног у духовног постојања српског народа.

Статут Текелијанума

Четири деценије после ове књиге Текелијини погледи на васпитање омладине сажето су изложени и у Статуту Текелијанума или тексту који

је он насловио као *Ред њо којем владајџи се и уџрављајџи имају џиџомци у мојем заведенију 1838. у Пеџиџи учрежђеном* датираном 23. јуна 1840. године. Статут садржи дисциплинска правила о редовном подношењу школских сведочанстава („свидетелства“), о поштовању кућног реда („десетиј је час ношти рок спавања, а јутрени је петиј од сна устајања за питомце овде и лети и зими“), о чувању чистоће и свих ствари у заведенију и о другом. Још више пажње и простора у Статуту поклоњено је васпитним садржајима, односно интелектуалном и духовном животу и развоју питомаца. На првом месту су одредбе које се тичу верског живота. Од питомаца се тражи да „у цркву скупа отходе“, да божествену литургију, целу, одстоје и да се помоле за „напредованије у наукама“. Ни са литургије, као ни са школске наставе, не може се изостати без унапред пријављеног и одобреног разлога. Од питомаца се тражи да се у редовним јутарњим и вечерњим молитвама помоле, између осталог, „за свога благодјеја, да му Бог да на овоме свету јошт кроз многа лета живота и здравља, а по смрти место отишија у слави небеској“. Ово је једино што је велики добротинитељ за себе тражио од оних којима је помагао – да се за њега Богу моле.

Осим неговања своје православне вере питомци су били обавезани да негују и свој матерњи српски језик и културу. Тај задатак био је одмах иза оног првога, верског. Сваки питомац, без обзира шта је студирао, био је дужан да два пута недељно, уторком и четвртком, слуша „граматику славенску са сербском, а недељом, када на њега дође ред био је дужан „словословити (декламирали) на ученом тј. славенском, или обикновеном сербском језику, у присуству надзиратеља и родољубцев кадкад позватих“. Питомци који слушају беседу имали су право да по њеном завршетку изнесу своје мишљење и „о слову и о телодвиженију“ беседника. Осим овога у истим недељним терминима „као и о римокатолическим празницима, читаће се, с историјом нашом и остале, не само наше србске но и све славенске, а нарошито оне књиге које ће нас бољма с народностију и вером нашом упознати“. У овим упутствима о учењу и славенског, ученог језика и српског народног Текелија је доследно примењивао своје ставове о потреби неговања оба језичка израза и својим схватањима о националном васпитању као агенсу моралног и интелектуалног усавршавања српског народа. А уважавањем и римокатоличких празника и књига о другим народима он је заступао становиште верске толеранције и потребу познавања других народа и култура.

Текелија је, са правом педагошком вокацијом, знао да талентовани заслужују посебну пажњу па је предвидео да онај од питомаца који „преко прописаних школских и домашних ка науци часова какову нибуд красну и полезну науку освоји, као што су страни полезни језици, естетика, красно- и живописаније, музика, краснопјеније, мачеборство и прочаја, то се њему не само допушта, но управо и препоручује“.

У посебној тачки Статута Текелија је опширно изложио да однос питомаца према заводу и према Матици српској треба да буде пун поштовања и сарадничког доприноса не само током боравка у Текелијануму него и касније. Он је указао да је циљ повезивања завода и Матице српске њихов сигурнији опстанак кроз векове и лакше и брже испуњавање њихових задатака према роду српском. Па каже: „Зато свакиј, као Србин, заведенија овога питомац дужан је, не само високопочитовати и за непосредствене старешине и попечитеље своје признавати господу членове Матице српске, но и самој Матици, уколико је год који способан и времена има, помагати с умним прилозима и то не тек само док је ученик, но и кад изиде из заведенија, држајући себи за чест и срећу што има прилику, чрез Матицу, свету приказати”.

Практичан, одговоран и брижан Текелија се показао и у последњој тачки Статута не заборављајући да обавезе питомце који завршавају студије и боравак у Пешти да препоруче своје другове „на кондиције” односно да им препусте приватне часове које су држали деци у пештанским породицама и тако се помагали. Ово од њих, каже Статут, изискује „родољубије народње и признателност к овому заведенију”. (Сви наводи из Статута дати се према књизи Б. Ковачека, 1997:21-27).

Само они који су у младости искусили најдубљу бригу и љубав својих старијих могу разумети каква је благодат био Текелијанум за младе људе који су у њему боравили и шта је за њих значео њихов отац Сава. Његовим системом васпитања стваране су психофизички здраве личности способне за морално и интелектуално усавршавање.

Задужбинска писма и Тестамент

Текелијини тестаментарни списи који су штампани (Основателно писмо за Текелијанум, Статут Текелијанума, Тестамент, Задужбинско писмо за свештеничку фундацију у Араду и Писма цару из 1838. године, поједина писма из преписке са другим лицима која се тичу задужбина) имају све одлике његовог просветног програма из књиге *Једнога Арађанина начертаније*, само што у њима није реч о колективним подухватима него о личној иницијативи и задужбинама. Он је умео да прецизно замисли и да, не жалећи труда, замишљено оствари. Замисао да Срби у Пешти треба да имају васпитни завод, своју кућу, у којој ће српски студенти на пештанском Универзитету бити не само материјално обезбеђени него и васпитавани у најбољем српском духу, остварио је тако што је Текелијанум материјално обезбедио, уредио сва правила и прописе за њега и ставио га под управу Матице српске. Тиме је постигао две ствари: да питомци за васпитача имају одговорне Матичине људе (секретара или изабраног управитеља) који су примали плату из Текелијиног фонда и да ти људи и Матица са укупном својом делатношћу имају

смештај у згради Текелијанума. Ту зграду у Пешти он је купио за ову намену. Последње четири године живота сам се много ангажовао у Текелијануму, сам је бирао стипендисте, бринуо о свим њиховим потребама укључујући и стварање библиотеке. По томе он је својим питомцима пружио највише стандарде какви су касније ретко када остваривани на самом почетку рада сличних установа.

За Текелијанум оснивач је у свом Тестаменту одредио капитал од 108.000 форинти сребра, као и приходе који ће се из других његових добара још скупити, тако да то „навек невредимо да буде” и да се са највећом обзирношћу издаје под интерес. А од интереса једна половина да се прилаже главници, а друга да се троши за потребе завода и то: да се купе још две суседне куће („ако се за приличну цену добити узмогну, који сви да се после соједине, и на два спрата подигну”). А када се од оне половине интереса одређене за заводски трошак скупи потребна сума, „онда план нека се начини, да би се више српски синова ту сместити могло, и не само већи, но и мањи, који су десету годину прешли” (193).⁴ Стипендисти су у Заводу имали храну и одело, а добијали су и новац за личне трошкове. За то су морали да испуне најважнији услов: „у наукама и у класификацији бар једну четвртину своји саученика да превазиђу, иначе нека се уживања лише”. У првим годинама постојања Завод је имао 12 питомаца, а касније 18.

Осим пештанског Завода Текелија је Тестаментом уредио и друге своје задужбине. Он је, наиме, желео да створи фонд за помагање свештеника у Текелијиној цркви у Араду и арадског епископа, као и за отварање семинарије у овом граду за свештенички подмладак. Ова завештања и време писања Тестаamenta још нису била добила царско одобрење, па је Текелија предвидео да уколико оно не стигне, добра њима намењена припадну пештанском Текелијануму. Своју библиотеку у Араду Текелија је прво био наменио будућој арадској семинарији, а тек ако она не буде основана – Текелијануму.

Осим на књиге, Текелија је мислио и на – музику. Године 1835. Српска црквена општина у Пешти обратила се Сави Текелији молбом да приложи нешто у њихов фонд за „краснопјеније” из којег је финансирана делатност црквеног хора. Текелија је у овај фонд приложио 100 форинти.⁵ Он је у једној од својих кућа у Араду 1835. године основао музичку школу у којој су се осим црквеног појања учили и други родови вокалне музике, као и инструментална музика.⁶ У своме Тестаменту одредио је да се

4 Бројем стране у загради обележени су изводи из Основног писма и Тестаamenta према њиховом издању у Летопису Матице српске.

5 Спасоје Васиљев, *Српске црквено-ојштинске организације*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, X, Нови Сад 1937, 147.

6 Милана Бикицки, *Први кораци у музичком васпитању Срба у Угарској у књизи Прилози за историју српске џеридике*, Нови Сад 1993, 81-83.

плаћају два певца црквена, „и шта више, ако србска младеж при музици остане, моћиће се и псалтисти завести” (195). Све ово зависило је од тога да ли ће са највишег места бити одобрен патронат над црквом у Араду Текелијиној фамилији и једанаесторици арадских грађана наведених у фондационом писму. У супротном и приходи за ове потребе имали би се пренети на будућу семинарију „а ако ни семинарија одобрена била не би, онда ће Заведеније пештанско све узети”.

Текелија је свим деловима своје имовине: кућама, виноградима, њивама, ливадама, одредио намену и сврху којој треба да послужи. Од културних вредности које су иза њега остајале и имале споменички карактер у тестаменту се, осим библиотеке, наводи и нумизматичка збирка, „новци златни, сребрни и бакарни” за које су прописани исти они строги услови преузимања и чувања као и за библиотеку: претходни попис, потписивање списка од стране овлашћених лица, чување под кључем у библиотеци и прегледање и списка и новаца сваке године једном „чрез поштене људе”. На смислу за ред и на одговорности према добрима могле су му завидети многе друштвене и државне установе.

Штампарија је била вековна опсесија образованих Срба, па и Саве Текелије. Наредио је у Тестаменту да се, уколико се добије царско одобрење за штампарију, она одмах купи „од првог примљеног интереса” и „нека се одма књиге печатати почну, а припадајући отуда приход нека се на књижевне ствари обрати” (199).

Текелија је добио царско одобрење за пештански Завод и за стипендирање питомаца у бечкој инжињеријској војној академији и пештанском Лудовицеуму. Али, по сведочењу Јована Суботића, није добио одобрење за свештеничку фондацију и оснивање семинарије у Араду. Пошто је, међутим, црква у Араду традиционално уживала помоћ Текелијине фамилије, онда све што је он намислио да установи, то је за његова живота и функционисало.

Да је било континуитета и у овим арадским задужбинама сведочи и штампани текст задужбинског писма Текелијиног за проповеднике из 1822. године. То писмо дао је штампати 1863. године Одбор свештеничког Текелијиног заведенија основаног на приходима од оне куће у Араду која се звала „код златне звезде”. На истом листу испод текста Текелијиног писма штампани су потписи једанаесторице арадских грађана који су чинили патронат тога свештеничког заведенија. Текелијино име је овде дванаесто, односно прво. Она дванаесторица Арађана о којима Текелија пише цару да су 1910. године у Араду основали скроман фонд за помагање српских студената и цркве у Араду⁷, имали су, дакле, своје наследнике у члановима одбора из 1863.

⁷ Алекса Ивић, *Архивска грађа о српским књижевним и културним радницима I*, Београд-Суботица 1926, 380.

Садржај овог Задужбинског писма за свештенике из 1822. је занимљив. И у њему Текелија полази са принципијелног становишта да добробит народа зависи од његове душевности и спољашних квалитета и да на то велики утицај има свештеник који, ако нема знања и искуства, не може поверене му вернике упућивати добрим путем. С друге стране, ако свештеник није материјално обезбеђен, он неће имати времена да се бави наукама и да стиче потребно знање. Зато је он одлучио да створи фонд за свештенике помоћу капитала од 20.000 форинти. Осим уживања прихода од тих средстава четири свештеника арадске Текелијине цркве сваке године добијали би по десет акова вина (аков – 25 литара) из Текелијиних винограда. Да би свештеници могли бити постављени у арадску цркву и примати ову помоћ, од њих се у задужбинском писму тражи: да су после филозофије (завршни разред гимназије) са „совершеним успехом“ изучили Богословију у Карловцима („ако се на другом месту временом Богословија нашег вероисповеданија предавала не буде“), да су добри проповедници и прилежни пастири, да воде непорочан живот, без пијанства и сумњивог дружења са женама, да строго пазе на црквена правила и каноне, једном речју да су свим хришћанима пример крепости, уздржаности и достојанства. У супротном свештеник губи и помоћ и место у Текелијиној цркви.

У задужбинском писму предвиђене су све потребне клаузуле ради рационалног и сврсисходног располагања капиталом који је увек усмерен да расте, а не да се смањује. Оснивач је замислио, како се и остварило, да се купи једна кућа у Араду која ће се издавати и од прихода те куће да се покривају трошкови за свештенике. Он је предвидео и поступак за постављање свештеника и случају да од његове фамилије у Араду више никога не буде, као и систем управљања и располагања фондом. Дужности епитропа (врховног надзиратеља) и татора разрађене су до детаља укључујући висину награде коју они за свој труд треба да добију. Да је дародавац на све мислио види се и по томе што је предвидео и услове за помоћ свештеничким удовицама и њиховој деци. За случај да неко ово његово завештање оповргне, дародавац је одредио да најстарији од његовог племена има право ова средства на неко друго општеполезно дело обратити, а уколико никога од његова племена не би било, учиниће то онај који буде имао право заступништва. Из Тестаментa се види да је Текелија завештао много већа добра свештеничком фонду од ових почетних 20.000 форинти из 1822. године, а Јован Суботић сматра да су она била три пута већа.

Да је овај рад на оснивању задужбинских фондова захтевао много труда и умећа само се по себи разуме. Осим других врлина које су му помогле да истраје у овом послу без значајније подршке са било чије стране, Текелија је поседовао и вештину успешног економисања. Он није хтео да допусти да други упропасте оно што је сам успео да сакупи и уложи у добротворне сврхе. Штедљивост и рационалност у располагању капи-

талом су оне особине којима су се будућа покољења могла учити од Текелије.

Судбина Текелијанума и других задужбина

Основна карактеристика свих Текелијиних завештања јесте њихово опредељење за вечно трајање. Капитал који је ставио у службу својих задужбина оснивач је заштитио од расипања и одредио је услове за његов раст. У просветне сврхе трошио се само део интереса који се стицао на уложени капитал. Други део интереса улаган је у пораст главнице. Исти економски закони располагања капиталом, који су важили у Текелијино време, важе и данас и у начелу постојали би сви услови да Текелијини стипендијски фондови и данас несметано функционишу да у 20. веку није дошло до преврата. Јован Суботић је 1861. године о стогодишњици Саве Текелије писао како је до тада стотину српских младића помогнуто из Текелијиних фондова и како ће тај број бити још много већи у – будућим вековима! Текелијини фондови су се сасвим угасили после национализације приватне и црквене имовине која је извршена у социјалистичким земљама после Другог светског рата.

Међутим, Текелијини фондови су били обезвређени већ после Првог светског рата као и друге српске задужбине са територија бивше Аустроугарске. Како је до тога дошло описао је 1926. године Љубомир Лотић, тада један од вредних сарадника Матице српске, а за време рата један од оних просветних активиста пречана који су били на располагању српској влади и радили за њу, прво у Србији, па у Француској. Пишући поводом стогодишњице Матице српске о њеним добротворима и задужбинама, он је указао да је 1921. године прерачуната вредност задужбинских фондова са златних круна на динаре по изванредно неповољном и нереалном курсу тако да су сви фондови сведени на четврти део своје вредности и све задужбине су „такорећи слишћене и оборене на жалостан ниво”. Требало је више деценија за докапитализацију фондова како би они достигли претходни ниво. Лотић није помињао Текелијине фондове којима је у то време управљала Патријаршија Српске православне цркве у Сремским Карловцима, али нема сумње да је и њихова судбина била иста. Стари просветар Лотић је на то овако гледао:

„Ако је, као што и јесте, народна просвета *politicum*, онда ни прави непријатељ наше народне просвете није и не би био могао већма нашкодити Матици српској, а тиме и нашем народу, него што јој је нашкодило ово рушење вредности наших фондова.”⁸

8 Љубомир Лотић, *Добројвори Матице српске и њихове задужбине* у Споменици Матице српске 1826-1926, Нови Сад 1927, 550.

Друга значајна одлика Текелијиних стипендијских фондова је што су као институције послужили као пример за углед другим дародавцима и задужбинарима. Само Матици српској било је поверено још око 12 стипендијских фондова из којих се до Првог светског рата помагало школовање преко 300 младих људи, осим стипендиста Текелијиних фондова. Стипендијских фондова је било и при другим институцијама, при карловачкој и новосадској гимназији (Атанасеум, фонд Атанаса Грчког, трговца из Черевиха и други), а било их је, веома значајних у Кнежевини и Краљевини Србији и у другим српским земљама. Ако Текелијина идеја о организовању целог српског народа путем фондова за просвету и није реализована, његови стипендијски фондови утицали су да се разграната стипендирање као облик јачања просвете у Срба. Текелија је предњачио и у подизању кућа за просветне и културне потребе. Зато се може рећи да је његов просветитељски програм, замишљен као обнова српског народа кроз рад на просвећивању, био успешан и да је Доситеј био у праву када је прорицао да ће Текелија служити за пример својим сународницима.

Међутим, на крају 20. века за такву Текелијину улогу у развоју српског задужбинарства се већ не зна и то на местима где не би тако требало да буде. У књизи о савременом српском задужбинарству која, по аутору и издавачу, претендује на научни ниво, у одељку о историји задужбинарства, истиче се: „Два највећа српска задужбинарства у 19. веку су, без сумње, Илија Милосављевић Коларац (1800-1878) и капетан Миша Анастасијевић (1803-1885).”⁹ Сава Текелија није стављен у исти ред са овим задужбинама иако то заслужује и по величини дара и још више по својој улози великог претходника. На претходној страници се додуше истиче да су дубоки траг у српском задужбинарству 19. века оставили „пречански Срби у Аустроугарској монархији”, па се помиње само Матица српска и ниједно име осим Саве Текелије, па и оно на погрешан начин. Тамо пише: „Своју имовину Сава Текелија је завештао 1838. године војним школама у Бечу и Пешти за школовање српских официра”. О Текелијануму ни речи. Нема га ни у попису задужбина, фондова, фондација и легата као што тамо нема никога северно од Саве и Дунава, па чак ни Сремских Карловаца. Аутор пише о заснивању великих српских библиотека (Народне библиотеке Србије, Библиотеке САНУ, Универзитетске библиотеке у Београду) а не помиње ни Патријаршијску библиотеку, ни Библиотеку Матице српске ни Текелијину библиотеку у Текелијануму која је у своје време била већа и богатија од свих овде поменутих.

9 Зоран Аврамовић, *Задужбине, фондови, фондације и легаџи у култури Србије*, Завод за проучавање културног развитака, Београд 1992, 12.

Података о овом делу српског задужбинарства у северним српским крајевима има доста и у савременој литератури (две историје Матице српске Живана Милисавца, 1968. и 1986) и у нешто старијој. Историчар Милан П. Костић исцрпно је приказао све стипендијске фондове којима је управљала Матица српска до 1914. године са пописима имена свих стипендиста и прегледима по струкама. Из његовог приказа се види да је до 1914. године кроз Текелијанум прошло 346 питомаца који су са поносом носили у народу популарно име: текелијанци.¹⁰ Податке за период између два светска рата немамо. Али, Текелијанум је радио и тада. Осим тога, преко стотину српских младића ишколовало се на инжењеријским војним академијама. Међу текелијанце, на неки начин, спадају и штићеници Семинарије у Сремским Карловцима, основане 1901. године, која је финансирана и уз помоћ Текелијиног фонда. Колико је свештеника користило Текелијине арадске фондове, колико се младих Арађана школовало уз помоћ арађанског градског Основанија, такође не знамо. Више стотина ових интелектуалаца, расутих по свим српским крајевима, чували су од заборава име Саве Текелије и помагали неговању његовог култа. Када је један од њих, Тихомир Остојић, већ као секретар Матице српске, покушао да окупи бивше стипендисте Текелијанума око идеје да они врате дуг тиме што ће и сами постати задужбинари, он у томе није успео. Можда то није био прави тренутак за овакав подухват предузет у предвечерје Првог светског рата. Сличан покушај организовања текелијанаца поновљен је у Новом Саду и после Остојићеве смрти, 1927. године, али и тада без резултата. После стварања Југославије државна идеологија југословенства и народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца потиснула је у други план људе текелијанског духа и традиције засноване на идеји српског народног јединства и на осећању националне посебности.

Међутим, питање живота и трајања Текелијиних задужбина и њихова судбина јесте једно од крупних питања националне српске историје и културе које би тек требало проучавати. Исто тако, духовне вредности Текелијине просветитељске делатности тек треба да добију одговарајуће место у историјским прегледима српске Просвећености и просветитељске књижевности.

Прве речи Текелијиног Тестаментa гласе: „Главним мојим наследником постављам ја грађанско моје „Заведеније” ради васпитања учеће се младежи српске, под управом књижевног друштва Матице српске...” (192). Заведеније, односно Текелијанум, одржало се једно столеће, а Матица српска, Текелијином помоћи спасена од гашења, стекла је снагу за животну борбу која ју је чекала у будућности. Матица је најпре имала

10 Милан П. Костић, *Стипендијске Матице српске у Споменици Матица српска 1826-1926*, Нови Сад 1927, 617-668.

да води борбу за Текелијино наслеђе. Прва рунда те борбе, преузимање наслеђа и окончање судских парница, успешно је завршена. О стогодишњици Текелијиног рођења (1861) Јован Суботић у књизи *Живот Саве Текелије* приказао је тада актуелно стање његових задужбина. Матица српска је спокојно испуњавала своје обавезе старања о њима. Суботић, нажалост, није говорио о књижевној zostавштини Саве Текелије.

После пресељења Матице српске у Нови Сад (1864) прошла је још једна деценија мирног рада и управљања Текелијанумом. А тада, почетком 1875, Матици је стигло писмо министра вера и просвете у влади Угарске у којем је тражено да она преда министарству управу над Текелијанумом, јер да, наводно, из Новог Сада она ту дужност не обавља и не може да обавља како ваља. Почела је вишегодишња борба. Сви Срби су били уз Матицу. После царске одлуке од 28. октобра 1877, следеће 1878. године Матици је одузета управа над Текелијанумом. Још и пре тога, 1875. она је била присиљена да у Пешту, односно у Текелијанум, врати библиотеку Саве Текелије коју је 1869. била пренела у Нови Сад. Матица се с тим насиљем никада није помирила, а као утеха служио јој је закључак њене Скупштине (7/19 септембра 1878) да се она Текелијиног наслеђа не одриче и да се свечано обавезује да ће се борити да Текелијанум поврати под своју управу чим то прилике буду дозволиле. Лаза Секулић, пишући о Текелијануму поводом његове стогодишњице, објашњавао је општим политичким приликама ову владину агресију на прву српску културну институцију у Аустроугарској: „Русија је поклекла на Берлинском конгресу, а Србија малена, слабачка”, написао је.¹¹ О свему овоме опширно су писали аутори који су истраживали историју Матице српске.¹²

Министарство је руковало фондом 23-24 године. За то време „духовни надзор у Текелијануму (избор управитеља и стипендиста и друго) био је поверен Српској православној црквеној општини у Будимпешти. Тек 1901. године, на иницијативу српског патријарха и карловачког митрополита Георгија Бранковића, Српски народноцрквени саборски одбор затражио је да се њему преда управа и духовни надзор у Текелијануму. Основа за овај захтев нађена је у царском писму којим се Матици одузима управа. Власти су захтев делимично прихватиле тако што је управа над фондом предата Одбору, а духовни надзор поверен је посебном Патронату (1902). Патронат је стављен под врховну заштиту патријарха и под руководство, односно председништво будимског

11 Др Лаза Секулић, *Стипендијска задужбина Саве Текелије*, Летопис Матице српске, 349, Нови Сад 1938, 77-85.

12 Споменница *Матица српска 1826-1926*, Нови Сад, 1927.
Живан Милисавец, *Матица српска 1826-1964*, Нови Сад 1965.
Исти, *Историја Матице српске 1826-1864*, Нови Сад 1986.
Исти, *Историја Матице српске 1864-1880*, Нови Сад 1992.

владике. Потпредседник патроната био је председник Матице српске. Само неколико година после преузимања фонда и управе у Текелијануму, 1907. подигнута је нова зграда овог Завода у Будимпешти. Сада је интернат могао да прими 40 младића од којих је половина примала стипендије, а друга половина је ту живела о трошку својих родитеља. Овај начин управе остао је исти и после стварања Југославије. Фондом Текелијине задужбине (осим прихода зграде у Будимпешти) сада је руковао Патријаршијски управни одбор у Београду, а Заводом у Будимпешти споменути Патронат.¹³

Међутим, свечана обавеза Матице српске да ће се борити за повратак Текелијанума под њену управу остајала је на снази. У Матици је то питање постављано и када су се Матица и Текелијанум нашли у две различите државе. Југословенска држава је тражила реституцију два српска завода у Будимпешти: Текелијанума и Ангелијанума (Завод за васпитање српских девојака, задужбина Лазара Дунђерског која је добила име по светој мајци Ангелини из породице српских деспота Бранковића). Данас је тешко установити колико је Конвенција,¹⁴ закључена између Мађарске и Југославије у Паризу 28. априла 1930. године о предмету Текелијанума и Ангелијанума и мађарских јулијанских школа у Хрватској и Славонији била последица Матичиног залагања да поврати своје право управљања Текелијанумом, а колико других и другачијих интереса. Али, у сваком случају, она је била израз тадашње државне југословенске просветне и спољне политике. Споразум је направљен тако да се њиме не решава питање управе одређених институција, него питање ликвидације или екстрадиције ових школа и завода, односно њиховог преноса у новонастале матичне државе. Текелијанум и Ангелијанум би се имали преузети тако што би се покретне ствари пренеле у Југославију, а некретнине продале. Исто би се поступило и са мађарским школама у Хрватској и Славонији, само у обрнутом смеру. До реализације овог споразума, по слову Конвенције, није дошло. Текелијанум је остао у Мађарској, а шта је било са јулијанским школама није ми познато.

Кад се са веће временске дистанце погледа овај споразум, искрсава питање: каква политика и чији интереси су њиме били остваривани? Колико је затварање јулијанских мађарских школа у Славонији и Хрватској било интерес мађарске стране, то треба да каже мађарска страна. Овде се неће улазити ни у то какав интерес је имала Југославија с обзиром на јулијанске школе. Што се српске стране тиче, тешко би било доказати да је њен стварни интерес био да се затвори Текелијанум у Пешти, те да Матица на тај начин добије „своје”. Матица је имала право да тражи

13 Др Лазар Секулић, нав. дело.

14 *Конвенција између Краљевине Југославије и Краљевине Мађарске о коначном решењу питања која интересују задужбине Текелијанум и Ангелијанум и школе Удружења „Јулијан”, препис. РОМС, М. 8. 622.*

управу, али да ли је требало да тражи и премештај Текелијанума у Нови Сад? У Мађарској је после Првог светског рата остало неколико десетина хиљада Срба. Осим тога, као суседна држава и народ с којим су Срби вековима живели у заједници, Мађарска је за Србе морала бити интересантна и надаље. Десетак или више стипендиста у Текелијануму, младих Срба који би студирали разне струке на пештанском Универзитету, то је могла да буде природна потреба и интерес културне политике у новој југословенској држави. Томе ни Мађари не би требало да су чинили сметње.

Проблем Текелијанума између два светска рата најбоље је сагледао Милош Црњански, али његов став или није саслушан или није послушан. Мисао о преносу Текелијанума њему није падала ни на памет. Он се залагао за оживљавање његовог рада у Пешти. У листу Политика, 1924, године, он је писао:

„Јасно је, међутим, да је од врло велике важности да ту задужбину и даље сачувамо. У њој треба школовати и даље четицу младића, који ће добро упознати ту Мађарску, с којом ћемо имати и даље судбоносних додира, иако мање него у прошлости. Ти младићи према којима пештански универзитети могу бити и нељубазни, тврдим ће радом и борбом постати као некадашње „рацике“, одлични познаваоци нашег савременог суседа и у добру и у злу. Колики је међутим тужни значај те задужбине за она наша стара насеља око Пеште, која лагано изумиру, доказују многи примери. Видео сам сељанке, које су долазиле из околних села, у Текелијанум, па су од ђака сузно и кришом односиле мале православне календаре да знају кад им је светац!“¹⁵

Црњански затим говори о старим српским напуштеним црквама, гробљима и другим споменицима у Мађарској које треба сачувати као понос прошлости „иако је несретна“. На размишљање о оживљавању Текелијанума Црњански је био подстакнут примером онога што се у то време дешавало са заводом Св. Јеронима у Риму. Ово васпиталиште и дом католичког клира, по језику словенско или „илирско“, како су га Галијани некад називали, тих дана је предато југословенској држави и уместо аустријске на њему је истакнута југословенска застава. Завод је просто преузет и задржао је функцију коју је имао и до тада. Црњански једино замера што је за старешину Завода наименован Италијан. Зашто југословенска држава није водила исту политику према Текелијануму као и према Заводу св. Јеронима у Риму? То што је Текелијанум између два светска рата ипак остао у Будимпешти може да значи да је то управо био

15 Милош Црњански, *Текелијанум*, у књизи *Есеји*, Београд 1966, 292-3.

српски интерес. Претпостављам да је у овој ствари било утицаја из Српске православне цркве која је управљала тада овим Заводом.

Ако Срби и нису имали реалног интереса да сале Текелијанум, то не значи да су нова југословенска држава и сви њени делови имали једнаког интереса за останак Текелијанума у Будимпешти. Слободно се може рећи да Хрвати никад нису лепо гледали на Пешту као један од културних центара у којем Срби имају одређени положај и утицај. Ни после уједињења они нису имали никакав интерес за Текелијанум у Будимпешти с обзиром на његов изричито српски карактер. Између Беча и Пеште, као културних средишта словенског света и науке у 19. веку, они су се определили за Беч у којем су, у односу на Србе, имали више подршке. Беч и Загреб и као словенски филолошки центри, требало је да имају већу снагу, него Будимпешта и Београд. Биће да је поменута Конвенција била израз ове и овакве политике.

С друге стране, планирани пренос Текелијанума у Југославију послужио је да се међу Србе баца камен раздора. Срби су се око ове ствари поделили на оне који су мислили да такав завод треба изградити у престоници и оне, пре свега у Матици, који су сматрали да Текелијанум треба да се пренесе у Нови Сад. Вељко Петровић је говорио да Текелијанум треба подићи „у центру његовог народа, у Београду”,¹⁶ а из Матице се захтевало да се Војводини „врати оно што је њено, ван сваке сумње и првенствено њено”.¹⁷ Овакве поделе коришћене су касније у стварању фабуне о међуратном војвођанском аутономаштву.

Чак и после Другог светског рата, и то пошто је Нови Сад добио прве факултете, у Матици српској су се окупили бивши стипендисти из Текелијанума (њих 34 од тада 60 живих) да траже да се Текелијанум врати Матици српској и да се тим новцем изгради један студентски дом у Новом Саду.¹⁸ Постави ли се само хипотетичко питање да ли би и Тихомир Остојић исто тражио да је био на истом том састанку, слободно се може закључити да не би. Његова иницијатива ишла је у сасвим другом смеру: не да се потражује и да се Текелијанум уновчи, јер он је у то време већ био непроцењив и као национална установа и као историјски симбол, него да се – враћа, односно да се даље прилаже. Од Текелијанума остала је само зграда у Будимпешти коју су све до национализације (1952), када се нашла у рукама мађарске државе, чували професор славистике на пештанском Унивезитету и последњи управник Текелијанума Иван Поповић и домар Марко Абадић.¹⁹ Библиотека Текелијанума је 1945. године пренесена у Нови Сад, у Матицу српску, где је растурана. Покушај њене

16 Вељко Петровић, *Времена и догађаји. Сабрана дела*, II, 210.

17 Др Никола Милутиновић, *28. април, 1930*, Глас Матице српске 24, Нови Сад 15. априла 1935, стр. 1.

18 *Скујинијина сјарих текелијанаца*, Политика, Београд 18. септембра 1956.

19 Стево Остојић, *Текелијанум и ројада*, Политика, Београд 16. IX 1956, 10.

реконструкције и рестаурације није окончан.²⁰ Главни неспоразум који одлаже реконструкцију тиче се обима и састава Текелијине библиотеке. Њена величина збуњивала је и Матичине историчаре. Чињенице извештаја о њеном преносу из Арада у Пешту 1843. године Живан Милисавац је коментарисао са неверицом: „У извештају пуномоћника каже се да је библиотека, запакована у једном великом сандуку, пренесена у дом П. Чарнојевића. Нема никаквог објашњења о томе откуда сада 25 сандука.”²¹ Према сачуваном попису Текелијине библиотеке из 1875. године, у њој је тада било 2861 дело у 5240 књига и 5490 свезака. Сам Текелија је у Аутобиографији нагласио величину своје библиотеке упоређујући је са руском царском од које је његова била „зар вешча”. (1966:102)

Да је преношење Текелијанума било израз југословенске културне политике између два светска рата и да та политика није била у складу са српским културним интересима, то се даје закључити на основу још једног случаја који се тиче просвете и школства, а који је описао и, у овом смислу прокоментарисао Васа Стајић. Реч је о пресецању традиције две најстарије српске православне гимназије, карловачке и новосадске, до којег је дошло после уједињења. У књизи *Српска православна велика гимназија у Новом Саду* (1949) Стајић је описао како су после Првог светског рата обе вероисповедне православне гимназије, новосадска и сремскокарловачка, подржављене и од класичних претворене у реалне. Министар просвете у то време у новој југословенској држави био је Светозар Прибићевић, Србин из Хрватске поникао у крилу српскохрватске коалиције. Знатно касније, један Словенац, државни функционер поп Корошец, имао је иницијативу да се новосадској гимназији врати карактер православне, вероисповедне школе (не и класичне гимназије). Стајић каже да је Корошец то предлагао зато да би се створила равнотежа према верским гимназијама босанских католика до којих је попу Корошецу, пре свега, било стало.

Но без обзира на то ко је повлачио одлучујуће потезе, десило се да су најглавније српске образовне и васпитне установе из бивше Аустроугарске, и Текелијанум и две поменуте гимназије, почеле да гасну и да се у њима смањује оно зрачење српског духа које је имало велики васпитни утицај на читаве генерације. Одузимањем својства класичне гимназије ослабљена је функција ових школа у припремању научног подмлатка. Српски народ, који се после уједињења нашао у једној држави, требало је да крене слободно, својим путем, у свим областима, па и у

20 Младен Лесковац, *Библиотека Текелијанума у Мајци српској у књизи Чланци и есеји*, Нови Сад 1949, 138-143.

Вера Милосављевић, *Текелијина библиотека*, Нови Сад, 1990.

21 Живан Милисавац, *Борба Мајнице српске за башићину Саве Текелије*, *Balkanica VIII*, Београд 1977, 746.

историјским и филолошким наукама. За то је био потребан квалитетан научни кадар, који је у то време у одређеном броју и постојао. Такав кадар могао се даље репродуковати само селекцијом из ширег опсега оних који знају класичне језике и имају потребно хуманистичко образовање.

Познато је да су образовани Срби у Угарској по правилу били полиглоти и да су спадали међу Европљане који су познавали највише страних језика. Они су та знања стицали у туђинским школама, али и у две српске гимназије у којима је настава често била на нивоу блиском универзитетској настави. Променом карактера ових школа догодило се да, коју деценију после уједињења, а још више после Другог светског рата, Срби на овим просторима нису имали ни историчара ни филолога, ни правника који су добро знали класичне језике (осим баш професора тих језика). Они сада више нису знали ни мађарски (изузев оних који су тај језик научили у окупацијским мађарским школама током Другог светског рата). А све то није погодноло оригиналним истраживањима у такозваним националним наукама. То је значило да се остаје углавном на оним резултатима у тумачењу српске прошлости и културе који су припремљени и утврђени у страним научним и културним центрима. Одмах после уједињења Љубљана је добила Универзитет, а у Новом Саду није дошло ни до каквог културног покрета или напретка. Оснивањем Историјског друштва са седиштем у Новом Саду (1928) српски историчари су на симболичан начин указали на потребу континуитета.

Савремена српска класичарка Ксенија Марицки – Гађански један од разлога што још није написана темељна историја српске културе и књижевности од почетка до данас видела је у томе што „још увек није могућно понудити једну синтезу ни у погледу удела античког елемента, ни хеленског ни римског, у непосредном и посредном утицају и формирању српске културе и језика”. На истом месту она је констатовала да класичне науке у Србији не могу да се „организовано негују и подржавају, јер немамо никаквог специјализованог института нити центра” а у номенклатури наука које је финансирала држава „није уопште било класичних наука”.²² (Има знакова да се положај класичних наука променио или да се мења на боље).

Слична судбина задесила је и друге Текелијине задужбине. Завештање по његовом Задужбинском писму од 1. августа 1842. године односило се на стипендирање младих Срба, питомаца инжињеријских војних академија у Бечу и у Пешти. Према том Писму половина камате овог фонда трошена је на стипендије академаца, а друга половина је давана под интерес. Одређено је да када се од овог интереса прикупи милион форинти (или два милиона круна), онда може да почне трошење

22 Ксенија Марицки-Гађански, *Lucetiana. Прилози за нашу културну историју*. Зборник Матице српске за књижевност и језик, XL/2, Нови Сад 1992, 297, 249.

камате од те суме и то тако да се једна трећина (20.000 форинти) придода средствима за стипендирање војних питомаца, друга трећина да се користи за семинарију у Араду, а трећа за помоћ арадском владици, уколико он буде Србин.

Имајући непријатна искуства са агресивном романизацијом у своме родном крају,²³ Текелија је у Задужбинском писму од 1. августа 1842. своје завештање условио српском националном припадношћу арадског владике, професора и питомаца семинарије. У Писму се говори о подизању зграде за семинар и књижницу у Текелијиној башти, у близини цркве његове породице и о избору професора и питомаца „које ће професоре пак архиепископ и митрополит карловачки несумњиво из илирско-српског народа, као и клирике из истог народа, но првенствено оне из арадске дијецезе, имати именовати”. Исти услов се поставља и кад је у питању арадски владика. Пошто је „источно-православни епископат арадски основан за илирско-српски народ, то ће арадски епископ, кадгод буде од реченог народа и вероисповести, свагда побирати из ове фондације трећину интереса оног првог милијуна у износу од 20.000 фор. конт. вр.”²⁴ Текелија је до краја остао веран оном делу своје породице и других сународника који нису прихватили да се иселе ни у Русију ни другде и он је предузимао све што је могао за одбрану североисточног српског грудобрана. Његова надања нису се испунила. Када су године 1900. средства фонда достигла предвиђени ниво од милион форинти, у Араду више није било ни српског владике, ни услова за српску семинарију.

Сада је требало предузети кораке да се на надлежном месту, у влади, одобри промена намене трошења ове две трећине интереса. Српски патријарх Георгије Бранковић, по одобрењу Саборског народноцрквеног одбора, упутио је надлежним властима предлог да се она трећина камате, која је била намењена семинарији у Араду, троши на издржавање професора и питомаца Семинарије у Карловцима, коју је он основао и подигао 1901. године. А што се тиче новца намењеног арадском владици, предложио је да он припадне темишварском владици, јер су и српске црквене општине из арадске епархије припојене биле темишварској. Председник владе Куен Хедервари обавестио је патријарха да његов захтев није у свему усвојен. Прихваћено је финансирање Семинарије, али је одлучено да се трећина интереса намењена арадском владици даје владицама темишварском, вршачком, будимском и новосадском. Саборски одбор није био задовољан одлуком власти и одбио је да је прихвати. Влада је онда поништила одлуке Сабора о овоме и односи су се даље компликовали. Тада је царским решењем наложено да се Саборском

23 Јован Суботић, *Живот Саве Текелије*, Будим 1862, 66-68.

24 *Званична йрејиска о закладн Саве Текелије од 1. августа 1842*, Српски Сион XIV, 23, Сремски Карловци 1904, 658.

одбору одузме управа Текелијиног фонда и повери посебном старатељству у које су именовани: патријарх Георгије Бранковић, као врховни старатељ и старатељи: барон Милош Бајић, члан горњег дома Угарског сабора и Милан плем. Зако, велики жупан вршачки и панчевачки. Ова неочекивана одлука о одузимању управе озлоједила је Саборски одбор и дала повода Застави и другим српским листовима да жестоко нападну патријарха Бранковића уз употребу речи као што су „поквареност”, „неподобштине”, „паклена душа” и слично. Патријарха је бранио Димитрије Руварац у Српском Сиону.²⁵ Спор се претворио у питање да ли је Текелијин фонд народно црквена или приватна заклада и да ли цар има право у њој што да мења или не. И овога пута показале су се климаве ноге српске црквенонародне аутономије. Дискусије су биле узалудне, јер се њима ништа није могло изменити пошто је нови председник владе, гроф Тиса ригорозно спроводио све одлуке које су се тичале Срба.

Али, сукоб међу Србима око Текелијиног фонда није направио гроф Тиса него његов претходник Хедервари искористивши прилику да изазове Саборски одбор на реакцију која ће бити санкционисана одузимањем управе. Срби нису приметили о каквој врсти изазова је реч или, како би рекао Текелија: „нису видели ко им стоји на путу” и да њиховим невољама није „свагда онај узрок који је стао на пут, него онај који је послао тога да на пут стане.” Власти су и овога пута искористиле празну форму српске народноцрквене аутономије да шире раздор међу њима.

Георгије Бранковић седео је на столици српског патријарха 17 година (1890-1907). Добро је познавао црквене и школске потребе свога народа у био је на том пољу велики прегалац и задужбинар. Основао је Монашку школу у Хопову (1893) која је прерасла у Манастирски семинар у Карловцима (1899). Основао је Богословски семинар – Семинарију (1901) и сопственим трошком подигао за њу зграду у Карловцима. Подигао је зграду за Учитељску школу у Сомбору (у којој је раније био управитељ). Подигао је школе у Кулпину, Даљу и Белом Брду, а у Сантову и школу за Шокце који су прешли у православље.²⁶ У његово време у Карловцима је саграђен Патријаршијски двор и Народни дом или Дом Саборског црквенонародног одбора. Исто тако, у његово време, док је Саборски одбор управљао фондом Текелијанума, у Будимпешти је, у складу са жељом Саве Текелије, подигнута нова зграда Текелијанума. У новој згради Завода било је места за 40 студената. Патријарховом заслу-

25 Димитрије Руварац је у Српском Сиону године 1904. објавио неколико текстова поводом Текелијине закладе и то: преписку председника угарске владе и патријарха, царску одлуку о именовану старатељства (на стр. 98, 647, 648, 655) и своје полемичке текстове *С истинном на среду!* (651) *Је ли Текелина заклада народно црквена или приватна заклада?* (671) *Рецимо и ово о Текелиној заклади* (697).

26 Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, II књига, Београд, 1991, 187.

гом враћена је у Карловце архива о 1848. години која је била одузета патријарху Рајачићу и пренесена у Беч одмах после бурних догађаја на које се односи.²⁷ Патријарх Бранковић на карловачком престолу није, дакле, седео скрштених руку. Веома добро знајући шта просветне и културне институције, историјска грађа и споменици значе за један народ, он је радио у складу са српским интересима и подигао је више здања него ико пре њега. Његова слава у српском народу није сразмерна његовим заслугама и далеко је испод славе митрополита Стратимировића и патријарха Рајачића. А шта би били Карловци данас да нема Архива и зграда које је Бранковић подигао, шта би за Србе била Пешта без Текелијанума? Ипак, најизабранији српски умови умели су да уоче и цене значај овог великог Србина. Песма „привиђеница” Лазе Костића *Бранко и вила му*, написана поводом 50 година свештенства Георгија Бранковића, није била само израз захвалности песника за уточиште које је налазио у Карловцима и Крушедолу нити само хвалоспев ономе који је изменио изглед Карловаца толико да су заличили на престоницу, него је била, такође, израз песникове горчине због српске неслоге и ускраћивања свеопште подршке вредном патријарху.²⁸

На прослави 75. рођендана патријарха Бранковића управник Текелијанума Стеван В. Поповић у својој здравици подсетио је да је слављеник, преузимајући, пре петнаест година, дужност патријарха, свечано изјавио да ће за узоре узети црквени рад митрополита Стратимировића и просветно деловање Саве Текелије. И да је реч одржао. Унапредио је карловачку Богословију, коју је основао Стратимировић и која је крајем 19. века још била у једном стању. „Данас је овај наш највиши просветни завод факултет којим се може подичити сваки универзитет”, изговорио је Поповић у својој здравици, као и то да је Бранковић подигао „онај Православни Српски Богословски Семинар кога је велики дух славнога Саве Текелије замишљао, за ким је српска црква и народ годинама уздисао!”²⁹

Богословски семинар у Сремским Карловцима није био дугог века. Одмах после смрти патријарха Бранковића (1907) он је затворен одлуком новог патријарха Лукијана Богдановића, а по наговору директора Гимназије Радивоја Врховца.³⁰

Бранковић је био први патријарх – митрополит који је желео да измири два супростављена ауторитета српске прошлости, Текелију и Стратимировића. Парастосом који је 1905. године држао Текелији

27 Јован Радонић, *Патријарх Јосиф Рајачић, Слике из историје и књижевности*, Београд 1938, 315-372.

28 Лаза Костић, *Песме*, Нови Сад 1909, 430-432.

29 *Здравица Чика Стивена В. Поповића на свечаности поводом 75. рођендана патријарха Георгија Бранковића*, Српски Сион, XV/6, Сремски Карловци 15. маја 1905, 157.

30 Коста Н. Милутиновић, *Радивоје Врховца*, Летопис МС, 350, Нови Сад 1938, 130-196.

приликом прве крсне славе Богословског семинара у Карловцима на дан св. Кирила и Методија, он је отклонио сваку сумњу да би српска црква имала било какве резерве према Текелији. Шта више, после сечења славског колача, патријарх је наздравио прво у славу Богу, затим у спомен св. словенских учитеља Кирила и Методија, па одмах затим „у славу семинарског и целог српског народа великог добротвора Саве Текелије”, а затим у здравље цара Франца Јосифа I.³¹ Бранковић је поступио у духу српске традиције стављајући српског великана међу свеце. Захваљујући Бранковићу, неумрла Текелијина душа и његова прогоњена сен нашли су окриље у врху Српске православне цркве до којег он за живота није имао приступа. А нове институције, нарасли стипендијски фондови и нова здања која су служила народној просвети значили су победу оне здраве економске логике, правне строгости и моралне доследности и оног просветитељског српског духа са којима је Текелија оснивао своје задужбине.

Обнова светосавља

Име Саве Текелије се обично не помиње међу утемељивачима просветне политике у Срба у време обнављања српске државе. Он слови као добротвор, али не и као просветитељ нити као значајан мислилац и писац доба просвећености. Наша официјелна наука, која је прихватала европске моделе, као да није знала куда да смести Саву Текелију кад он није био ни ђак руске теолошке просвећености, попут Јована Рајића, ни јозефиниста, попут Доситеја Обрадовића, ни самоук попут Вука Караџића. Она није уочила изузетност Текелијиног просветитељског чина чији су корени у српском светосављу. Оптерећена вулгарно материјалистичким погледом на свет, та наука је видела само материјалну страну Текелијиног доброчинства а не и ону безграничну животодавну љубав Текелијину према своме роду и чврсту веру којом је уливао наду у обнову народа.

Неки Текелијини савременици, међутим, у његовој просветитељској мисији препознали су испуњење светосавског завештања и наставак аутохтоне српске просветне традиције. Та њихова сазнања остала су забележена највише у стиховима. Константин Пеичић, лекар и јавни радник, доцније управник Текелијанума, својом песмом у Сербском народном листу 1843. године непосредно после Текелијине смрти, подигао му је симболичан споменик. Песма је по мотиву и тематској обради слична Пушкиновој песми *Памјатник*, испеваној у славу цара Петра Великог, градитеља нововековне Русије. И у Пеичићевој песми јавља се мотив споменика који се подиже, у овом случају, српском просветитељу.

31 *Прва крсна слава православног богословског семинара у Сремским Карловцима*, Српски Сион, XV, 15. V 1905, бр. 10, 283-4.

Геније српства слеће на споменик – пирамиду и уписује на њу Текелијино име. Ти стихови гласе:

*Србсѣва Гениј на њу би слетио,
Крилом левим Адрианско море,
А деснијем Церно прекрилио,
Историју пред собом развио.
И Надежду до се посадио,
Жељно гледећ сродну Величину
коју доји под Авалом храброст
Под озарјем од истока сунца.
Међ крила би надѣис разапео
Кован златом из Србскиј храмова,
Обоима пољима дозрачан:
Сави виѣором, Сејѣишлиѣљу Србском.³²*

Последњим стихом песник је јасно исказао да Текелију сматра настављачем дела Светога Саве, назива га Савом другим и додаје му атрибут светлитеља. Осим речи у славу Сави Текелији, песник је овим стиховима указао и на „сродну Величину” испод Авале, односно на пробуђени дух српства и народне просвете у Кнежевини Србији. Он је видео узајамност та два просветна покрета и њихов значај за целину српског народа и није пропустио да нагласи да би гениј српства тако поставио натпис са Текелијиним именом на споменику да буде „обоима пољима дозрачан”, односно да се види подједнако, и са јужне и са северне стране Саве и Дунава. Та Пеичићева жеља није ни до данас изгубила на својој актуалности.

Хвалоспев на црквенословенском језику под насловом *Вечнаја ѣамјай Сави Текелији* написао је владика Платон Атанацковић, а Матица српска га је објавила 1843. Текелију су у стиховима опевали и многи други песници, па и најпознатији, као што су Лукијан Мушицки (1822) и Лаза Костић (1861).³³ У Србском народном листу само током 1842, дакле у години Савине смрти, објављено је осам песама о Текелији, углавном младих песника међу којима су били и Севестијан Илић, Василије Живковић, Никола Боројевић и други. Све га оне уздижу веома високо и осим небеског раја проричу му вечну славу у роду на овоме свету. Узвишени гест Историјског друштва у Новом Саду тридесетих година двадесетог века, које је у заглавље дипломе почасним члановима, поред лика Светог Саве, ставило лик Саве Текелије, сведочи о једној постојаној линији српске самосвести. Међутим, од стварања Југославије, званична наука и

32 Коста Пеичић, *На свейѣѣ Саву. Вечнаја ѣамјай Сави Текелији*, Србскиј народни лист, год. VIII, 3. число. Будим 1843, насловна страна.

33 Лукијан Мушицки, *Ода Леѣо Високоблаѣородију ѣосѣодину Сави Текелију Краљевскому Советнику 14. Окѣи. 1822.* у књизи Лукијана Мушицкоѣ *сѣихѣѣворенија, књига друѣа*, Будим 1840.

Лаза Костић, *Сѣѣѣгодишњица Саве Текелије*, у књизи *Песме*, Нови Сад 1909, 99.

просвета игнорисали су овакве гестове, а каснији проучаваоци Текелијиног дела прогласили су их пригодничарским.³⁴ Текелија се у нашем времену поново јавља као песничка инспирација. Подстакнут читањем Текелијиног Дневника песник Павле Поповић испевао је песму *Дародавац који зајиса*.³⁵

Баштиници богате средњевековне књижевне традиције која је сва била устремљена ка вишем и узвишеном, и изданци српске народне књижевности, једне од најбогатијих у свету, која је такође опевала високи идеал, касније водећи српски литерати са омаловажавањем су одбацили аутентичну класицистичку поезију на свом језику називајући њене песнике одацијама. Тиме није оштећена само књижевна традиција, него је осиромашен и национални аксиолошки кодекс, јер су запостављене високе вредности стремљења ка добру, истини, правди и лепоти који је у овој литератури садржан. Реч хвалоспев добио је негативан предзнак, што би, ако би се прихватило као неко правило, довело у питање вредност великог дела не само српске уметности и културе, него и светске, укључујући и Библију и многа дела настала пре и после ње.

Хвалоспеви Сави Текелији значајни су по својим песничким вредностима и по томе што садрже истину о овој историјској личности. Трудолубив, чуваран, промишљен, Текелија је служио своме народу са верском, монашком преданошћу и то што је чинио било је израз највише љубави. Он није био разуздани богаташ који је са своје богате трпезе бацао мрvice сиротињи и песницима, па да су га они зато славили.

Нико до скоро није оспоравао морални интегритет Текелијине личности. Али, поодавно се око Текелијиног имена почело ширити извесно подозрење, некаква непријемчивост, наметан му је изванредан комплекс кривице. Када је историчар књижевности Андра Гавриловић, на пример, у листу Полиција бранио Текелију од замерки да је желео да буде српски кнез (као да је Текелија желео неке да преотме престо!), он се „осмелио“ да каже да у том случају на српски престо не би сео човек празне главе. Ни близу тога да је рекао: камо среће да су нам такви били кнезови. Гавриловић је Текелији ипак признао „кнежевски гест“ мислећи, свакако на задужбине иако их није поменуо. Ни он није мислио и на просветитељски значај Текелијине мисије, духовни смисао и вредност његовог подвига.

Уздужаност према Текелији осетила се, међутим, много раније, већ почев од буне 1848. године. У тим за српски народ и српску судбину трагичним догађајима, у којима треба тражити и корене трагедије из 1941. године, име Саве Текелије није светлело својим сународницима.

34 Приређивач Текелијине Аутобиографије, Александар Фориншковић, заступа је став да хвалоспеви Текелији нису вредни пажње. Види: Сава Текелија, *Описаније животова*, Београд 1966, 36-38.

35 Павле Поповић, *Дођошке и друже*, Нови Сад 1994, 103-106.

Никанор Грујић, на Мајској скупштини 1848. године помињао је Темишварски Сабор, али не и Саву Текелију. Он га није помињао ни у другим својим делима. Ово се може тумачити као последица става црквене јерархије према Текелији. Српска православна црква у 19. веку, њен врх у Карловачкој митрополији, посветили су се били практичним политичким пословима, под великим политичким притиском непријатељског окружења. Они су запоставили били културу и српску духовну традицију.

Обнова култа Св. Саве и афирмација просветитељског духа светосавља није потекла од јерархијског врха него је кренула одоле, из оних средина у којима је притисак на Србе у правцу однарођавања био велик и у којима су сачуване осетљиве нити духовног континуитета. Међу онима који су највише допринели да оживи светосавски култ и да Савиндан постане школска слава био је и Текелија. За то има више доказа.

Димитрије Руварац објавио је у Српском сиону 1905. године чланак *Како и где се почео свейковати св. Сава у Карловачкој митрополији?* Он каже да је открио књижицу штампану у Будиму 1806. године под насловом *Пройвед на ден свјайаго оица нашего Сави йерваго Архиепископа срискаго, месеца јануарија 14. дне, леиша 1806. у Тјукјулиној цркви свјайних айостол Пејтра и Павла зворена Георгџијем Алексич йајаже цркви йароком.* Из садржја беседе и описа свечаности види се да је она већ имала карактеристична обележја каснијих светосавских прослава. Руварац из овога закључује: „да је већ 1806. године – а биће и пре – у Араду најсвечаније прослављан св. Сава 14. јануара”. Тек после тога, од 1812. године, каже Руварац, то се чини у Земуну. Од 1838, од оснивања Текелијанума, то се чини и у Пешти. После 1842. (година Текелијине смрти) и у другим местима „мало по мало почео је се 14. јануар да се свечано прославља, а од 1860. постао је 14. јануар прави народно-школски празник, који се и по најмањим српским општинама најсвечаније прославља...”³⁶ Руварац се у чланку још чуди да српски народ „који је светковао толико и толико грчких и осталих светитеља”, још и раније „није 14. Јануара празновао св. Саву онако, као што га треба празновати”. Руварац, потом, истиче да је 14. јануар као дан св. Саве наведен још у *Саборнику* Божидара Вуковића (Венеција 1538), као и у *Србљаку* (Римник 1761) а да је „по регуламенту од 1770. и 1777, а тако исто и деклараторији 1779. допуштено било Србима једино св. Саву од српских светитеља празновати, шта више да је св. Сава 14. Јануара проглашен и признат од државне власти за народни празник и за патрона српског народа...”

Заслугу за организовање светосавске свечаности у Араду Д. Руварац приписује Сави Текелији. Он каже: „А да ли би се у њему (Араду – В. М.)

36 Српски сион, XV, бр 1, Сремски Карловци 1905, 25.

тада тако прослављало, и у Пешти овамо од 1838., да није у то време живео у њима народни добротвор Сава Текелија; то је питање на које се скоро с извесношћу може одговорити да не би". Он нарочито наглашава чињеницу да је у Сремским Карловцима, „Српском Сиону”, св. Сава прослављан тек од 1860. И додаје: „Дотле је у Карловцима прослављан св. Стефан због митрополита Стефана Стратимировића који је установио благодарјеније, којом је приликом уз Стратимировића и Димитрије Анастасијевић Сабов, основалац карловачке гимназије спомињан и слављен, а и остали приложници и добротвори. У новосадској, пак, гимназији, прослављан је св. Сава свечано од доласка Платона за епископа” (1851). Другим речима, Платон Атанацковић, Текелијин поштовалац и настављач у Матици српској, пренео је у Нови Сад традицију светосавских свечаности насталу под Текелијиним утицајем.

Може се претпоставити да су светосавске прославе у Араду и у Пешти биле тумачене и као Текелијино слављење сопственог имендана. Када је Јован Стејић 1824. године објавио своју песму поводом тога имендана под насловом *Привейсѣивие Тезоименсѣива Госѣ. Сави оѣ Тѣукјули* тиме је још више наглашено да је дан св. Саве празник Саве Текелије. Међутим, по садржају говора пароха у Арадској цркви, који Руварац цитира, јасно се види да се тамо славило име св. Саве и његово дело, а не Сава Текелија, који се у том говору и не помиње. Тек много касније, сватосавске прославе, нарочито у Текелијануму, заиста су добиле и карактер одавања поште великом добротвору. Али је тачно да се на светосавским свечаностима народ учио да, уз поштовање основних хришћанских врлина, посебно цени просвету и да светосавље прима кроз јединство речи и дела, мудрости и добротинства, без икаквог двојства.

Потпуним одбацивањем култа св. Саве после 1946. године и за Саву Текелију настало је време неразумевања, кривог тумачења и потискивања. Али талас негодовања против светосавских свечаности у школама јавио се и пре Другог светског рата и то из западних крајева новостворене Југославије. Они који су прихватили да су Срби, Хрвати и Словенци један народ са три имена, па се под том девизом ујединили у једну државу, нису имали воље да у својим школама славе српског просветитеља. И, уместо да на том питању извршена диференцијација доведе до разобличавања лажне свести о троименом народном јединству и да Срби задрже свога свеца, дошло је, у интересу тога јединства, до детронизације св. Саве када је Савиндан као празник избачен и из школа у које су ишла српска деца. Извршено је то под видом атеизације друштва која није погодила све подједнако.

Заборав просветитеља

Заборав Текелије као просветитеља, међутим, не може се везивати само за судбину култа св. Саве. Тај заборав почео је да се јавља врло рано и то и тамо где се не би очекивало. Тихомир Остојић је 1906. године у Матици српској држао светосавску беседу о Стерији. Било је то годину дана после чланка Димитрија Руварца о светосавким светковинама и оног парастоса Текелији у Сремским Карловцима, који је држао патријарх Бранковић, али и три, четири године после избацавања Текелије из издавачког плана Српске књижевне задруге (1902). Говорећи о Стерији Остојић је приказао време и прилике из којих је Стерија изникао означивши то доба као српски културни препород. Остојић је за Стерију написао:

„Он припада оној снажној српској генерацији која је у првој половини XIX века предузела колосални задатак да Српски Народ препороди у књижевности, култури и друштвеном животу и да га тако изведе из оријенталне запуштености и верске усамљености и уведе у коло европских културних народа и у круг опћих човечанских идеја. Кад овако кажем, мислим само на православне Србе, јер су католици и муслимани ишли својим путем у развиту“.³⁷

На овом месту Остојић набраја српска имена и дела „у добу Препорођаја“. Тај списак је нешто шири од оног Доситејевог списка српских просветитеља из предговора у *Ейшици*, јер је Остојић обухватио не само 18, него и прву половину 19. века. Препород су, по њему, припремили „један Орфелин, један Рајић, један Доситеј Обрадовић, један Манојло Јанковић, један Стратимировић и још једно коло школских људи“. Остојић овде не помиње Саву Текелију. Текелија свакако није спадао у онај „круг школских људи“ у који се могу уврстити МиријеВСКИ, ВУЈАНОВСКИ, МРАЗОВИЋ, НЕСТОРОВИЋ, ТЕОДОР АВРАМОВИЋ, ГРИГОРИЈЕ ОБРАДОВИЋ и други. Даље, међу онима који су обележили прву половину 19. века код Остојића се помињу: Вук Караџић, Димитрије Давидовић, па поново: „интелигентни митрополит“ Стратимировић, затим, Ђорђе Магарашевић, Милован Видаковић, Павел Јожеф Шафарик, Лукијан Мушицки, Јован Хацић и Сима Милутиновић Сарајлија. Али не и Сава Текелија нити Теодор Павловић, рецимо.

Један текелијанац, Тихомир Остојић, на Савиндан 1906. у Матици српској говори о српском културном препороду и заборавља да помене Текелију! То изгледа готово немогуће. Ако није заборавност или незнање, а ниједно не изгледа вероватно, шта је могло да буде по среди?

37 Тихомир Остојић, *О Јовану Св. Појовићу – беседа*, Летопис Матице српске, 241, Нови Сад 1907, 1-22.

Објашњење се мора тражити прво у Остојићевом тексту, па тек онда на другој страни.

Смисао препорода дефинише се овде као увођење Срба „у коло европских културних народа и у круг опћих човечанских идеја”. Зар није дело Саве Текелије имало баш тај смисао? Па зашто у то време и Остојић и други ово превиђају? Ако се иоле познаје историјски контекст ове идеје о европеизацији Срба, онда није тешко појмити да је та тенденција у основи била културтрегерска са примесамa колонизаторских тежњи, да је садржавала једну предрасуду о Србима као народу без културе, којег треба просветити и „ослободити” га, не само „оријенталног духа” него и баласта његове митологизоване прошлости. Оно увођење „у круг општечовечанских идеја” управо то значи. Оно имплицира ослобађање од онога што је српско и српствујуще, што је историјско и традиционално, а не обрнуто: да се у томе посебном и конкретном потраже општечовечанска значења и смисао. Србима је пребацивано да су оптерећени собом и својом прошлошћу. Иза тога крила се тенденција која је желела да докаже да Срби нису стари него млад и нови народ и да се српска нација формирала у 18. и у 19. веку, да је културу и просвету примила из Европе, односно из Русије и са Запада, да је све пре тога мрак и магла средњег века и „оријентална запуштеност”.

Прихватајући тада модерну парадигму по којој је Исток зло, а Запад добро, а Срби су само тај Исток, Тихомир Остојић није могао избећи грешку са Савом Текелијом. Тој наметнутој парадигми били су подложни и најјачи српски духови са краја 19. и почетка 20. века. Она је касније доживела историјску злоупотребу и довела Србе, а поготово њихову културу и науку, у поданички, завистан положај од туђих културократских центара. Текелија, међутим, својим делом је оспоравао такву парадигму. По њему Срби су и Исток и Запад. Он је и у томе следио наук св. Саве који је осамостаљивањем Српске православне цркве, без штете по православље, бранио слободу и самосталност српског народа на Балкану, између два велика центра теократске моћи. За то је била потребна јака национална свест коју су Срби у доба Немањића имали и по којој они спадају у старе народе, а не оне чија се свест формирала у 18, 19. и 20. веку. Међутим, слабљење српске националне свести за коју је Текелија, као што се видело, мислио да је агенс, а не кочница културног напретка, у једном периоду (који још траје) потискивања духа светосавља лишавало је Србе читавих делова њихове културне баштине. Није у питању само скраћивање српске културе за неколико векова (средњевијековни период) њеним преименовањем у византијску и словенску културу, него се овде ради и о сужавању српског културног простора само на терен православља, односно такозваног Истока, одрицањем српског карактера словинству и култури Дубровника.

Тихомир Остојић, текелијанац по души и духу, ипак није имао баш све те предрасуде. У својим књигама и историјским прегледима српске

књижевности он је и те како умео да води рачуна о целини српства и о његовим интересима. Међутим, и он као и други српски интелектуалци тога периода, нису успели да се отргну од припремљене схеме о просветитељској осовини Доситеј – Вук и да уоче и прикажу свестраност личности и величину подвига једнога Саве Текелије или једнога Стерије. Ни Стерија није довољно прослављен као високообразовасни правник, научни писац и професор, утемељивач просветних и научних установа у Кнежевини Србији и у своме родном Вршцу. Код Срба се више држало до Штросмајера, као оснивача Југославенске академије, него до Стерије као иницијатора оснивања Друштва српске словесности, Народног музеја и другог. Срби у својој историји нису имали много среће са културним, просветним и научним институцијама, поготово кад се оне пореде са снагом и величином стваралаца на пољу књижевности и уметности које је овај народ имао.

Говорећи о Стерији, Остојић је величао његово књижевно дело, пре свега комедије, а његов просветитељски и друштвени рад дао је само кроз неколико биографских цртица. Међутим, из кратке Аутобиографије Стеријине, написане на само једном листу хартије, коју је Остојић у овој својој беседи први штампао са рукописа, види се да је сам Стерија веома много држао до те своје делатности. У томе тексту Стерија је о себи у трећем лицу написао и ово: „На његово писмено представљеније које је у друштву са тадашњим професором А. Николићем Попечитељству Просвешченија потписао завело се Друштво Српске Словесности које сад тако полезно дејствује на изобразеније опште.” А мало потом и ово: „Кад се у септ. месецу године 1842. промена у правитељству српском учини, Поповић постане начелником Попечитељства Просвешченија. Прем да од природе слабог телесног састава и управо болешљив, развије делатност у великој мери. Сва важнија представљенија и пројекти, наредбе за школе и учитеље из његовог су пера проистекле. Његовим дејствовањем положи се темељ Српско-народном Музеуму год 1844. а год 1846. фонд сиротињски у сљедству којег изчезло је просјачење у Београду.”³⁸

Захваљујући научничкој коректности Тихомира Остојића који је донео овај цитат и још неколико података као што је онај о васпитању које је Стерија у најранијем детињству примио од своје мајке која га је научила „словенски разумевати” и са којом је „стариј завет више пута прочитао и готово наизуст научио”, читалац је већ и овде могао стећи слику о једној таквој личности у српској култури која је била израз вишевековног континуитета српског просветитељства. Али та слика била је тек у назнакама и још далеко од оне јасноће са којом се увелико говорило о просветитељству једног Доситеја. Ако се, међутим, упореде

38 Тихомир Остојић, нав. дело 6-7.

Стерија и Доситеј, први није учинио мање за просвету и културу српске државе него други. Па ипак, само Доситеј се величао као лучноноша који је све што је имао, а то је најпре славно име, уложио у темеље нове српске државе и њене просвете. Стерија није уложио ништа мање, па ни кад је у питању сјај његовог књижевног имена.

Али, постоји једна битна разлика између Доситеја и Стерије која је могла утицати на овако различит треман. С друге стране постоје, такође, неке сличности које повезују Стерију и Текелију и које бацају извесно светло на занемаривање њихове просветитељске делатности. За разлику од Доситеја Стерија није био јозефиниста а, као и Текелија касније, није био ни илирац ни вуковац. Једноставно, Стерија и Текелија нису се уклапали ни у једну доцније лансирану и подржану схему о културним препородима и напредним покретима на словенском југу. Заједничко Стерији и Текелији је то што су били оригинални изданци српске духовне традиције и културе и што су стварали најзначајније српске просветне, културне и научне институције у првој половини 19. века. Ипак, то им није донело славу српских просветитеља у оном смислу који се придаје тим речима када се помињу Доситеј и Вук. Европска популарност коју су стекла ова два велика српска писца, одвајала их је од њихове основе, од духа српске просвете који је у њихово време био веома изражен. Слављени као оци нове српске књижевности и културе, они су вештачки супротстављани другим представницима српског просветитељства. Дошло је до злоупотребе незреле историјске свести у делу српског друштва 19. века и до ширења опаке обмане да све почиње од нас и од данас, што је утирало пут самозабраву и новим пороцима који нису донели добра српском народу. Реч препород све је више губила значење обнове, а добијала смисао разлаза са самим собом и искорењивања. То је било време одвраћања Срба од Саве Текелије и других вредности универзалног значаја.

Врхунац славе – почетак изобличавања

Са временске дистанце веће од једног века могуће је уочити неке трагове великог маневра којим је Текелија удаљаван од свог народа. То се нарочито запажа почев од прославе стогодишњице Текелијиног рођења 1861. године, мада се чинило да је то био врхунац његове славе.

Култ Саве Текелије настајао је спонтано у и око Текелијанума и у оним границама до којих је допирао утицај овог просветног завода. Пошто су га ширили млади људи, он је лако пресађиван у све средине српске у које су текелијанци стизали. Текелија је слављен као просветитељ народни и добротвор српски. Ова два својства наглашена су и на традиционалној прослави његовог имендана на светосавској свечаности у Текелијануму 1861. која је те јубиларне године била још свечанија.

Присуствовало је више угледних гостију међу којима је била и кнегиња Персида Карађорђевић, мајка будућег краља Петра I.

Исте године, после осам месеци, Текелија је прослављан поново и то поводом стогодишњице рођења. Свечаности су држане у Новом Саду и Дебрецену, затим у Далмацији – у Задру, а приређен му је парастос и у Загребу. Прослава Текелијине стогодишњице требало је, према замисли Матице српске, да се одржи на дан рођења, 17. августа и то у средишту српства у Угарској. Замољен је патријарх Рајачић „као глава и први великодостојник народа српског” да прослава буде у Сремским Карловцима уз његово покровитељство и учешће. Патријарх је у децембру 1860. године радо прихватио Матичин предлог. Али, у јулу идуће године он је обавестио Матицу да му је немогуће организовати прославу на дан Текелијиног рођења и предложио је да се светковина одложи за идућу годину. Матица је ово схватила као одбијање, организацију прославе преместила је у Нови Сад и поверила је владици бачком Платону Атанацковићу (старом Рајачићевом ривалу) и начелнику новосадског магистрата Светозару Милетићу. Они су предлог прихватили, својски се потрудили и прослава је добила карактер политичке манифестације са јасним назнакама будућег национално-политичког програма Уједињене омладине српске. „Прославу Текелијине стогодишњице узела је потпуно у своје руке омладина”, каже Живан Милисавец.³⁹ Омладина је славилa оно што је видела и доживела – Текелијину љубав и пожртвовање, његове задужбине. За њих он „беше једини који у овом себичном свету не поживе за себе, но за свој род” како су тада написали. Нешто друго и посебније они код Текелије нису ни тражили ни примећивали.

Свесрпски карактер прославе одредио је највероватније Светозар Милетић чије доба утицаја у Матици српској почиње овим догађајем. На прославу су били позвани Срби из свих српских крајева од Скопља, Призрена, Његуша, Котора, Дубровника, Шибеника, Скрадина и Задра, преко Мостара и Ливна, Карловца, Бањалуке, Сарајева, Осека, Шапца, Крагујевца и Пожаревца до Сегедина, Арада и Темишвара. Позвани су и Срби из најудаљенијих српских енклава у Трсту, Бечу, Будиму, Пешти, Сентандреји, Коморану, Острогону, Стоном Београду, Српском Ковиљу и Мохачу. Из Загреба су позвани и Срби и Хрвати. Из Београда је дошла најбројнија делегација у којој је био и велики задужбинар Илија Милосављевић Коларац. Али су позвани и представници другог словенског света: Чеха, Словака, Пољака, Русина и Бугара. Нису позвани Руси. Позване су најзначајније мађарске културне институције. Одазвали су се многи. Поздравних говора и здравица било је у изобиљу.

39 Подаци о прослави Текелијине стогодишњице у Новом Саду узимани су претежно из књиге Живана Милисавца *Историја Мајнице српске, I део, 1826-1864*, Нови Сад 1986, 843-845.

На прославу није дошао патријарх српски Јосиф Рајачић, који је у то време већ био болестан и исте године је умро. Међутим, нису дошли ни арадски владика Прокопије Ивачковић (Румун по националном опредељењу) будимски владика Арсеније Стојковић и владика темишварски Самуило Маширевић. Сва три епископа бирани су доцније на столицу српског патријарха. Литургију и парастос је служио једини присутни владика – Платон Атанацковић, са архимандритима и другим свештеницима. Недолазак патријарха и три епископа на прославу означио је резерву врха српске цркве према Текелијиној прослави. Тешко је рећи колико се разерва односила на самог Текелију, а колико на амбициозни политички либерални дух главног организатора Светозара Милетића.

Исте године када и Текелијина прослава, само три – четири месеца раније, одржан је Благовештенски сабор (2-30. априла 1861). И на њему је дошло до великог окупљања Срба, али само из граница тада већ укинутаг Војводства Србије и Тамишког Баната, а не и из Војне границе и других крајева у којима су Срби живели. Шире окупљање на Сабору власти нису дозволиле, а на Текелијиној прослави јесу. Благовештенски сабор је и по садржају и по форми био веома налик на Темишварски из 1790. године. Све његове одлуке, међутим, остале су празне. Он је, практично, међу Србима и са њихове стране, констатовоа престанак функционисања српске аутономије такве каква је постојала током једне деценије (1849-1860).

Међутим, у припремама Благовештенског сабора појавио се међу Србима дух Саве Текелије тако што је дошло до штампања једног његовог политичког текста, први пут после 1848. године. Била је то Расправа о Србима или *Dissertatio brevis ... de gente serbica...* коју је године 1860. објавио историчар Александар Стојачковић и то у латинском оригиналу и у српском преводу. Као што је анонимна Текелијина расправа имала функцију да 1790. објасни Србима њихов положај уочи поновног успостављања угарског устава, и сада је она требало да упути Србе у историјско-политичка питања њиховог положаја у Угарској. То што је Текелијина расправа поново штампана, значи да је она још увек била актуелна и добродошла српској публици.

Текелија као писац до шездесетих година 19. века мало је кога интересовао. После његове смрти било је објављено само његово писмо Платону Атанацковићу у књизи Вука Караџића, Песма о женидби и Тестамент и Основателно писмо у Летопису. Сада се Текелија поново појавио међу Србима са једним од својих најбољих политичких текстова. Природно је да она страна која је 1790. године имала разлога да пише „утук“ на Текелијину анонимну расправу ни сада није могла лепим очима гледати на њено прештампавање, па још и на српском језику. Српски национални програм, који садржи Текелијана расправа, поново је био актуелан, а могло се десити да овај текст повуче и друге Текелијине

текстове и да Текелијина реч, његове идеје и његов дух, сигурно склоњени у његовим слабо распрострањеним књигама и у необјављеним рукописима, буду откривени и да изврше, за режим непожељан, утицај на српске читаоце. Пошто би се полемикама о Текелијиним ставовима у овом, ипак друкчијем времену, постигао само супротан циљ, јер би оспоравање довело до њихове популаризације, кренуло се другим путем. Корисније је било створити одбојност према Текелији, према његовој личности и нарочито према списима, бар код једног дела српске публике, и то оне, окупљене око српске православне јерархије. У ту сврху искоришћен је Текилијин сукоб са митрополитом Стефаном Стратимировићем.

Сукоб са Стратимировићем, иако о њему јавно није расправљано, није могао остати тајна. Ако би се Текелија приказао као човек који руши углед митрополита Стратимировића, онда би се могло из тога извести да је он и против ауторитета врха Српске православне цркве. За ширу и мање упућену публику могло би се чинити и више од тога: пошто је митрополит „владао” у време Првог и Другог српског устанка и уживао је део славе за ослобођење српства, сваки напад на њега био би удар и на српство само. Ако се ствари тако прикажу, српство ће само почети да се брани од Текелије. Биће доведено у недоумицу: ко је боље могао да изражава и заступа српске интересе – један православни митрополит или један угарски племић. На то питање, без обзира на истину и правду, од већине Срба могао се очекивати само један одговор. Онај танак либерални слој може бранити Текелију, али на своју штету. А када се схвати да Текелија може да баца сенку на њихов патриотизам, Срби ће га избегавати, без обзира на своја политичка уверења.

Ствар се одиграла тако што је у Даници августа 1861, дакле, у дане Текелијине прославе, објављен Одломак рукописа Саве Текелије о канцеларији српској у Бечу. Одломак се појавио у 23. броју који је носио датум 20. августа 1861, само три дана после прославе. У овом дневничко-мемоарском запису реч је о Текелијином сукобу са Стратимировићем око оснивања српске семинарије приликом њиховог сусрета у Бечу 1795. године. Шта се овим хтело рећи? Из касније изјаве уредника Данице Ђорђа Поповића Даничара у истом листу види се да је он рачунао са рушењем Стратимировићевог ауторитета и угледа као народног добротвора. Даничар је написао: „Митрополита Стратимировића све до јуче слависмо као народна добротвора, али од како је онај Одломак рукописа Саве Текелије о српској канцеларији у нашем листу (види бр. 23. од ове године) саопштен, ваљда ће се и о њему мњење модификовати.”⁴⁰ О Даничаревим намерама, дакле, не може бити сумње. Он је

40 Иларион Руварац, *Шта се и како се и с које се стјране досле йокушавало, да се и код нас оснује СЕМИНАРИЈА за кандидате свештјеничкој реда?* Нови Сад 1887, 32.

Текелији пришао као средству за рушење Стратимировићевог угледа. Био је то исти онај Даничар који је клеветао Светозара Милетића за тобожње учешће у агентату на кнеза Михаила.⁴¹ Али, Даница није остала на овоме. Већ у идућем 24. броју од 30. августа исте године објавила је *Одговор Саве Текелије на писмо грофа Јанка Драшковића. У Араду, 10. Ајр. 1841.* Е сад је већ све било „јасније”. Ето ко је био Текелија и с ким је био пријатељ. Са једним Хрватом, римокатоликом, са једним угарским племићем какав је и сам био. После више од године дана, у 33. броју од 30. новембра 1862. Даница ће објавити и Текелијино писмо Стратимировићу из 1827. које се тичало, између осталог, и семинарије и тиме ће ставити тачку на објављивање Текелијиних списа на својим страницама. (Даница је излазила од 1860. до 1872. године.)

У време када се појавио поменути Одломак још увек није била објављена на српском језику Текелијина Темишварска беседа. Није била објављена ни његова Аутобиографија. Па и Суботићева књига о Текелији изашла је тек 1862. Матица је реаговала касно и само је ишла Даничаревим трагом. О Текелији се стварао утисак на основу његових текстова у Даници. Заиста, да ли се могло боље парирати штампању анонимне Текелијине расправе о Србима, која је и у овом Стојачковићевом издању остала анонимна и којој је било пресуђено да тако буде још дуго.

У припреме за прославу Матица је ушла неспремно. Она је имитирала неке мађарске јубилеје, па је спремала медаље и друге реквизите, расписивала конкурсе. На Текелијине списе она у том тренутку није обраћала пажњу као што није учинила ништа ни пре тога да се Србима представи његова књижевна заоставштина. Да је он био и писац, дала је до знања тиме што се на Текелијином свечаном стојећем портрету, урађеном за ову прилику, истицао онај детаљ са књигом на којој је писало *Римљани у Шпанији*. И тај портрет урадио је један Мађар, Моро Тан, па је на слици и видљиво да није рађена у традицији српског грађанског портрета и по српском укусу. Можда баш том портрету имамо да захвалимо ону „немешку надменост” коју је Скерлић приговарао Текелији. Да ли је све на том портрету било преувеличано као изглед насликане књиге *Римљани у Шпанији* не може се доказати јер од свега што је служило као модел за слику остала је та књига, једна скромна брошурица, а не позамашан том у тврдим корицама, као на слици.

Текелијина стогодишњица обележена је и у Реформатској колегији у Дебрецену, којој је Текелија био завештао извесну суму. Касније су му пребацивали да је нагињао протестантизму, јер се наводно често позивао на то како је нека ствар постављена код протестаната. Митрополиту

41 Васа Стајић, *Светозар Милетић и Матица српска. Стоменица Светозара Милетића*. Летопис МС, 308, 3, Нови Сад 1926, 21.

Стратимировићу који је имао секретара протестанта (Беницког), агенте у Бечу који су били римокатолици и чак бивши језуити, као Керестури, то нико није замерао. Срби из Пеште нису ишли на прославу у Дебрецену показујући тиме страх од мађаризације Текелијине прославе. На тој свечаности, која је била свакако лепа, читали су своје песме у славу Саве Текелије мађарски песници Ференц Балог и Була Хорват.⁴²

Било је и других момената у овој прослави који су касније искоришћени у подривању култа Саве Текелије међу Србима. Наглашено учешће Мађара у прослави, у време када су они излазили из стања политичке потчињености у које су били доведени после краха буне од 1848. године, одговарало је њиховим политичким интересима. Још од 1858, па све до прославе у Новом Саду, они су показивали изузетно интересовање за Текелију, писали су о њему у својим гласилима, проглашавали га српским Сечењијем, сином Мађарске, уврштавали га међу изабранике генија човечанства и свесрдно су подржавали иницијативу за ову прославу. Јубиларне године први пут је у Текелијануму на светосавској свечаности одржан и један поздравни говор на мађарском језику. Високи представници Мађара на прослави у Новом Саду у својим здравицама говорили су о политичком јединству Срба и Мађара, о слободи, о образованости и о благостању. Они су сасвим тенденциозно наглашавали да је Текелија знао да су „интереси оба народа једни били, да су једни и сада и да једни и убудуће остају”.

Ови сценографски и сценаријски детаљи велике прославе сугерисали су представу о Сави Текелији као мађарском племићу који је волео све што је мађарско, а није волео Русе, на пример. Један аутор је касније приписао Текелији „антируско расположење” (Форишковић, 1966:22). Заиста, Руси једини од словенских народа нису били позвани на прославу у Новом Саду, али не због Текелије него да се Мађари не би подсећали на страховити пораз код Вилагоша који су им Руси нанели 1849. године и тиме спасли бечки престо. И ко зна због чега још. Руси су имали разлога да високо цене име Текелија. Али њихов блиски сусрет са Србима на прослави у Новом Саду не би био у складу ни са политичким интересима Хабзбурговаца, јер је време тактичког попуштања Словенима било прошло.

Текелија није посебно волео Мађаре, али их није ни мрзео као ни друге народе. Обзир који је имао према њима као народу са којим Срби заједно живе био је најприроднији израз његове културе и моралних начела. Схватање о Текелијином тобожњем мађаронству у смислу политичке терминологије из последње трећине 19. века права је бесмислица. Такво схватање није могло проистећи из иоле солидније анализе

42 Божидар Ковачек, *Две мађарске песме о Сави Текелији*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XVIII/1, Нови Сад 1969. 133.

његових списа. Некоме је, а да то нису морали бити Мађари, било важно да се таква схватања о Текелији рашире. У говору Јована Суботића на прослави у Новом Саду, који је сачињен од самих похвалних речи, једино место које нуди неку конкретну идеју о Текелијином лику јесте оно цитирано по којем испада да је Текелија на Темишварском сабору заступао интересе мађарске државе, држао страну племству и да није бранио интересе српског народа као целине. Јован Суботић, четрдесетих и педесетих година изузетно вредан књижевни радник и сарадник Матице српске, који је за српску књижевност дотле већ био урадио много корисних послова, у време прославе био је поджупан сремске жупаније административно везан за власти у Загребу. Он тада још није био председник Матице српске, што ће касније постати.

Сведочанства још једног изузетног савременика и учесника ове прославе, тадашњег младог песника Лазе Костића, завређују посебну пажњу. Прво сведочанство је његова песма *У стомен стоогодишњице Саве Текелије* награђена на Матичином конкурс поводом ове прославе, а друго је извештај са прославе. Оба текста објављена су први пут у 104. књизи Летописа (1862). У извештају о прослави Костић је писао да јој „досад у Српству није равне било”.⁴³ Он је изнео да је узор за ову српску била мађарска прослава књижевника Фрање Казинција (1859) која је подстакла Јована Ђорђевића на мисао (у Србском дневнику) о сличној светковини која би, према Костићевим речима, „Србима прилике дала да пред целом Европом покажу да су свесним кораком ступили у пантеон изображеног света” и да и они „знају уважавати и славити жртве и узоритости својих добротвора, својих генија”. Организатор прославе, Матица српска, према овом извештачу, соучила се са проблемом да српски народ тада није имао правог средишта свог друштвеног живота („нема огњишта”) у којем би прослава била приређена. Пешта Србима после 1848. године више није била привлачна, у Сремске Карловце се није могло због болести патријарха, па је тако Нови Сад одабран за ово национално позориште и тим догађајем он је инаугурисан као будуће седиште Матице српске и „Српска Атина”. Осим Матице Костић у извештају даје простор још двома новосадским српским установама, позоришту, тада у оснивању и правној академији, никад основаној. Његов опис прославе са духовитим начином имитације принципа описа догађаја по моделу Ахиловог штита, показује да је она била састављена из три дела. Први део чинио је парастос и говор свештеника Монашевића у цркви. Други део била је свечаност у дворишту „варошке куће” (магистрата) на којој је певана химна Текелији, читане награђене песме и одржан Суботићев говор. Трећи део представљао је банкет са пуно

43 Лаза Костић, *Стоогодишњица Саве Текелије* у књизи *О књижевности. Мемоари*. Нови Сад 1992, 25. И други цитати су из истог чланка.

здравица и одздравница од којих он не помиње ниједну посебно. А од многабројних гостију помиње само Илију Коларца чије име је претегло у приношењу злата на жртвеник српске просвете, односно у прилозима за отварање правне академије у Новом Саду. Костић је завршио свој извештај овом реченицом: „Име Саве Текелије прослављено је на овој стогодишњој светковини онако како су то његова ретка и ванредна дела заслужила”. Из извештаја проистиче да је Текелија слављен пре свега и изнад свега као добротвор.

Другачију и дубље истиниту слику времена и догађаја даје поменута песма Лазе Костића. Написана пре представе, пре догађаја, она каже: праве духовне гозбе, очекиваног симпозијума на којем би се вредновала мисао и дело Саве Текелије, није било и није ни могло бити. На попришту имагинарне прославе Текелијине у његовој библиотеци уместо свечарског сјаја: „у одаји међ књигама / засела је тешка тама”, уместо укрштаја идеја дошло је до праве морске буре у којој „српски морнар очајани” из „помрчине робовања” са погледом на светли лик Текелијин дозива зору „нову славу сањајући”.⁴⁴ Песник је друкчије видео историјску истину од извештача са дневног догађаја.

И заиста, ризница мисли које је Текелија посветио своме народу на овој свечаности није била ни отшкринута. Тек после прославе и две године после Благовештенског сабора објављена је први пут на српском језику Темишварска беседа. Карактеристично је да су битна дела за Србе објављивана после догађаја са којима су могла имати корисну кореспонденцију. *Историја* Јована Рајића чекала је деценијама да би била штампана после, а не пре 1790/1. године када се решавало о положају народа у Монархији. Текелијина Аутобиографија објављена је тек уочи и после Берлинског конгреса (и то без Писма Наполеону које је нудило политику европске равнотеже и јаку српску државу), а у време одузимања управе Матици српској над Текелијанумом. *Историја Срба* Владимира Ћоровића, написана уочи Другог светског рата, штампана је тек уочи распада Југославије (1989).

Овако режираном прославом биле су створене само неке претпоставке за ширење једне несимпатичне слике о Текелији међу Србима. Ту слику је тек требало извести према датим елементима у тој прослави и требало ју је потписати. Да би се она примила, тај посао је требало да уради један Србин. И такав Србин се ускоро јавио. После онога што је овај Србин урадио Сава Текелија је морао за дуже време да изађе из српске историје као носилац српске идеје и као просветитељ.

44 Лаза Костић, *Стогодишњица Саве Текелије у књизи Песме*, Нови Сад 1909, 99-103.

Научна критика или велика грешка

Више од свих овде описаних догађаја за судбину Саве Текелије као писца, па тиме и просветитеља српског, био је пресудан пријем на који су његова дела наишла при крају 19. века код архимандрита манастира Гргетег Илариона Руварца, историчара који је понео епитет оснивача критичке историјске науке у Срба. Он се само дотакнуо питања о списима Саве Текелије, али је зато о њима дао неповољан и оштар суд. Тек после њега Јован Скерлић је формирао свој став о Сави Текелији. Иларион Руварац је у Гласу истине 1886. и 1887. штампао свој рад под насловом *Шта се и како се и с које се сиране досле ђокушавало, да се и код нас оснује семинарија за кандидатџе свештеничког реда?*⁴⁵ У томе раду он је поставио питање: ко је крив зашто српска црква није основала семинарију за васпитање свештеничког подмлатка иако је то било актуелно више од једног века. И дао је чудан одговор: крив је Сава Текелија!

Руварац је заступао становиште да је семинарија била и јесте „прва и најпреча потреба цркве”. Сматрао је да је велика штета што су сви напори током више од једног века да се она оснује остали безуспешни. Сматрао је да је Стратимировић погрешио што није основао семинарију. Али: „Човек је био, па је погрешио!” (45). По Руварцу проблем није у томе што је Стратимировић погрешио, него у томе што је он „случајно Митрополитом постао” (43). Да је на Темишварском сабору за митрополита изабран најстарији владика Петар Петровић, а не најмлађи, Стратимировић, „ми би имали своје Семинарије, те ја не бих морао сада мучити се с питањем: ко је крив и је ли Стратимировић крив што те Семинарије и данас нема!” (43)

Уместо одговора на питање које стално понавља: ко је крив што семинарија није основана, он поставља друго питање на које одмах има категоричан одговор. Написао је: „А ко је крив што није најстарији и до тада најзаслужнији епископ за Митрополита изабран, већ најмлађи? Стратимировић није, – а није ни царски комисар, ђенерао Шмидфелд – та ено вам у „Летопису” у књизи 120. Савине Автобиографије па прочитајте (...) и увидићете да је Сава Текелија, млади вођа и ревнотељ српски крив” (43).

У овој књизи је већ показано како је дошло до избора Стратимировића и ко је на то пресудно утицао. Видело се да Сава Текелија није. Осим тога зна се да је Текелија упорно тражио оснивање семинарије и да је то инсистирање и било повод да се поремете његови односи са Стратимировићем. Па ипак, Иларион Руварац је питање о семинарији претворио у питање кривице Саве Текелије.

45 Расправа Илариона Руварца прештампана је под истим насловом као посебна књига у Пајевећевој штампарији у Новом Саду 1887. године. Цитати су према овом издању.

Осим што га је прогласио кривим за избор митрополита, И. Руварац је замерио Текелији на оном детаљу у Аутобиографији поводом митрополитове смрти. Текелија је писао за митрополита: „видно да се објео”, „видно да је много јео, те га шлаг ударио”. А И. Руварац на то вели: „Тако Сава Текелија о Митрополиту С. Стратимировићу” (30). Замерио је И. Руварац Сави и то што се митрополит, који се ни у чему није слагао са Текелијом, слагао са њим само у једној ствари – у питањима језика. По Руварацу Стратимировић је у питањима језика пошао за Текелијом а Текелија је био коловођа у тој ствари. Међутим, Стратимировић је био не само старији од Текелије него је био и на таквом месту и такве природе човек да је о његовом повођењу за Текелијом тешко могло бити речи. Али, по Руварацу, и неуспех у оснивању семинарије и српска спорења око језика требало је свалити на Текелијина леђа. Текелијина кривица је сада већ трострука: крив је за избор митрополита па самим тим и за неуспех у оснивању семинарије, крив је што вређа митрополита написавши да је много јео и крив је што је митрополита навео на криви пут у питањима језика. Текелија је, дакле, извор сваког зла.

Оно главно, међутим, што је И. Руварац о Текелији написао и што је пресудно утицало на судбину Текелије као писца и на пријем његових списа све до данас то су ове четири реченице: „И тако питање: ко је крив, и да ли је Митрополит Стратимировић у том погледу што крив, – сасвим отпада, и Сава Текелија који је под старост своју оно о Стратимировићу у својој Аутобиографији записао, био је г. 1790 и 1795 и 1798 године млада усијана и немирна глава и човек доста сујетан и осетљив. Па и та Аутобиографија и онај одломак његов, како је написан! Тако су некад наши почтенородни трговци и мајстори писали. А Сава је изучио све школе и знао толике језике и био Доктор свију права!” (45-46).

Иларион Руварац писао је ово непуних двадесет година пре своје смрти. Никола Радојчић пише да се Руварац интересовао за Текелију при крају живота. Било је за њега касно да исправи своју грешку, ако је тако нешто уопште и намеравао.

А И. Руварац је починио озбиљну грешку. Он се одбојно, негаторски, поставио према Ђорђу Бранковићу и Сави Текелији иако су они били носиоци српске националне и државне идеје. Тиме је тој идеји задат велики ударац. Да Иларион није остао само на ономе што је Текелија писао о Стратимировићу поводом семинарије и на шта он, уосталом, није имао замерке, него да је озбиљно размотрио објављене и необјављене Текелијине радове, он не би могао закључити да је Текелија био „усијана и немирна глава”. Он не би могао превидети да је Текелија био одговоран човек који је интелигентно и сталожено разматрао најважнија питања свога национа и да је нудио озбиљне одговоре, такве да су они представљали добар и реалан национални програм. Али, Руварац у то није хтео да улази. Он је о Текелији имао унапред припремљен суд.

Руварчев поступак је чудан и кад је реч о Стратимировићу. Он је на овом месту објавио много грађе из које се не стиче лепа слика о митрополиту. А истовремено, са своје стране, написао је праву апологију те историјске личности (види страну 27 код Руварца). Никога од цитираних аутора, чији текстови су неповољно говорили о Стратимировићу, Руварац није окривљавао нити је посебно разматрао њихову тачку гледишта – осим Текелије. Можда је Руварац могао овако поступити у овој ствари рачунајући на неко шифровано споразумевање са савременим читаоцем. Али, као научник он је погрешно, јер је промовисао један модел критике који је у основи политичкоманипулативан и који каже: није важно у чему је кривица, али ми знамо ко је крив. Или друкчије: није важно шта каже, него ко каже. Могао је Текелија писати и истину, али кривица је на његовој страни. А митрополит је у праву.

Руварац у своме раду од Текелијиних списа спомиње само Одломак о српској канцеларији и Аутобиографију. Међутим, кад помиње године 1790, 1795. и 1798, онда је јасно да се то што је хтео да каже односи на Темишварску беседу (1790) на Текелијин Дневник (1795) (за који је, по свој прилици знао, пошто је употребио и то име) и на књигу *Једнога Арађанина начерјаније* (1798). Ако критичар Руварчевог кова устврди да су та дела настала из немирне и усијане главе (а он је баш то написао) и на тај начин их омаловажи, ко ће се онда усудити да се озбиљније бави тим списима?

Захваљујући Руварчевом високом реномеу зачетника критичке историографије у Срба, ова негативна квалификација Текелијине личности и његовог дела, без анализе и аргумената, постала је модел за српске научнике и писце. Кад су Текелија и његови списи у питању, они су најрадије заобилазили ту тему, али кад то нису могли, онда су исто тако осорно и са мало речи доказивали да је он нешто погрешно и да је за нешто крив.

Руварчев утицај нарочито је био уочљив код Јована Радонића. Он у неколико својих радова помиње Саву Текелију са интонацијом коју је дао И. Руварац. Радонић је још увећао Текелијину „кривицу” за избор митрополита Стратимировића приписујући му у томе нечасне намере. Он је написао: „Надао се, ваљда, да ће слабуњави млади епископ бити играчка у његовим рукама...”⁴⁶ Тако нешто можда је могао да напише неки савременик који није добро познавао Текелију и цео његов до-тадашњи и будући живот, али никако историчар коме је Текелијин живот био као на длану и који је могао знати да овај није био ни политикант, ни интригант ни манипулатор. Нико до сада у Текелијиној биографији није пронашао ниједну личност за коју би се могло рећи да је била играчка у

46 Јован Радонић, *Митрополит Стефан Стратимировић у књизи Слике из историје и књижевности*, Београд 1938, 303-314.

његовим рукама. Видели смо да млади и добронамерни Текелија који је на Темишварском сабору „прозрео игру бечког двора” није могао избећи да и сам послужи у остваривању добро смишљеног сценарија за избор митрополита. Видети нешто друго у Текелијином опредељењу за Стратимировића осим добрих жеља, може бити само израз зле воље. То што се Текелија доцније разочарао у овог човека, за то је било разлога и он је о томе оставио сведочанство у својим списима намењеним да буду објављени после Стратимировићеве и своје смрти.

У своме раду *Писмо А. И. Турђењева митрополију Стефану Стратимировићу и одговор митрополијов с његовом расправе о Власима*⁴⁷ Радонић је дао исцрпан преглед литературе о пореклу Влаха и у оквиру тога изразито негативну оцену Текелијине књиге о овој теми. Пада у очи да је у целокупном прегледу литературе Радонић изнео свој лични суд само о овој књизи. И то подсећа на оно кад је Руварац само Текелији замерио негативан суд о Стратимировићу, а не и другим ауторима чије је судове навео и који су били много оштрији од Текелијиног. У свом раду *Иларион Руварац*,⁴⁸ који представља говор одржан на свечаној седници Савета Матице српске на св. Саву 1932, Радонић на једном месту, дивећи се Руварчевој „ерудицији, његовој грандиозној меморији и брзини суђења”, каже како је од њега сазнао да је писац анонимне књиге о Власима Сава Текелија. Да ли је хтео да каже да је од Руварца преузео и свој суд о тој књизи?

И Никола Радојчић, када је после Првог светског рата писао о географским знањима о Србији у 18. веку или о штампању Душановог Законика, веома опрезно се дотицао Текелије трудећи се да не каже неку сувише похвалну реч. Слично се, у истом периоду, понашао и Душан Ј. Поповић, на шта је указао Милутин Јакшић. Сви они као да су оваквим понашањем желели некоме да угоде. Сви они су променили свој став према Текелији после Другог светског рата и у својим позним годинама писали су о њему са већим пијететом и много слободније. Као да су их страшна катаклизма рата и нека нова искуства ослободили неке унутрашње стеге. Управо ови историчари учинили су подвиг, или бар оно што је било најнеопходније, у спасавању имена и дела Саве Текелије.

Једини историчар Иларионове школе који није зазирао од Текелије био је Иларионов рођени брат Димитрије. Он је публиковао огроман број историјских извора од којих су неки веома значајни баш за осветљавање личности и дела Саве Текелије.

47 Летопис Матице српске, 228, Нови Сад 1904.

48 Јован Радонић, *Слике из историје и књижевности*, 467-499.

Апотеоза

Насупрот овој, рекло би се главној, линији у нашој националној науци, било је пре и између два светска рата примера високог оцењивања Текелијиних списа и његове личности (Манојло Грбић, Стојан Дедић, Лазар Секулић, Емилија С. Проданов) али такви аутори и њихови радови остали су на маргинама научног и културног утицаја. Чланак Димитрија Кириловића из 1936. о погледима Саве Текелије на васпитање, иако кратак, права је реткост по томе што се без предрасуда приближује делу Саве Текелије.

Текелијино добротинство и просветитељство, у периоду о којем је реч, најјаче је заступао Вељко Петровић.⁴⁹ Иако су његови радови о Текелији и Текелијануму били раније емитовани на Радио-Београду, они су штампани тек у његовим Сабраним делима 1954. године тако да су практично и они дошли до читалаца у време када су историчари Радонић, Поповић и Радојчић објављивали своје текстове са коригованим ставом према Текелији. Слободно се може рећи да су се српска историјска наука и књижевност озбиљније почели бавити Текелијом тек педесетих и почетком шездесетих година 20. века.

Вељко Петровић није прихватио судове Илариона Руварца и Јована Скерлића о Текелији. Он је исправио Скерлића, па тиме и Руварца написавши да код Текелије „уопште није било немешке надмености”. Он је Скерлићу, на неки начин, одговорио и на избацавање Текелије из Задругиног издавачког плана, најављујући да ће „Аутобиографију, у интегралном тексту, вероватно идуће године, издати једна од водећих књижевних установа, те ће наш свет наћи у њој правога духовног уживања и упознати у њој једну од најсветлијих и најсимпатичнијих личности нашег препорода”. (205). Вељко је, дакле, кориговао и Остојића који је Текелију изоставио из круга српских препородитеља.

Исто као и Остојић Вељко Петровић је гледао на „оно раздобље од пола века, и више, које опкорачује крај XVIII и почетак XIX века” као на доба српског препорода. Али он је у томе добу видео Саву Текелију на високом месту. Написао је: „Један од делотворних носилаца и узоритих представника тога доба био је Сава Текелија. Поред Св. Петра Црногорског, Карађорђа, Доситеја, митрополита Стратимировића, стоји на истој равни и Сава Текелија. Његово дело није тако опипљиво и учљиво”. (215). Ова последња реченица може бити знак извесног колебања, али пре ће бити да је она последица дотадашњег третмана тога дела и обзира

49 Поводом 175. годишњице рођења Саве Текелије 1936. и 1937. Вељко Петровић је написао и објавио на Радио Београду три чланка: *Сава Текелија. Стогодишњи дом Саве Текелије. Сава Текелија и Текелијанум*. Чланци су касније штампани у његовим *Сабраним делима*, књига II, *Време и догађаји*, Нови Сад 1954. стр. 197-222. Цитати из ових чланака биће обележени у мом тексту бројем стране према овом издању.

према претходним критичарима са којима је Петровић прикривено полемисао. Она, уосталом, сведочи о запостављању тога дела у српској традицији које је већ било узело маха.

Вељко Петровић као да је одговарао и каснијим следбеницима ставова Илариона Руварца и Јована Скерлића када је овако писао о Текелији:

„Има извесне трагике у томе што Сава Текелија, *превасходно ђолићичка, државничка и интелектуална глава* остаје у нашој успомени само као велик, рекао бих, највећи добротвор српског народа. Дакле, као, само својим новцем. Међутим, и у томе како је он своје легате расподелио, наменио и образложио, истичу се оне његове поменуте одлике које нису могле у тадашњим приликама иначе да нађу себи одушке.”(203).

Невидљива рука опет се постарала да све што је Вељко Петровић истицао као позитивно, каснији аутори, који су се на Вељка позивали или нису, те његове позитивне оцене преобрате у мање, више негативне квалификације о Текелији. И Живан Милисавац и Александар Форишковић објашњавали су Текелијино добротворство пре свега чињеницом што је он био без деце, па није имао коме да остави имање. Тиме су Текелијини мотиви осиромашени, а његов просветитељски порив негигантан. Док је В. Петровић писао о реткој финансијској промућурности и штедљивости Текелијиној, о његовој љубави са којом је последње године живота посветио васпитању омладине као практично први управитељ Текелијанума, Форишковић је писао о старачкој загрижљивости и парничарењу, о надмености и болесним амбицијама, а Милисавац о Текелији као лихвару.⁵⁰ „Самољубиви Текелија”, „сујета, охолост”, „надмено нетактично држање”, то су епитети без којих се не може ни у текстовима објављиваним деведесетих година 20. века.

Осим Вељка Петровића најдаље у истицању просветитељске мисије Саве Текелије отишао је Никола Радојчић када је помињао племенитост и мудрост намене Текелијиних завештања. И Петровић и Радојчић су уочили погрешку оних који су сматрали да је Текелија велик пре свега или само својим новцем. А ево како Вељко пише о одликама личности Саве Текелије:

„Његове су заслуге знатне, његова су дела још увек жива и сама по себи делотворна, али је и његова *личност изванредно занимљива и ђривлачна*. Уз то, ничији живот, од тих наших крупних људи, осим јединог Доситеја, није толико, до ситница познат, а опет захваљујући његовом *ведром духу, храбро ођвореном, искреном и истинољубивом духу* и оној *хуманој, ђпросветилачкој*,

50 Живан Милисавац, *Историја Мађице српске, I део*, Нови Сад 1986, 368.

родољубној нейколебљивој а ширезвеној свесџи која је јадна од главних врлина људи XVIII века” (197-8).

Дакле, све супротно Илариону Руварцу и нарочито супротно Александру Форишковићу. Па даље:

„У своме друштву, међу Србима и у монархији, уздигао се до угледа само као *изузетан интелектуалац* и богат племић, али у хијерархији дотерао је до сасвим скромног ранга, као што би и сваки други немеш без икакве спреме. Осим тога, баш због тога што се образованошћу високо уздигао изнад своје средине, тако-рећи одвојио се од ње, он је био и *начелан и скрупулозан муж*, па му је и то сметало у време силових енергија без принципијелности и моралних обзира. Морао је на себи осетити да није довољно васпитати себи сличне појединце које ће пресни амбијент једно за другим прождирати, већ да је неопходно васпитати Србима читаве групе интелектуалаца, које ће, хоћеш-нећеш, ослањајући се једно на друго, заједнички и подједнако утицати на народ” (208).

А о добротинствима Текелијиним Петровић је писао овако:

„Текелија је вазда пристизао у помоћ народу у добри час. Родољуб и интуитиван политичар. У „Консилијуму”, у влади ризиковао је свој чиновнички положај заузимајући се за народна права против често себично кратковидних јерарха. На чувеном Сабору 1790 у Темишвару он провиди дефинитивно бечке интриге и узалудно опомиње народ да не наседа аустријскоме мамцу, да не тражи илузорну државноправну изолацију, већ да тражи да се Срби прилагоде угарскоме уставу и у њих да инартикулишу заштиту својих верских и националних слобода. 1837 г., када је Матица српска у Пешти, због неких злоупотреба својих људи, била суспендована и пред опасношћу укидања и одузимања њених фондова, он јој први пут притиче у помоћ.” (203-4).

Да је Текелија са Теодором Павловићем спасао и обновио Матицу српску, то му признају и истичу сви Матичини историчари (Мирко Балубџић, Васа Стајић, Живан Милисавац и други).

Текелија је знао да оснивање васпитног завода тражи не само зграду и новац за издржавање питомца него и добру библиотеку, добро унутрашње уређење, квалитетне васпитаче и велики лични труд и љубав, а све то он је био обезбедио. Добре књиге у овом народу писали су многи, али добрих установа нису створили много. Вељко Петровић је о Текелијануму и ово написао:

„И мада је то била 'Стаклена кућа', како ју је називао директор чика-Стева, то јест таква у коју стално мотре Мађари и сазнају све шта се у њој догађа, она је била жариште српства и југословенства у угарској престоници, у којој је Скерлић говорио последњи пут пред смрт о новој зори југословенске слободе, и одакле се цела кита добровољаца стекла на Дрини, на Солуну и на Добруци. Јер, Тјукјули учашчимсја није оставио само дом, већ

и завет својим питомцима: да као и он, њихов бесмртни отац Сава, служе своме роду предано, „благодјетелно и благополучно”. (213-214).

Тако је о Сави Текелији писао текелијанац и велики бард српског песништва, али и заточеник и заточник српских културноисторијских тема, Вељко Петровић. Један други велики песник, који није био текелијанац по школи, али јесте по духу, Милош Црњански, Текелијин земљак, (рођен у Чонграду, школован у Темишвару) написао је о Сави Текелији „да је његов живот читав роман и историја”.

Текелијини мотиви за учињена добротина погрешно су касније тражени у споредним чињеницама (неуспешан брак без деце) а не у његовој просветитељској вокацији и социјалном и политичком програму. Вељко Петровић је истицао баш ту другу и важнију страну Текелијине мотивације: његов план „како да унапреди и убрза стварање интелектуалног сталежа своме народу и како да за тај циљ осигура све своје огромно имање” (207). А да је на почетку тога дела био план сведочи књига *Једнога Арађанина начерџаније*. То је и Доситеј потврдио. Међутим, ставови Доситеја, Црњанског и В. Петровића били су ставови песника а не научно изведене оцене. За науку Текелија је дуго био табу-тема на којој се проверавао анксиозни српски патриотизам или поданички рефлекс. Пробитачни научници заобилазили су Текелију по резону: не може бити да је он много вредео ако није уживао подршку мудрога митрополита Стратимировића. Замисао да се Текелијин култ руши помоћу ауторитета митрополита Стратимировића успевала је. Просветитељски рад Саве Текелије често је остајао у сенци величања митрополита Стратимировића. Стратимировићева харизма, врло велика у своје време, била је проблем и за историјску науку. Српски историчари са великим обзиром према ауторитету Стратимировићевом писали су о његовом црквеном раду, о објављеним и необјављеним списима, о његовој политичкој улози. Оно што је битно за нашу тему то је Стратимировићев допринос на просветном пољу. Он је досада оцењиван и као веома значајан и као недовољан. Стратимировићу је на самом почетку своје владавине одиграо кључну улогу у оснивању Српске православне гимназије у Сремским Карловцима (1791) чиме је његов углед добио веома чврст темељ. Он је затим основао Богословију (1794) са Благодјејанијем и Конвиктом. Постарао се да се штампа *Историја* Јована Рајића, а дао је и прилог од 300 форинти за штампање Вуковог *Српског рјечника*. Обогаћено је Патријаршијску библиотеку. Оставио је 40.000 форинти за подизање митрополијске резиденције и извсна средства за Благодјејаније.

Историчари су, међутим, приметили да је Стратимировић брзо занемарио школе које је основао, да „није марио за учено свештенство” и да дугачко време своје владавине није довољно искористио да на виши ниво подигне просвету свештеника и мирјана. Осим тога што није основао семинарију, Стратимировићу се приговорило и то што није дао да се

штампа ниједно богословско дело од оних за која су од њега тражена одобрења. Велико богословско дело Јована Рајића у пет књига остало је нештампано, као и дела Јована Петровића, Прокопија Божића, Атанасија Влаховића, преводи Петра Витковића и друго. У Богословији се учило из бележака, а не из књига. Истовремено, митрополит је дозволио архимандриту и каснијем сибињско-румунском митрополиту Андрији Шагуни да на основу Рајићевог рукописа састави и штампа догматику и моралику за Румуне и да преведе и штампа Божићев *Еванђелисџар*.

Човек великих научних преокупација и амбиција, Стратимировић није штампао своје рукописе изузев спева *Љубисава и Радован* и етимолошког огледа о речи књаз и књига. Неке његове мање радове објављивао је у немачким периодичним публикацијама директор Сремско-карловачке гимназије Карл фон Руми. Димитрије Руварац, који је више пута писао о Стратимировићевим рукописима, у једном свом напису овако је оценио његов рад:

„Сви горе наведени састави Стратимировићеви драгоцени су докази његове доста велике учености, вредноће, начитаности, *ал од свега њога никакве користи није имала српска црква, наука и народ*.

Много би већу корист они имали и по њих (би боље) било да се Стратимировић мање бавио високом науком, а више да је радио око напретка своје цркве, свештенства, учитељства и народа. А какве је спремне дворске калуђере имао у своме двору, шта се све није могло уредити на просветном пољу!”⁵¹

Стратимировић је све своје преамбициозне научне планове желео сам да оствари и није организирао нити помагао научни рад својих сународника. Према страним ауторитетима био је „отмено скроман, но ипак скроман”, а према ученим Србима арогантан и груб. По свему што се о Стратимировићу зна, изгледа да он није истински веровао у смисао идеје о просвећености народа и да је био склон владавини над необразованим светом узимајући простоту народа као врлину. Другим речима, митрополит Стратимировић, и поред све своје учености и високог чина, није деловао као просветитељ у српском народу и није вршио свој задатак у духу традиција српске цркве. Димитрије Руварац је приметио да је Стратимировић напустио пут којим су ишли српски митрополити у 18. веку.

У задивљујуће исцрпном и документованом приказу Стратимировићевих историјских радова Никола Радојчић дао је елеманата за закључак да су контакти митрополитови са страним научницима и њихова ласкања њему одвајали овога од српске публике и српских тема и

⁵¹ Димитрије Руварац, *Митрополит Сиван Стратимировић*, Гласник историског друштва у Новом Саду, II, 1929, 390.

гурали га у мутне пределе ране словенске историје. Радојчић наводи како је немачки историчар Шлецер, чијим пријатељством се Стратимировић веома поносио, хвалио митрополитове просветитељске напоре којима он поправља „хиљадугодишњи” културни застој Срба.⁵² Хвалио га је много и Ј. Хр. Енгел и други. Никола Радојчић у другом свом раду о Стратимировићу пише:

„Стратимировић је збиља био чувен у великом свету, и културном и политичком, али њему је нарочито било стало до угледа у ученом свету”.⁵³

Истовремено он констатује да иза митрополита нису остала готова научна дела него само празни планови и недовршени радови (изузев састава писаних по нарудбини власти и учених странаца). Иако је важио за ученог филолога и историчара, Стратимировић „није лично вршио благотворан утицај на српску историографију” која се, „после Рајића, налазила у тешком застоју” (Радојчић, 1929:360) а није имао конкретних резултата ни у филологији.

Радојчић није коментарисао Шлецеров став о „хиљадугодишњем” застоју српске културе. Немачки професор је овим негирао српску средњовековну традицију, област за коју се Стратимировић најмање интересовало. И Стратимировићу је, дакле, сугерисано да нова српска култура и наука почиње од њега, а он је, као велики родољуб и прави Србин желео да научно докаже што старије корене словенства и православља у Панонији, односно у Хабзбуршким земљама. Њега нису интересовале средњовековне српске повеље, а изгледа, ни хагиографије, јер није оставио трага да се њима бавио. Привучен изазовом још веће старине и још веће славе за Србе пристајао је митрополит да се, практично, одрекне хиљадугодишње српске културе. Циљ оваквог усмеравања митрополитових научних преокупација био је да се српском народу и православљу измакну испод ногу сопствени темељи. Као први човек српске цркве Стратимировић се није уздигао изнад научељачких распри тога доба и манипулација науком у политичке сврхе.

Што није радио митрополит нису смели ни други калуђери, па тако ни Лукијан Мушички није био тај који је свету открио богатство средњовековне српске књижевности, иако му је оно било познато. Урадио је то један странац, Словак Павел Јозеф Шафарик, директор новосадске Гимназије. Па и његова делатност је пресечена, а његово главно дело које о овоме говори никада није преведено на српски.

52 Никола Радојчић, *Историјске студије Стефана Стратимировића*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, II, 3, 1929, 323.

53 Никола Радојчић, *Митрополит Стефан Стратимировић. Говор о прослави стогодишњице његове смрти у Свечаној седници Матице српске на Светиој Саву 1936*, Летопис Матице српске, 345/1, 1936, 57.

У своме другом раду о Стратимировићу, у Говору о прослави стогодишњице његове смрти у свечаној седници Матице српске на Светог Саву 1936. године Никола Радојчић је доказивао да је Стратимировић био „као толике разборите српске црквене поглавице, који су се угледали на Светога Саву, разуман просветитељ и мудар државник” (1936:42). Али, Радојчић ипак није написао да се сам Стратимировић угледао на Светога Саву. А било би добро да је могао то да напише.

И Радојчић је у овом другом раду ауторитету Стратимировића принео на жртву Саву Текелију. О Стратимировићевом избору за митрополита он је овде написао:

„Када се овако преко реда и обичаја бира, очекују се нарочите услуге од изабранога, обично да буде сенка на постигнутом месту. Ако је то желео Текелија, много се преварио. Стратимировић није био за сенку митрополита. Можда је зато и осетио ненаклоност Текелијину.” (1936:46).

Прва реченица у цитираном тексту делује убедљиво. Али, да није Текелија био тај који је изабрао Стратимировића то је већ показано у овој књизи. Осим тога, није митрополиту била потребна наклоност Текелијина, него обрнуто. Текелији је недостајала митрополитова наклоност, па и заштита. Ако су Текелијине наде изневерене, онда то није зато што Стратимировић није био сенка на месту митрополита, него пре зато што је то био. У сваком случају Текелија је сматрао да он не испуњава своје дужности како треба. Пишући овај други рад о Стратимировићу Радојчић није тражио да му се верује на реч. Рекао је:

„Свечаност часа заиста неће бити тиме нарушена што ћу тежити да истина кресне пред вашим очима. Празно словословије било би, мислим, увреда помену Светога Саве, и њиме се не би одала част Стратимировићу, јер о животима пуним рада увредљиво је празне речи просипати. Ту погрешку нећу учинити, другу коју можда.”

Говорник није обећао да ће рећи истину, него да ће се трудити да она кресне пред очима слушалаца и читалаца. Своју одговорност за оцену ове крупне историјске појаве он је поделио са њима. Треба послушати Радојчића и даље размишљати о Стратимировићу. Његов пример је поучан, јер открива да је већ у његово време било јасно да ће одсудне политичке битке по Србе у 19. па и 20. веку бити оне на научном пољу, а посебно на пољу историје и филологије. Митрополит је предосетио да настаје доба превласти науке над црковом, али није изабрао најбољи пут ни за себе ни за српски народ да одговори том изазову времена. Пример је поучан и по томе што показује да „пословичном српском нехату”, када су у питању просветни и научни послови, не треба тражити само оријенталне корене него ваља откривати његова многа свежија изворишта у интелектуалном подаништву и служењу интересима страних господара, без обзира ко су они. Онако како се понашао Стратимировић у српској цркви према просветним задацима, понашале су се касније и неке друге личности у

институцијама науке и културе. Послови које нису могли да ураде они који су себе сматрали искључиво позваним за то остајали су неурађени.

Текелија није имао институционалне могућности ни политичке моћи једног Стратимировића за рад на народном просвећивању. Али је имао воље да ради за друге и љубави према њима. Срби у 19. веку нису добили семинарију, али су добили Текелијанум који је био заједничка српска кућа. За Текелијанум нико никад није написао да је био запуштен као што су оба брата Руварца тврдила да је била запуштена Карловачка богословија све до пред крај 19 века. За разлику од Стратимировића Текелија је снажно афирмисао веру у смисао просвећености који се не исцрпљује у постизању личне учености, него подразумева и ширење знања и подизање културног нивоа целог народа. У самоорганизовању народа на развоју просвете сопственим снагама Текелија је тражио пут народне обнове, интеграције и ослобођења. Стратимировић тај концепт није прихватио. Сава је дубоко веровао у оно што је радио и то јединство мисли и дела даје и тој мисли и том делу истинску стваралачку димензију и светитељски ореол.

За Вељком Петровићем, као што се видело, пошли су потом и помињани српски историчари Радонић, Поповић и Радојчић који су се пред крај живота вратили непроученом делу Саве Текелије. Радојчић нас уверава да се Иларион Руварац такође пред своју смрт спремао на тако нешто, односно покушао је да се врати Текелији као писцу. Ови стари историчари, следбеници Руварчеве школе, својим текстовима о Сави Текелији оснажили су ставове Вељка Петровића и Милоша Црњанског о њему, а не ставове свога учитеља. Није то ни први ни последњи пут да научници иду за песницима и њиховим трагом.

Не треба заобићи ни питање о интертекстовним надовезивањима између ове групе историчара и Мите Костића који није без заслуга за оживљавање успомене на Саву Текелију после Другог светског рата. Својом идеолошком критиком Текелије Костић није порицао историјски значај ове личности нити је доводио у питање његову просветитељску улогу и светосавске корене. То је учинила тек следећа генерација историчара приликом штампања Текелијине Аутобиографије (1966) и касније.

РЕГИСТАР ИМЕНА

А

- Абаџић, Марко 247
Алексић, Георгије, парох арадски 256
Аврамовић, Зоран 242
Аврамовић, Теодор 258
Анастасијевић Сабов, Димитрије 257
Анастасијевић, Миша 242
Андрија Шагуна, митрополит 277
Андрић, Иво 86
Андрић, Љубисав 122
Арсеније Стојковић, владика 263
Арсеније III Чарнојевић, патријарх 9,
15, 41, 93, 103, 108, 120, 121, 131,
133, 149, 171, 173
Арсеније IV Јовановић Шакабента,
патријарх 93
Арсенијевић, Вл. 65
Атанацковић, Никифор, парох арадски
17, 71, 72
Атанацковић, Платон в. Платон,
владика

Б

- Бабукић, Вјекослав 20, 54, 55, 73
Баденски, надвојвода Еуген 10
Бајазит, цар 87
Бајић, барон Милош 251
Балог, жупан 15
Балог, Ференц (песник) 266
Балубџић, Мирко 275
Бауринг, Џон 62, 63
Бах, Александар 169
Безег, Амалија, невеста Саве Текелије
15
Белић, Александар 66
Бенички, Јован Карол 266
Бешлић, Димитрије 52, 56
Бикицки, Милана 238

- Богданов, Васо 151, 196
Богдановић, Лукијан в. Лукијан,
патријарх
Божинка, Дамаскин 48, 50
Божић, Прокопије 277
Боројевић, Никола 55, 254
Бошковић, Јован 65
Бошковић, Руђер 84, 89
Бранковић, Вук 85, 87
Бранковић, Георгије в. Георгије,
патријарх
Бранковић, гроф Ђорђе 10, 65, 88, 89,
93, 94, 103, 108, 111, 112, 121, 131,
134, 168, 169, 202, 206, 270
Бранковићи из Јајца 111
Брковић, Мирјана 77
Бугарски, Стеван 8, 24, 39, 45, 48-50,
58, 69, 72, 75, 178, 191, 192

В

- Василије Петровић, владика 89
Васиљев, Спасоје 238
Ватсон Англичанин 45
Велимировић, Николај в. Николај,
владика
Венцловић, Гаврило Стефановић 5,
111
Веселиновић, Јанко 65
Видаковић, Милован 73, 74, 77, 258
Вилсон, Данкан 46
Витковић, Михаило 166
Витковић, Петар 277
Вишњић, Филип 88
Владиславић, гроф Сава 12, 89
Влаховић, Атанасије 277
Влаховић, Племенка 74
Влашкалић, прота Светозар 47
Војиновић, Милош 150

Војисављевић, Михајло 80
Волтер, Франсоа-Мари Аруе 35, 179
Врховац, Радивоје 252
Вујановски, Стефан 216, 258
Вукадиновић, Гордана 25
Вукан, жупан 81
Вукан (Немањић) 82
Вукићевић, Ђура 20, 39
Вуковић, Божидар 216, 256
Вурцбах, Константин 10, 24, 28, 31, 32,
39, 43, 46, 50

Г

Гавриловић, Андра 20, 47, 66, 70, 255
Гавриловић, Никола 61, 77
Гавриловић, Славко 40, 61, 142, 174, 228
Гај, Људевит 13, 54, 55, 56, 68, 73, 126
Гарашанин, Илија 95, 100
Георгије Бранковић, патријарх 244,
250-253
Георгијевић, Вартоломеј 89
Герасим Зелић, архимандрит 65, 69
Грбић, Манојло 20, 40, 61, 70, 134, 135,
138, 166, 171-174, 273
Гргур VII, папа 80
Грчки, Атанас 242
Грујић, Никанор в. Никанор, владика
Грујић, Радослав 61, 138
Грчић, Јован 20
Гундулић, Иван 65, 89, 90

Д

Давидовић, Димитрије 20, 48, 258
Дамаскин, Стефан 152
Дединац, Раде 47
Дедић, Стојан 273
Дежелић, Велимир 55, 56, 73, 126
Декарт, Рене 222
Деретић, Јован 20, 68, 69, 71
Деретић, Јован И. 80
Димитрије, поп будимски 205
Димитријевић Секереш, Атанасије 110
Димитријевић, Стеван М. 133
Дион, Хризостом 194
Дионисије Поповић, владика 44, 227
Домицијан, 184

Драшковић, гроф Јанко 12, 60, 61, 265
Држић, Марин 65
Дунђерски, Лазар 245
Душан, цар 81, 83, 85, 95, 128, 150, 163,
169, 187, 205, 216, 272

Ђ

Ђаковић, Исаија в. Исаија,
митрополит
Ђорђевић, Јован 20, 48, 58, 59, 64, 119,
131, 132, 134, 169, 200, 201, 267

Е

Екмечић, Милорад 36, 37
Енгел, Јохан Христијан 28, 31, 32, 36,
37, 40, 130, 278

Ж

Жефаровић, Христифор 112, 129, 216
Живанчевић, Милорад 61
Живковић, Василије 254
Живковић, Мирко 50

З

Зако, плем. Милан 251
Зах, Фрања 95

И

Иванић, Душан 68
Ивић, Алекса 7, 9, 10, 11, 51, 67, 73, 239
Ивић, Павле 56, 74
Игњатовић, Јаков 65, 71
Иларион Руварац, архимандрит в.
Руварац, Иларион
Илић, Вулин 133
Илић, Севастијан 254
Исаија Ђаковић, митрополит 41

Ј

Јакшић, Милутин 136, 137, 272
Јанковић, Манојло (Емануел) 26, 29,
32, 37, 258

Јанковић Миријевски, Теодор 110, 258
Јеротић, Владета 85
Јован Јовановић, владика 204
Јован Кантул, патријарх 92, 93
Јован Ненад, цар 93, 202
Јован Рајић, архимандрит в. Рајић,
Јован
Јовановић Шакабента, Арсеније IV, в.
Арсеније IV, патријарх
Јосиф II, цар 11, 107, 111, 117, 164, 171,
196, 209, 223
Јосиф, надвојвода 73
Јосиф Јовановић Шакабента, владика
153
Јосиф Рајачић, патријарх 93, 137, 252,
253, 262, 263
Јулинац, Павле 89, 110, 216

К

Казинци, Фрања 267
Калаи, Имре 132
Кант, Имануел 204
Кантакузен, Димитрије 89
Карађорде, 5, 13, 45, 47, 88, 90, 94, 95,
273
Карађорђевић, краљ Александар 87, 97
Карађорђевић, кнегиња Персида 262
Карађорђевић, краљ Петар I 262
Караџић, Вук Стефановић 13-16, 20, 38,
46, 47, 49, 52, 57, 58, 62, 63, 72, 89,
90, 100, 216, 253, 258, 260, 261, 263,
276
Карло VI, цар 210
Карло Емануел, војвода 92
Катарина II Велика, царица 9, 12
Кауниц, Д. А., канцелар, кнез 41
Качић Миошић, Андрија 89
Кашанин, Милан 85, 88
Кенгелац, Павле (Павао) в. Павао,
архимандрит
Керестури, Јосип 28, 30, 31, 32, 36, 37,
39, 266
Кириловић, Димитрије 23, 43, 46
Клементина, принцеза аустријска 210
Климент VIII, папа 81
Клошка, румунски побуњеник 211
Кнежевић, Божидар 101

Ковачек, Божидар 76, 77, 266
Ковијанић, Ристо 16
Константин из Островице 5
Копитар, Јернеј 47
Корошец, Антон 248
Костић, Лаза 54, 99, 252, 254, 267, 268
Костић, Милан П. 243
Костић, Мита 20, 29, 30, 31, 34-37, 42,
68, 71, 105, 109, 131, 134, 151, 156,
178-180, 182, 212, 280
Коча Анђелковић (Кочина крајина) 13
Кошут, Лајош 169
Краљевић, Марко 169
Крстич, Теодор 71
Курцбек, Јозеф, штампар 110

Л

Лазар, кнез 85, 86,
Лазаревић, деспот Стефан 120
Лањи, „гонитељ учених” 194
Леополд II, цар 132
Лесковац, Младен 248
Лихтенштајн, кнез 210
Лок, Џон 222, 228
Лотић, Љубомир 241
Лукаревић, Јаков 89
Лукијан Мушички, владика 13, 20, 22,
23, 24, 39, 43, 46, 52, 89, 158, 208,
216, 254, 258, 278
Лукијан Богдановић, патријарх 252
Лукић, Радомир Д. 25
Луковић Пјановић, Олга 79

М

Магарашевић Георгије 20, 49, 258
Малетин Марко 23, 51
Мамузић, Илија 55, 60, 73
Маргић, Стипан 74
Марић Ајнштајн, Милева 101
Марицки Гађански, Ксенија 249
Марковић, Павле (Павао) 37
Марија Терезија, царица 28, 111, 163,
167, 171, 175
Маринковић, Боривоје 63
Мартиновић, опат Игњат 89, 112, 151,
180, 196

Матавуљ, Симо 65
 Матасовић, Јосип, 11, 67
 Маширевић, Самуило в. Самуило,
 владика
 Меклеод, генерал 212
 Метерних Л. В. министар председник
 157
 Миковић, прота 112
 Миковић, Григирије 143
 Миланковић, Милутин 101
 Милетић, Светозар 42, 168, 252, 263,
 265
 Милисавец, Живан 17, 20, 243, 244, 248,
 262, 274, 275
 Милићевић, Милан Ђ. 19, 67
 Милојевић, Милош С. 79
 Милосављевић, Вера 7, 248
 Милосављевић Коларац, Илија 242,
 262, 268
 Милутиновић, Коста Н. 252
 Милутиновић, Никола 247
 Милутиновић Сарајлија, Сима 5, 66, 89,
 90, 258
 Миљковић, Бранко 101
 Мирабо 116
 Митровић, Марија 20
 Михаиловић, Георгије 23, 24, 29, 32, 39,
 43, 44, 46
 Мићић, Радован 57
 Михаиловић, Константин из
 Островице 89
 Моденски, Евгеније 210
 Мојсије Путник, митрополит 41, 148,
 149, 154, 172
 Монастерлија, Јован, подвојвода 104
 Монастерлија, Стефан 149, 150
 Монашевић, свештеник 267
 Мразовић, Аврам 258
 Мркаљ, Сава 113
 Мургу, Ефтимје 50
 Мухамед 86
 Мушицки, Ђорђе 52
 Мушицки, Лукијан в. Лукијан, владика
 Мушкатиновић, Јован 37, 74, 110, 114,
 121, 131, 132, 149, 150, 154, 166, 168

Н

Наполеон I, 13, 74, 75, 94, 113, 114, 128,
 182, 268
 Невери (Нивери) 197
 Немања, Стефан, велики жупан 81, 82,
 84, 100
 Немањићи, српска династија 79, 81, 82,
 84, 88, 91, 128, 165, 259
 Ненадовић, Павле в. Павле,
 митрополит
 Ненадовић, прота Матеја 71, 88
 Нерандић Зорић, Симеон 69, 179
 Несторивић Деак, Павле 10
 Несторовић, Урош 77, 110, 228, 258
 Никанор Грујић, владика 137, 168-170,
 177, 256
 Николај Велимировић, владика 83,
 101
 Николић, Атанасије 260
 Николић, Исидор 54
 Николић, Милица 68
 Новаков, Драгољуб 228
 Новаковић, Реља 89
 Новаковић, Стефан, 28, 29, 31, 36, 206,
 208
 Новаковић, Стојан 20, 22-24, 43, 45, 46,
 65, 66, 100, 122, 235
 Нушић, Бранислав 65

Њ

Његош, владика Петар II Петровић 89
 Њутн, Исак 204

О

Обилић, Милош 85, 86, 169
 Обрадовић, Григорије 258
 Обрадовић, Доситеј 11, 53, 69, 89, 90,
 106, 107, 110-114, 126, 131, 164,
 166, 184, 216, 217, 232, 242, 253,
 258, 260, 261, 273, 276
 Обреновић, краљ Александар 96
 Обреновић, Љубица, кнегиња 14
 Обреновић, кнез Милош 90, 94, 95
 Обреновић, кнез Михаило 96, 132, 265
 Опачић Лекић, Вукосава 112, 113

Орбин (Орбини), Мавро 84, 87, 88, 111, 131, 206
Орфелин, Захарија 5, 47, 108, 110, 111, 129, 216, 258
Остојић, прота Драгутин 17, 75
Остојић, Стево 247
Остојић, Тихомир 20, 243, 247, 258, 259, 260, 273

П

Павле Ненадовић, митрополит 9, 133, 215
Пајевић, Арса 269
Пајсије Јањевац, патријарх 89, 93
Панковић, Душан 23, 131
Павао (Павле) Кенгелац, ахимандрит 89, 110, 131, 166
Павић, Милорад 20, 29, 40, 46, 51, 68, 69, 71, 188
Павловић, Миодраг 5
Павловић Теодор 20, 26, 50-55, 57, 216, 227, 258, 275
Папила, генерал 145, 149, 150, 151, 153, 155, 205
Пашић, Никола 101
Пеичић, Константин 27, 253, 254
Пејачевић, Фрања Ксавер 89
Петар Велики, цар 5, 12, 53, 133, 203, 253
Петар Петровић, владика 13, 141, 143, 145, 150-155, 161, 166, 179, 183, 198, 199, 205, 208, 209, 269
Петар, слуга Саве Текелије 228
Петрик, Геза 24, 39, 43, 46, 50
Петронијевић, Бранислав 101
Петровић, Александар М. 11
Петровић, Василије в. Василије, владика
Петровић, Вељко 34, 66, 67, 247, 273-276, 280
Петровић, Јован 277
Петровић, кнез Данило 96
Петровић, краљ Никола 96
Петровић, Макарије 89, 110
Петровић Алас, Михаило 31
Петровић, Никола 40, 41, 42, 71, 134
Петровић Сремоподлужанин, Петар 78

Петровић, Теодора 57
Пихлер, комесар 207
Пишчевић, Симеон 5, 69, 71, 89, 110, 121, 126, 131
Платон 184
Платон Атанацковић, владика 57, 58, 254, 257, 262, 263
Покорни, А. 65
Попов, Чедомир 104
Поповић, Душан Ј. 20, 47, 51, 68, 70, 121, 136-138, 171, 272, 273, 280
Поповић Даничар, Ђорђе 20, 264, 265
Поповић, Иван 247
Поповић, Јован, прота костајнички 159
Поповић, Јован, сликар 68
Поповић, Јован Стерија 89, 90, 258, 260, 261
Поповић, Миодраг 20, 69, 86
Поповић, Павле 73
Поповић, Павле (песник) 255
Поповић, Павле Арс. 57
Поповић, Стеван В. 53, 252, 258
Пот, Иштван 122
Потемкин, генерал 9
Прибићевић, Светотар 248
Принцип, Гаврило 87
Проданов, Емилија С. 45, 58, 59, 77, 273
Прокопије Ивачковић, владика 263
Протић, Милан Ст. 97, 99
Пуин, Михаило 101
Путник, Аврам, генерал, супруг Савине сестре Алке, 9, 228
Путник, Мојсије в. Мојсије, митрополит
Пушкин, Александар Сергејевич 253

Р

Радојчић, Никола 20-22, 24, 25, 34, 35, 40, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 58-60, 63, 67, 68, 70, 72, 106, 107, 134, 138, 161, 162, 270, 272-274, 277-280
Радонић, Јован 8, 20, 26-37, 44, 50, 68, 126, 156, 252, 271-273, 280
Рајачић, Јосиф в. Јосиф, патријарх

Рајић, Јован 88, 89, 110, 111, 121,
130-132, 166, 206, 216, 253, 258,
268, 276, 277
Рајић, Стеван 75
Рајковић, Ђорђе 63, 64, 70
Ракоци, Фрања II 8
Растегорац, Иван 11, 68, 71
Рац, Герасим 71
Рашковић, Мојсије оберкапетан
Подунавске милиције, отац
Савине бабе Алке, 9
Рашковић, Мојсије 131, 133
Рожош, поп 204, 205
Рељковић, Антун Матија 89
Рети, Леополд 62
Руварац, Димитрије 61, 71, 106, 134,
149, 172, 173, 251, 256-258, 272,
277, 280
Руварац, Иларион 21, 22, 53, 61, 70, 152,
153, 264, 269, 270-275, 280
Рудић, Матија 196
Руми, Карл 277
Русо, Жан-Жак 25

С

Савић, Милан 51
Савковић Јован 35, 36, 71, 134, 136, 162,
164, 175, 180, 182
Савковић, Светозар 64
Савојски, Еуген 8, 9, 11, 201, 210
Самарџић, Радован 99, 177, 184
Самуило Маширевић, владика 263
Салпонцаји, плем. породица 10
Свети апостоли Петар и Павле 8, 14,
17, 62, 71, 75, 215, 256
Свети апостоли Ђирило и Методије 53,
253
Свети Ђорђе 86
Свети Јероним 246
Свети Никола 158, 204, 226
Свети Петар Цетињски 273,
Свети Сава (Немањић) 7, 27, 65, 82, 84,
86, 91, 100, 116, 186, 254, 256, 279
Свети Стефан, првомученик 257
Свети Стефан, угарски краљ 118
Секулић, Лаза 244, 245
Сервијски, Марко 143, 153

Сечанац, Јаков 143-145, 147, 151, 153,
155, 178 180, 181, 195, 205
Сечењи, гроф Стефан 53, 266
Скерлић, Јован 20, 66, 69, 70, 105-108,
114, 122, 178, 265, 269, 273-275
Слијепчевић, Ђоко 84, 105, 134, 251
Соколовић, Мехмед паша 81, 103
Стајић, Васа 20, 63, 64, 248, 265, 275
Спиридон Јовановић, монах хоповски
159
Стаматовић, Павле 20, 26
Станојевић, Станоје 121, 134, 136,
Стејић, Јован 55, 257
Степанов, Љубомир 58, 69
Стефан Стратимировић, митрополит
12, 13, 30, 32, 37-39, 50, 54, 61, 71,
72, 127, 133, 149, 150-155, 157, 158,
172, 205-208, 226, 252, 257, 258,
264-266, 269-273, 276-280
Стојановић, Љубомир 72
Стојачковић, Александар 20, 26, 27,
29, 56, 129, 263, 265
Стојковић, Андрија Б. 113
Стојковић, Арсеније в. Арсеније,
владика
Стојковић, Атанасије 89, 110
Стојчевић, Теодор 143
Стратимировић, Стефан в. Стефан,
митрополит
Суботић, Јован 7, 16, 20, 55, 64, 137,
138-241, 244, 250, 265, 267

Т

Тан, Мор 265
Татомировић, Кирил 152, 155
Твртко, краљ 81, 83
Текели, Имре (Емерик), 10
Текелија (Поповић), плем. породица
Текелија Алка рођ. Рашковић, Савина
баба, супруга Ранкова 9
Текелија Алка, Савина сестра 9
Текелија Георгије, Савин синовац 9
Текелија Димитрије (монах Исаија),
Савин стриц 8
Текелија Јован, капетан и пуковник,
Савин прадеда 8, 10, 11, 126, 133,
201, 215
Текелија Јован, Савин отац 8

Текелија Јозефина, Савина синовица 9
Текелија Лазар, Савин стриц 8, 9, 12
Текелија Марија, кћи Савиног синовца
Георгија, 9
Текелија Марта рођ. Ненадовић,
Савина мајка, синовица
митрополита
Текелија Павла Ненадовића 9
Текелија Павле, Савин стриц 8
Текелија Петар, Савин старији брат 9,
12, 13
Текелија Петар Аврамович, Савин
стриц 6, 8, 9, 12, 24, 25, 50, 51, 58,
133

Текелија Петар, Савин синовац 9, 51
Текелија Ранко, Савин деда 6, 8, 58
Тесла, Никола 101
Тирол, Димитрије 19
Тиса, гроф, министар предсеник 251
Трпчеа, Теодор 76
Трлајић, Глигорије 89, 110, 131, 216
Тургењев, А. И. 50, 272

Ђ

Ђоровић, Владимир 90, 93, 121, 268
Ђосић, Добрица 99

У

Урош, жупан 81

Ф

Фанцев, Фрања 31
Фејрвари, плем. породица 10
Фелдвари, плем. породица 10
Ферић, Ђура 74
Форишковић, Александар 7, 9, 11, 20,
22, 24, 29, 34, 35, 44, 51, 54, 56, 59,
60, 63, 67-71, 74, 133, 150, 180, 255,
266, 274, 275
Франц (Фрања) Јосиф I, цар 253

Х

Хабзбург (Хабзбурговци), царска
династија 8, 10, 96, 164, 266, 278

Хајзлер, генерал 10
Хаџић, Антоније 60, 62
Хаџић, Јован (Милош Светић) 20, 49,
50, 258
Хедервари, Куен 250
Хелвецијус, Клод-Адријан 179
Хердер, Јохан Готфрид 158
Хобс, Томас 228
Хорват, Вгл. 43
Хорват, Була 266
Хореа, влашки побуњеник 211
Христос, Исус 86, 87, 222, 223, 226

Ц

Церовић, Љубивоје 20,
Црњански, Милош 7, 71, 91, 246, 276,
280

Ч

Чапловић, Јован 28, 29, 30, 32
Чарнојевић, Арсеније III, в. Арсеније
III патријарх
Чарнојевић, Димитрије 131
Чарнојевић, Јован 131
Чарнојевић, Петар 248
Чарнојевић, јунак романа М.
Црњанског 7
Чернишева, грофица 210
Чокрљан, 205
Чубриловић, Васа 88, 93
Чурчић, Лазар 50, 74
Чурчић, Марија 180
Чучи, Тодор 211

Џ

Џеферсон, Томас 116

Ш

Шагуна, Андрија в. Андрија,
митрополит
Шафарик, Павел Јожеф 20, 22-24, 28,
36, 37, 39, 40-44, 47, 258, 278
Швикер, Ј. Х. 43, 135, 138, 186
Шиц, Карло 47

Шлецер, историчар 278
Шмитфелд, барон Јохан, генерал 13,
33, 36, 41, 42, 138, 143, 147,
151-155, 179, 180, 183, 184, 207,
221, 269
Шобат, прота 112
Шплинин 194
Штета, Стефан Продан 10
Штросмајер, бискуп Јосип Јурај 260
Шћепан Мали 92, 93
Шутић Кабиљо, Симха 89

О ОВОЈ КЊИЗИ

Књига *Сава Текелија и српска мисао* настајала је од 1991. до 1995. године, а од почетка 1996, технички припремљена за штампу, давана је на читање заинтересованима. Први помени ове књиге налазе се у делу Петра Милосављевића *Српски национални програм и српска књижевност* (Приштина 1995, стр. 9) и у *Зборнику радова научног скупља Браћа Руварац у Српској историографији и култури, Сремска Мишровица од 18. до 20. септембра 1996.* (Нови Сад – Сремска Митровица 1997, стр. 113). Пошто је Сава Текелија био једна од највећих личности у дугој историји Матице српске, у лето 1996. пунудила сам ову књигу Матици српској на оцењивање и објављивање. Али, књига у Матици није удостојена ни рецензије.

Док је тражен издавач, на књизи нису вршене битније промене осим што су у библиографски попис Текелијиних штампаних радова уврштени и они који су објављени после 1996, а у попису литературе наведене су и јединице консултоване у завршној фази припреме књиге за штампу.

Иако писана као један јединствен рад, књига је, због услова штампе, подељена на два дела и штампана је у два тома. Показало се да се ова подела, изазвана техничким разлозима, поклопила са две целине у идејној осни дела: прва целина обухвата мишљење и делање Саве Текелије посвећено, пре свега, српском питању у Угарској и Аустрији, а друга целина прати развој његове мисли о обнови српске државе на Балкану и српском уједињењу. И први и други део завршавају се одељцима који говоре о Текелијином учешћу у српском културном покрету 18. и 19. века и одјецима његових идеја у каснијим раздобљима. Корићшени извори и литература за оба дела књиге дати су у другом тому.

Захвална сам на мишљењу свима који су књигу читали пре штампања. Посебно сам захвална библиотекарима Библиотеке Матице српске који су ми помагали у истраживању и припреми прилога.

В. М.

САДРЖАЈ

УВОД	5
БИОГРАФСКА СКИЦА	7
Порекло	8
Име	9
Школовање	11
Путовање у Русију	12
Политички рад	12
Грађанин Арада	14
Женидба	15
Творац српских просветних институција	16
БИБЛИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД И КОМЕНТАРИ	19
Докторска дисертација, 1786.	24
Расправа о Србима, 1790. (1791, 1832, 1843, 1860)	25
Темишварска беседа, 1791. (1863, 1893)	39
Једнога Арађанина начертаније, 1798.	43
Римљани у Шпанији, 1895. (1966)	45
Мапа српских земаља, 1805.	47
Чланак о Власима, 1819.	48
Прва књига о Власима, 1823.	48
Друга књига о Власима, 1827.	49
Биографија Петра Текелије, 1833.	50
Посланица Лукијану Мушицком, 1834. (1878, 1966)	52
Писма Теодору Павловићу, 1835. (1888)	53
Посланица Србима, 1840. (1966)	53
Посланица Гају, 1840. (1841, 1907, 1966)	54
Азбучна распра, 1841.	56
Сваком своје, 1842	57
Писмо Платону Атанацковићу, 1842. (1845, 1894, 1938)	57
Песма о женидби, 1844. (1991)	58
Основно писмо и Тестамент, 1858. (1938)	58
Одломак о Канцеларији српској, 1861. (1862, 1992)	59
Писма грофу Драшковићу, 1861. (1864/5)	60
Писмо митрополиту Стратимировићу, 1862. (1863)	61
Оснивачко писмо арадског свештеничког фонда, 1863.	62
Превод песме о Вуку, 1865.	62
Аутобиографија, 1876/9. (1955, 1964, 1966, 1989)	63

Писмо карловачком митрополиту, 1904.	71
Писма Вуку и Стратимировићу, 1907.	72
Писмо Гају, 1909.	73
Писма цару, 1926.	73
Писмо Миловану Видаковићу	74
Белешке на књизи, 1, 1954.	74
Белешке на књизи, 2, 1963.	74
Писмо Наполеону, 1966.	75
Оснивачко писмо за Проповедничку фондацију, 1985.	75
Дневник, 1992.	76
Статут Текелијанума, 1997.	76
Писмо Урошу Несторовићу, 1997.	77
Белешке на књигама, 3, 1997.	77
СРПСКА МИСАО	79
Идеја народне државе	80
Идеја континуитета	85
Идеја слободе	88
Идеја народне целине	94
ДВЕ ПАРАДИГМЕ 18. ВЕКА	103
Век континуитета српске културе	106
Доситеј и Текелија – два модела књижевности	113
ЈЕДАН НАРОД И ЈЕДНО ИМЕ (Расправа о Србима)	117
Равноправан народ или национална мањина	118
Свест о историјском континуитету	120
Српске заслуге за Угарску и хришћански свет	122
Срби – православни и римокатолици – један народ	125
Стратегија расрбљивања	131
ИСТОРИЈА И РАЗИСТОРИЈА	133
Текелија није био у мањини	134
Текелија – поуздан сведок историје	139
Политичка победа а не пораз	141
Мушкатиновић и Петровић – елиминисани	149
Стратимировић – по вољи двора	151
Практичне политичке последице Темишварског сабора	155
Са родом растеш, падаш	157

ИСТИНОМ ПРОТИВ ПРЕДРАСУДА (Темишварска беседа)	161
О правној држави и равноправности народа	161
О уставној монархији	164
О привилегијама	166
О политичком вођи	168
О теократији	170
О Србији и о интересима целовитог српства	173
О племству и о Француској револуцији	178
О једнакости	182
О поштењу срца или о чојству	185
О мироотворству	186
БЕЗ ПОЛИТИЧКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ (Дневник)	191
Грађа за политолошку студију	192
ПРОСВЕТИТЕЉСКИ ПРОГРАМ И ЗАДУЖБИНЕ (Једнога Арађанина начертаније и задужбинска писма)	215
Идејне основе просветитељског програма	217
Социјални контекст просветног програма	225
Економска сигурност и правична управа	229
Васпитни принципи	232
Статут Текелијанума	235
Задужбинска писма и Тестамент	237
Судбина Текелијанума и других задужбина	241
Обнова светосавља	253
Заборав просветитеља	258
Врхунац славе – почетак изобличавања	261
Научна критика или велика грешка	269
Апотеоза	273
РЕГИСТАР ИМЕНА	281
О ОВОЈ КЊИЗИ	289